

PRACE GEOGRAFICZNE 282

2025

Ewa Korcelli-Olejniczak

Podejście partycypacyjne
w badaniu i generowaniu zmian
na obszarach miejskich i wiejskich

281. Ciechański A., 2025, *Zmiany pozamiejskiego publicznego transportu zbiorowego w powiatach Beskidu Niskiego i Bieszczad w latach 1990-2024*
280. Komornicki T., Wiśniewski R., Szejgiec-Kolenda B., Ciołek D., 2022, *Ekonomiczne, społeczne i geopolityczne uwarunkowania ruchu granicznego*
279. Jerczyński M., Śleszyński P. (red.), 2022, *Uczony i dzieło – rola Kazimierza Dziewońskiego w rozwoju geografii*
278. Konopski M., 2022, *Rola podziału administracyjnego w kształtowaniu tożsamości terytorialnej społeczności Podlasia*
277. Goliszek S., 2022, *Znaczenie komponentów dostępności transportowej w Szczecinie w latach 2009-2018*
276. Rosik P., 2021, *Świat dostępności – metody i komponenty. Przykłady analiz empirycznych przestrzeni Polski*
275. Kiszka K., 2021, *Ruchy osuwiskowe w świetle badań dendrogeomorfologicznych na podstawie analizy Osuwiska Sawickiego w Beskidzie Niskim*
274. Wiśniewski R., Mazur M., Śleszyński P., Szejgiec-Kolenda B., 2020, *Wpływ zmian demograficznych w Polsce na rozwój lokalny*
273. Sudra P., 2020, *Rozpraszanie i koncentracja zabudowy na przykładzie aglomeracji warszawskiej po 1989 r.*
272. Rosik P., Komornicki T., Goliszek S., Szejgiec-Kolenda B., Duma P., 2020, *Monitoring uwarunkowań rozkładu ruchu w transporcie ciężarowym w Polsce (2005-2015)*
271. Bochenek W., 2020, *Prawidłowości obiegu wody na obszarze beskidzko-pogórskim Karpat Zachodnich na przykładzie zlewni Bystrzanki w świetle zmian klimatu i działalności człowieka*
270. Rosik P., Komornicki T., Goliszek S., Duma P., 2020, *Dostępność potencjałowa regionów w Europie – zasięg przestrzenny, długość podróży i efekt granicy (EU-ROAD-ACC)*
269. Bański J., 2019, *Waloryzacja zasobów lokalnych i ich zróżnicowanie przestrzenne w regionach Polski Wschodniej*
268. Gierszewski P., 2018, *Hydrologiczne uwarunkowania funkcjonowania geoekosystemu Zbiornika Włocławskiego*
267. Rosik P., Komornicki T., Goliszek S., Śleszyński P., Szarata A., Szejgiec-Kolenda B., Pomianowski W., Kowalczyk K., 2018, *Kompleksowe modelowanie osobowego ruchu drogowego w Polsce. Uwarunkowania na poziomie gminnym*
266. Kistowski M., Myga-Piątek U., Solon J. (red.), 2018, *Studia nad regionalizacją fizyczno-geograficzną Polski*
265. Kaczmarek H., 2018, *Ewolucja strefy brzegowej nizinnych zaporowych zbiorników wodnych w warunkach dużych wahań poziomu wody na przykładzie Zbiornika Jeziorsko na Warcie*
264. Chmielewski T.J., Śleszyński P., Chmielewski Sz., Kułak A., 2018, *Ekologiczne i fizjonomiczne koszty bezładu przestrzennego*
263. Kuchcik M., 2017, *Warunki termiczne w Polsce na przełomie XX i XXI wieku i ich wpływ na umiERALNOŚĆ*

Podejście partycypacyjne
w badaniu i generowaniu zmian
na obszarach miejskich i wiejskich

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego
Polska Akademia Nauk

PRACE GEOGRAFICZNE

Nr 282

Ewa Korcelli-Olejniczak

Podejście partycypacyjne
w badaniu i generowaniu zmian
na obszarach miejskich i wiejskich

Participatory approach
in investigating and generating
change in urban and rural areas

Komitet Redakcyjny:

Redaktor naczelny:

Piotr Rosik

Sekretarz redakcji:

Tomasz Paczuski

Członkowie:

Małgorzata Kurowska
Marek Więckowski
Maria Bednarek-Szczepańska
Tomasz Ryger

Rada Redakcyjna:

Andrzej Affek
Dariusz Brykała
Tomasz Komornicki
Bolesław Domański
Sylwia Dotzblasz
Radosław Dobrowolski
Mariusz Kistowski
Daniel Michniak
Tadeusz Stryjakiewicz

Recenzja:

Mikołaj Madurowicz
Marek Dutkowski

Zdjęcie na okładce:

Ewa Korcelli-Olejniczak

Opracowanie redakcyjne:

Ewa Jankowska

Opracowanie graficzne i skład:

Tomasz Ryger

Adres Redakcji:

IGiPZ PAN
ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa
e-mail: prace.geograficzne@twarda.pan.pl
www.igipz.pan.pl/prace-geograficzne.html

© Copyright by Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
im. Stanisława Leszczyckiego, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2025

Ewa Korcelli-Olejniczak ORCID ID 0000-0002-9247-6182

PL ISSN 0373-6547

ISBN 978-83-973494-4-5 (oprawa miękka)

ISBN 978-83-973494-5-2 (pdf)

DOI: 10.7163/9788397349452

Druk i oprawa: Partner Poligrafia Andrzej Kardasz
ul. Hurtowa 21, 15-399 Białystok

*(...) there has been an enormous amount of genre mixing in intellectual life in recent years, and it is, such blurring of kinds, continuing apace (...)
Something is happening to the way we think about the way we think.*

C. Geertz (1970, s. 166)

The roles of dominant uppers have then to change. From planning, issuing orders, transferring technology, and supervising, they shift to convening, facilitating, searching for what people need, and supporting. From being teachers, they become facilitators of learning.

R. Chambers (1994a, s. 7)

Projekt pt. *Współtworzenie wizji mobilności opartej na identyfikacji potrzeb dla miasta bliskich odległości* (CONIFER) w ramach programu Driving Urban Transitions (DUT), udział konsorcjum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN finansowany przez Narodowe Centrum Badań i Rozwoju w ramach umowy DUT/2023/12/CONIFER/2025.

Projekt HORYZONT EUROPA pt. *Rural Sustainability Transitions through Integration of Knowledge for Improved Policy Processes* (RUSTIK) – Przemiany w kierunku zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich poprzez integrację wiedzy w celu usprawnienia procesów politycznych finansowany w ramach umowy grantowej 101061051.

Spis treści

1. Wstęp	9
1.1. O monografii – założenia i cele opracowania	9
1.2. Paradygmat partycypacyjny w badaniach społecznych	12
1.2.1. Orientacje filozofii nauki a paradygmaty badawcze	12
1.2.2. Paradygmat a podejścia partycypacyjne	15
1.2.3. Formy badań partycypacyjnych	19
1.2.4. Wybrane metody stosowane w badaniach partycypacyjnych	23
2. Badania partycypacyjne w procesach generowania zmian na obszarach miejskich i wiejskich	31
2.1. Partycypacyjne badania w społecznościach miejskich	32
2.1.1. Partycypacyjne badania obszarów miejskich – krótkie podsumowanie	39
2.2. Partycypacyjne badania na obszarach wiejskich	40
2.2.1. Partycypacyjne badania obszarów wiejskich – krótkie podsumowanie	48
2.3. Zastosowanie Participatory Rural Appraisal (PRA) w badaniu obszaru miejskiego	48
2.4. Badania partycypacyjne przemian obszarów miejskich i wiejskich – krótkie podsumowanie	50
3. Podejście partycypacyjne w (z)realizowanych projektach badających i generujących zmiany	51
3.1. Projekt 7 Ramowego Programu UE DIVERCITIES (realizowany w latach 2013-2017)	52
3.1.1. Wprowadzenie – założenia i cele projektu	52
3.1.2. Badania warszawsko-praskie	54
3.1.3. Policy Platform i Policy Advisory Board	56
3.1.4. Program edukacyjny projektu jako sposób zaangażowania ludzi młodych	59
3.1.5. Podsumowanie	61
3.2. Living Lab 'Mazowieckie' w Projekcie HORYZONT EUROPA RUSTIK (realizowanym w latach 2022-2026)	62
3.2.1. Wprowadzenie – o projekcie HEU RUSTIK	62
3.2.2. Living Lab Mazowieckie	65
3.2.3. Podsumowanie	73
3.3. Społeczny Projekt Sercem Ursynowa – Ulica Miejska (realizowany w latach 2009-2011)	74
3.3.1. Wprowadzenie – geneza projektu i koncepcja badania	74
3.3.2. Badanie i działanie	77
3.3.3. Podsumowanie	81
4. O krok dalej, czyli badania partycypacyjne zespołu IGiPZ PAN w projekcie DUT CONIFER	83
4.1. Projekt pt. Współtworzenie wizji mobilności opartej na identyfikacji potrzeb dla miasta bliskich odległości (CONIFER) w ramach programu Driving Urban Transitions (DUT)	83
4.2. Rozumienie krajobrazów mobilności w laboratoriach obywatelskich – badania zespołu IGiPZ PAN	86

4.3. Gromadzenie codziennych doświadczeń za pośrednictwem mediów partycypacyjnych – zastosowanie metody Photovoice, czyli głosu fotografii w badaniach percepcji środowiska naturalnego, społecznego i infrastruktury	86
4.4. Oczekiwania związane z ‘partycypacyjnością’ metody Photovoice w projekcie CONIFER	90
5. Podsumowanie i wnioski	93
5.1. Potencjał podejścia partycypacyjnego na podstawie (z)realizowanych projektów	94
5.1.1. Poziom i charakter ‘partycypacyjności’ projektów	94
5.1.2. Innowacyjność metodologiczna	98
5.1.3. Transferowalność stosowanych podejść i metod badawczych	100
5.1.4. Ocena ‘wpływu’ badań partycypacyjnych	101
5.2. Wyzwania procesu badawczego uwzględniającego podejście partycypacyjne	103
5.2.1. Postawa interesariuszy	104
5.2.2. Inne ograniczenia procesu badawczego	105
5.3. Wnioski końcowe	107
Summary	109
Literatura	112

1. Wstęp

1.1. Założenia i cele opracowania

Już na początku lat 1990. Denzin i Lincoln (1994) w „Podręczniku Badań Jakościowych” stwierdzili, że orientacja niepozytywistyczna stworzyła kontekst, który rzucił wyzwanie badaniom konwencjonalnym, a prawowitość umacniających się paradygmatów należy uznać za dobrze ugruntowaną i równą pozostałym ujęciom. Wraz z rozwojem społeczeństwa ponowoczesnego i koncepcji postmodernistycznych obok znanych humanistycznych lub radykalnych orientacji niepozytywistycznych (lub antyscjentystycznych, por. Chojnicki, 1985) wyodrębnił się nowy paradygmat, określanany jako partycypacyjny/kooperacyjny (por. Heron i Reason, 1997), którego esencją jest działanie jako cel badania. W swoich założeniach paradygmat ów przenosi akcent z wyników na proces badawczy, a z naukowców na społeczności lokalne, które uczestniczą w każdym etapie tego procesu (por. Cornwall i Jewkes, 1995). Jak twierdzi R. Chambers (1994a) w przytoczonym jako motto niniejszej pracy fragmencie, mamy do czynienia ze zmianą miejsca dowodzenia – począwszy od wyboru tematu, poprzez etap analizy, na beneficjentach kończąc, badanie skupia się na interesariuszach. W zakresie metodologicznym, paradygmat partycypacyjny jest otwarty i stosuje zarówno metody ilościowe, jak i te stanowiące domenę orientacji niepozytywistycznych, modyfikując je odpowiednio do swoich potrzeb. Sprzyjającym temu gruntem jest coraz znaczniejsze ‘zacieranie się gatunków’ (Geertz, 1993) w obrębie paradygmatów humanistycznych i radykalnych, gdy metodyka badań przestaje być zbiorem twardych, uniwersalnie stosowanych reguł czy konstrukcji.

Aby uporządkować pojęcia, należy zaznaczyć, że w niniejszej pracy stosuje się termin ‘paradygmat partycypacyjny’ do określenia ram filozoficznych (w tym ontologicznych, epistemologicznych, etycznych) i metodologicznych w danej dziedzinie naukowej w których osadzone są badania, w tym przypadku partycypacyjne. Termin ‘podejście’ (partycypacyjne) stosowany jest w określeniu konkretnych badań partycypacyjnych, w mniej lub bardziej rygorystyczny sposób wpisujących się w ramy paradygmatu. Badania partycypacyjne przyjmują różne formy (por. rozdział 1.2.3), w ramach których stosuje się zarówno metody zaczerpnięte

z badań konwencjonalnych i odpowiednio zmodyfikowane, lub charakterystyczne przede wszystkim dla podejścia partycypacyjnego.

Podejście partycypacyjne związane jest obecnie najczęściej z badaniami z zakresu zdrowia publicznego i medycyny, socjologii czy pedagogiki. Zyskuje także na znaczeniu w badaniach geograficznych, zwłaszcza w kontekście rozwoju społeczności lokalnych, zarządzania zasobami oraz planowania przestrzennego. Należy jednak podkreślić, że najbardziej adekwatnie wpisuje się w badania interdyscyplinarne, dostarczając ram teoretyczno-metodycznych wielu projektom realizowanym na pograniczu dyscyplin i pól badawczych.

Istotną kwestią jest rozgraniczenie dwóch zagadnień – dość oczywistych, lecz kluczowych z punktu widzenia celów niniejszej książki – badań dotyczących partycypacji społecznej i badań partycypacyjnych. Pierwsze koncentrują się na analizie procesów, mechanizmów i praktyk uczestnictwa różnych grup społecznych w podejmowaniu decyzji, działaniach politycznych, planowaniu lokalnym itp. Celem tych badań jest zrozumienie sposobów i przyczyn zaangażowania się w pewne procesy oraz ich konsekwencje. W literaturze naukowej liczne są zarówno prace konceptualne, definiujące zjawisko, zarysowujące teoretyczne ramy lub różne podejścia do partycypacji (np. Dekker, 2007; Felt i Fochler, 2008; Burton, 2009; Kostreš i Hanson, 2019) jak i empiryczne, badające konkretne zjawiska będące elementem partycypacji społecznej, lub partycypacji jako praktyki (por. np. Devlin et al., 2005; Pietraszko-Furmanek, 2012; Bednarek-Szczepańska, 2020, 2022; Korcelli-Olejniczak, 2014; Korcelli-Olejniczak i Piotrowski, 2017; Pawłowska et al., 2025). Z kolei badania partycypacyjne skupiają się na angażowaniu społeczności w proces badawczy, co prowadzi do wzmocnienia ich zdolności do podejmowania działań.

Badania dotyczące partycypacji mają na celu analizę mechanizmów i praktyk uczestnictwa w różnych kontekstach, bez konieczności bezpośredniego zaangażowania uczestników w proces badawczy. Wpisują się one zatem w nurt badań konwencjonalnych, poza przypadkami, kiedy ich cele realizowane są przy zastosowaniu podejścia partycypacyjnego. Badania nad partycypacją realizowali stosując podejście partycypacyjne m.in. Israel et al. (2005), Fetterman (2005) czy Chambers (1994a), przyczyniając się do rozwoju metodologii i metodyki partycypacyjnej, proponując nowe sposoby i techniki angażujące społeczność w procesy badawcze i decyzyjne. Przykładem takiego przypadku jest również przedstawiony w rozdziale 3.2 eksperyment przeprowadzony w Living Labie Mazowieckie projektu HORYZONT RUSTIK. W ramach wpisującego się w podejście partycypacyjne LL przeprowadzono tzw. nieformalny proces planowania (por. Meijer i Syssner, 2017) i próbę jego realizacji, oceniając poziom zaangażowania mieszkańców i przedsiębiorców w działania lokalne (por. Korcelli-Olejniczak i Witeska-Chmielewska, 2025).

Przedłożone opracowanie skupia się *stricte* na analizie badań partycypacyjnych, a w przedstawionych przykładach (z)realizowanych przez autorkę, wraz z zespołami projektów, poszukuje różnorodności włączania grup społecznych w proces badawczy. W realizacji pracy postanowiono następujące pytania badawcze:

Czy, w jakim stopniu oraz w jaki sposób badania w realizowanym projekcie wpisywały się w paradygmat partycypacyjny, jak i w jakim zakresie realizowały podejście partycypacyjne? Jaka wiedza z zakresu metodologicznego powstała na gruncie tych badań? Czy w badaniach procesów społecznych podejście partycypacyjne pozwala na osiągnięcie celów poznawczych i praktycznych? W pracy przyjmuje się także za cel poboczny zobrazowanie, że wiedza uzyskana drogą badania partycypacyjnego jest wartościowa.

Książka składa się z pięciu rozdziałów. Rozdział pierwszy stanowi wprowadzenie do problematyki badań partycypacyjnych. Odnosi się do wykształcenia się paradygmatu partycypacyjnego, jako odmiennego w stosunku do innych paradygmatów tzw. badań konwencjonalnych, przedstawia liczne formy tego podejścia, a także omawia metody, w tym zaczerpnięte z badań konwencjonalnych, a stosowane w zmodyfikowanym układzie. Rozdział drugi prezentuje przykłady badań realizowanych w ramach podejścia partycypacyjnego, podejmowanych na gruncie geografii społeczno-ekonomicznej, lub innych nauk społecznych, dotyczących generowania zmian w miastach i na obszarach wiejskich. Rozdział trzeci stanowi swoistą analizę i refleksję retrospektywną nad zakończonymi projektami naukowymi, w których autorka niniejszego opracowania pełniła kluczowe role, oraz ocenę realizacji zadań w ramach zaawansowanego w realizacji, lecz trwającego wciąż projektu. W projekcie 7 Programu Ramowego UE DIVERCITIES autorka kierowała zespołem polskim, będącym jednym z partnerów projektu. W lokalnym projekcie Sercem Ursynowa – Ulica Miejska była współinicjatorką i współorganizatorką badań i działań. Z kolei w trwającym do 2026 roku projekcie HORYZONT EUROPA RUSTIK, koordynuje jeden z dwóch działających w Polsce Żywych Laboratoriów – Living Lab Mazowieckie, którego prace znajdują się obecnie w fazie wdrażania w programy strategiczne i polityki rozwoju. W trzech podrozdziałach skupiono się na omówieniu założeń projektów, na analizie metodyki badań, oraz na sposobie realizacji podejścia partycypacyjnego. W rozdziale czwartym przeanalizowano cele rozpoczynających się przedsięwzięć naukowych związanych z realizowanym od bieżącego roku projektem DUT CONIFER. W rozdziale piątym podsumowano wnioski wynikające z analizy (z)realizowanych projektów, odnosząc się do postawionych pytań badawczych, a także wyzwań, ograniczeń i potencjału podejścia partycypacyjnego w badaniu procesów zmian, szczególnie zmiany społecznej, która, co podkreślane będzie wielokrotnie, stanowi – zgodnie z restrykcyjnym rozumieniem założeń paradygmatu partycypacyjnego – faktyczny cel badań partycypacyjnych.

W tym miejscu autorka chciałaby się odnieść do kwestii pojęciowej i językowej. W niniejszej pracy omówiono lub przeanalizowano liczne formy i metody badawcze które opatrzone są zazwyczaj angielskojęzycznymi nazwami. W większości przypadków podjęto decyzję, aby pozostawić nazwy oryginalne. Tam gdzie omawiany jest konkretny projekt lub badanie w którym forma lub metoda jest stosowana podaje się polskojęzyczne tłumaczenie wraz z pierwotnym terminem angielskojęzycznym. W wielu przypadkach opisy form zostały zawarte w odwołaniu (przypisie dolnym). Powyższy sposób wiąże się z faktem, że część terminów

nie doczekała się w ogóle lub nie posiada odpowiednich ekwiwalentów w języku polskim, czasem z kolei ma kilka równoległych tłumaczeń. Stosowanie nazwy oryginalnej wspiera jednoznaczność odniesienia. Na taką ocenę pozwalają zarówno pogłębione studia literaturowe, jak i praktyka badawcza autorki.

Ostatni, lecz bardzo istotny akapit „Wprowadzenia” zdecydowano się poświęcić podziękowaniu osobom, bez których udziału niniejsza monografia zapewne by nie powstała. W realizacji projektów, które w opracowaniu zostały przeanalizowane pod kątem metodologicznym dużą rolę odegrali wszyscy partnerzy w konsorcjach badawczych, jednak w szczególności członkowie lokalnych zespołów – w 7 EU FP DIVERCITIES prof. dr hab. G. Węclawowicz, mgr F. Piotrowski, dr A. Bierzyński, mgr P. Dworzański i mgr Z. Nowicka; w projekcie Sercem Ursynowa – Ulica Miejska mgr B. Rejniak, współtwórca inicjatywy, a także prof. dr hab. S. Gzell i mgr P. Turoś; w trwającym do 2026 roku projekcie HEU RUSTIK – członkowie living labu autorki – mgr Karolina Witeska-Chmielewska, mgr inż. Witold Makulski, mgr Jakub Zieliński, dr Marcin Mazur, a także kierownik projektu w IGiPZ PAN, prof. dr hab. J. Bański. Z międzynarodowego grona autorka pragnie szczególnie podziękować prof. dr Tunie Taşan-Kok i (zmarłemu w trakcie realizacji projektu) prof. dr Ronaldowi Kempenowi (DIVERCITIES), a także dr Bryonny Goodwin-Hawkins i prof. dr Janet Dwyer (RUSTIK). Pogłębienie zainteresowania istotą i badaniami nad podejściem partycypacyjnym w sensie metodologicznym wzmocniła także współpraca z mgr A. Lundkvist, której rozprawą doktorską dotyczącą dobrych praktyk i wyzwań Warszawy w kontekście koncepcji miasta 15-minutowego autorka opiekuje się od 2022 roku, a która to rozprawa realizowana jest m.in. jako badanie partycypacyjne. Wreszcie, autorka chciałaby podziękować recenzentom monografii prof. dr hab. Markowi Dutkowskemu i dr hab. Mikołajowi Madurowiczowi za wnikliwe, konstruktywne i wartościowe uwagi.

1.2. Paradygmat partycypacyjny w badaniach społecznych

1.2.1. Orientacje filozofii nauki a paradygmaty badawcze

Współczesne filozofia i metodologia nauki, choć już nieznacznie uproszczone w stosunku do swoich historycznych postaci, charakteryzują się obszernym spektrum założeń i programów filozoficznych wchodzących w skład kilku głównych orientacji. Chojnicki (2000, s. 9) wymienia siedem podstawowych kierunków: konwencjonalistyczne ujęcie nauki; analityczną filozofię nauki (w której obrębie mieści się empiryzm logiczny – neopozytywizm), nurt krytycznego racjonalizmu, orientację socjologiczno-historyczną, orientację neoanalityczną, orientację esencjalistyczną oraz Bungego koncepcję filozofii naukowej. We wcześniejszych pracach dotyczących orientacji filozoficzno-metodologicznej geografii Chojnicki (1985) wyróżnia z kolei orientacje scjentystyczne (czyli neopozytywizm) ze wzorcami empirycznym i hipotetyczno-dedukcyjnym oraz antyscjentystyczne, w ramach

których mieści się wzorzec humanistyczny i radykalny; oraz następnie (2001) wzorzec naturalistyczny i humanistyczny. Każda z powyższych orientacji determinuje paradygmat naukowy, czyli, jak określał to twórca obecnego rozumienia tego pojęcia Kuhn (2001, s. 48-52), zestaw wyznawanych przez daną społeczność naukową wartości, teorii i praktyk uznawanych za podstawowe w danej dziedzinie (tzw. norma badawcza). Lakatos podkreśla, że teorie w ramach paradygmatów są rozwijane w programach badawczych z różnymi poziomami produktywności i potencjału do zmiany. Denzin et al.(2024), we wprowadzeniu do „Podręcznika Badań Jakościowych” zaznaczają, że paradygmat obejmuje cztery aspekty lub wymiary: aksjologiczny, epistemologiczny, ontologiczny i metodologiczny. Wśród przykładów paradygmatów stanowiących odniesienie koncepcyjne jednocześnie w wielu dziedzinach naukowych należy wymienić teorię systemów, która analizuje zjawiska złożone poprzez zrozumienie interakcji między elementami systemów przyrodniczych, społecznych, ekonomicznych czy informatycznych (Bertalanffy, 1968), oraz paradygmat nauk o życiu, który koncentruje się na holistycznym zrozumieniu zjawisk życia, integrując wiedzę z różnych dziedzin, takich jak biologia, ekologia i medycyna (Capra, 1996). Warto zaznaczyć w tym miejscu, że T. Kuhn odnosił pojęcie paradygmatu przede wszystkim do nauk przyrodniczych i ścisłych, uznając dyscypliny społeczne za przed-paradygmatowe ze względu na wielość konkurujących podejść badawczych oraz znaczące uzależnienie wiedzy od światopoglądu. Można na to zagadnienie jednak spojrzeć inaczej. Jak podkreśla Niżnik (1979, s. 146):

W świetle tej perspektywy zagadnienie paradygmatu w naukach społecznych zyskuje cechy szczególne (...). Przede wszystkim, w miejsce powszechnej zgody uczonych na jeden paradygmat mamy do czynienia z uprawnioną zgodą uczonych różnych społeczeństw na odmienne paradygmaty. W miejsce jednego procesu upadku paradygmatu i ugruntowania się nowego paradygmatu można brać pod uwagę szereg takich procesów dokonujących się równolegle w różnych zespołach uczonych.

Jedną z najbardziej znanych klasyfikacji paradygmatów w naukach społecznych jest ta opracowana przez G. Burrella i G. Morgana (1979) na podstawie kryteriów ontologicznych, epistemologicznych, związanych z naturą ludzką, typem metodologii oraz odniesienia do takich cech społeczności jak konflikt i porządek. Autorzy wyróżnili cztery ujęcia. Paradygmat funkcjonalistyczny, który skupia się na analizie funkcji, jakie pełnią poszczególne elementy społeczeństwa w utrzymaniu jego spójności i stabilności. Procesy społeczne są w tym ujęciu obiektywne i uniwersalne. Funkcjonalizm cechuje poszukiwanie i weryfikacja prawdy za pomocą metod ilościowych. Paradygmat interpretatywny (inaczej nazywany konstruktywizmem) zakłada subiektywny charakter rzeczywistości społecznej, która jest konstruowana w umysłach ludzkich. Badania wykorzystują metody jakościowe. Paradygmat radykalnego strukturalizmu (zwany inaczej krytycznym) zakłada istnienie obiektywnej rzeczywistości, którą krytykuje i zamierza przebudować. Według tego ujęcia rola nauki wiąże się z demaskowaniem nierówności społecznych i wspieraniem procesów emancypacji. Radykalny humanizm, lub postmodernizm kwestionuje obiektywną prawdę i wprowadza relatywizm. Rzeczywistość jest

konstruktem społecznym, natomiast wiedza jest kulturowo i społecznie uwarunkowana. Guba i Lincoln (1994) w swojej analizie paradygmatów nie odnoszą się do funkcjonalizmu, stosują natomiast podział na konstruktywizm i teorię krytyczną, a także pozytywizm, w którym istnieje obiektywna rzeczywistość badana przy zastosowaniu obiektywnych metod badawczych i post-pozytywizm, który zamiast poszukiwania uniwersalnych praw, skupia się na kontekście, zakładając wielowymiarowość perspektyw. Niezależnie od powyższych różnic w klasyfikacji paradygmatów, dość zasadniczy jest w nich dualistyczny podział dotyczący stosowanych metod – ilościowych w badaniach rzeczywistości obiektywnej (w pozytywizmie oraz funkcjonalizmie) oraz jakościowych (w konstruktywizmie oraz częściowo w post-pozytywizmie i teorii krytycznej). Podczas gdy jeszcze w latach 60. nurt pozytywistyczny wyraźnie dominował w naukach społecznych, ostatnie dekady XX wieku przyniosły rozwój metod jakościowych. Zmiany te związane są pośrednio z wpływem prac T. Kuhna, który, jak wspomniano wcześniej, postrzegał nauki społeczne jako niedojrzałe w porównaniu z przyrodniczymi, co wynikało z wielu konkurujących podejść uniemożliwiającej tworzenie paradygmatów. Argumenty te stały się orężem w walce z hegemonią pozytywistyczną i wprowadzaniem różnorodnych podejść jakościowych (w tym feministycznego czy fenomenologii w paradygmacie interpretatywnym) i czerpania z orientacji filozoficznych, takich jak postmodernizm czy pragmatyzm, w ramach których stosowano zróżnicowane jakościowe metody badawcze (por. Geertz, 2000; Sharrock i Read, 2002).

Początek XXI wieku przynosi osłabienie metodologicznej dychotomii, a jak zauważa m.in. Bielecka-Prus (2013), tzw. wojna paradygmatów przenosi się na obszary nauk stosowanych. Wynika to przede wszystkim z faktu, że konstruktywizm stał się równoprawnym paradygmatem, tracąc swój 'rewolucyjny' charakter, jednocześnie jednak wpływ filozofii postmodernistycznej i społeczeństwa ponowoczesnego pociąga za sobą potrzebę zmian wykraczających poza dotychczasowe badania konwencjonalne (ilościowe i jakościowe), zakładające m.in. wiodącą rolę badacza. W rozdziale „Podręcznika Badań Jakościowych” Guba i Lincoln (1994, s. 109) prezentują zestawienie czterech paradygmatów, skupiając się na głównych aksjomatach, oraz wybranych kwestiach, które je różnicują, takich jak cel badania, charakter uzyskanej wiedzy, wartości, kwestie etyczne czy kryteria jakości. Zestawienia te były przedmiotem wnikliwej analizy naukowej innych autorów, w tym przede wszystkim Herona i Reasona (Heron, 1996; Heron i Reason, 1997), którzy je rozbudowali o paradygmat zwany partycypacyjnym lub kooperacyjnym. W związku z tym w najnowszym wydaniu podręcznika (Denzin et al., 2024), Lincoln, Lynham i Guba opracowali zmienioną wersję zestawień uwzględniającą ów nowy paradygmat, jak podkreślają, podążając tropem hermeneutyki konstruktywistycznej, tak silnie reprezentowanej w ich własnych badaniach. Szczegółową analizę cech paradygmatu partycypacyjnego według Lincoln et al. (2024) za Heron i Reason (1997) przedstawiono w podrozdziale 1.2.2, w tym miejscu zaznacza się jedynie, że zgodnie z tym, na co zwracają uwagę autorzy, analizy dokonują z perspektywy badacza tzw. obozu konstruktywizmu, według którego

(zgodnie z paradygmatem) kryteria oceniające „rzeczywistość” czy „ważność” nie są absolutystyczne (Bradley i Schaefer, 1998), a raczej wynikają ze społecznej zgody dotyczącej tego co „prawdziwe”, czyli przydatne i ma znaczenie dla danej społeczności oraz konkretnego badania (Lincoln et al., 2024; Lather, 2007; Lather i Smithies, 1997). Kończąc ów podrozdział należy zaznaczyć, że szczegółowe odniesienie się powyższych autorów do składowych paradygmatu partycypacyjnego uwiarygadnia zasadność analitycznego potraktowania tego ujęcia.

1.2.2. Paradygmat a podejście partycypacyjne

Chociaż pogłębione dyskusje teoretyczno-naukowe nad pojawieniem się paradygmatu zwanego partycypacyjnym prowadzone są na gruncie nurtów postmodernistycznych i wyłaniają się ze społecznej rzeczywistości ery ponowoczesności, to idea powstała jednak już w pierwszej połowie XX wieku w środowisku szkoły frankfurckiej, której podstawą były społeczne badania interdyscyplinarne skupione na krytyce społeczeństwa kapitalistycznego. Prace Lewina (1946), który uznawany jest za jednego z głównych ojców tego podejścia skupiały się na tzw. badaniach poprzez działanie (*action research*), procesie cyklicznym składającym się z fazy planowania, działania oraz ustalania faktów odnoszącym się do problemów społecznych i zorientowanym na wprowadzanie zmian. Nazywając swoje podejście „demokratycznym” lub „partycypacyjnym” przywództwem, Lewin podkreślał rolę włączenia przedstawicieli różnych grup w proces podejmowania decyzji, przy utrzymaniu istotnej roli lidera. Prekursorami obecnego paradygmatu partycypacyjnego są również Freire (1970), Fals Borda (2006), oraz wspomniani już Heron i Reason (1997).

Paradygmat partycypacyjny rozwinął się na gruncie krytyki pozostałych paradygmatów przed-postmodernistycznych, według których tworzenie niewłaściwych często rekomendacji jako wyniku badań konwencjonalnych wynika z nieuwzględnienia lokalnych priorytetów, procesów i perspektyw (Tumwine, 1989; Cornwall i Jewkes, 1995). Paradygmat partycypacyjny rozumiany jest jako szeroki, teoretyczny i filozoficzny kontekst, który odnosi się do ogólnych założeń dotyczących włączania uczestników w procesy decyzyjne, badawcze i działania. Obejmuje różne teorie oraz wartości związane z uczestnictwem takie jak równość, demokracja oraz współpraca. Odnosząc ów paradygmat do wskazanych przez Chojnickiego (1985, 2001) podziałów filozoficzno-metodologicznych: scjentyzm-antyscjentyzm (wzorce humanistyczny i radykalny) oraz naturalizm-humanizm można stwierdzić, że:

- a) Paradygmat partycypacyjny ma ograniczone związki z orientacją scjentystyczną, różni się w podejściu do metodologii, roli badacza i uczestników oraz w sposobie postrzegania wiedzy, jako subiektywnej, będącej wynikiem interakcji. Scjentyzm preferuje metody, które mają na celu uzyskanie obiektywnych danych. Badacz powinien być neutralny i niezaangażowany emocjonalnie;

- b) Paradygmat partycypacyjny ma silne związki z antyścyentystycznym wzorcem humanistycznym. Obydwa podejścia zakładają, że wiedza jest tworzona w kontekście interakcji społecznych i że doświadczenia uczestników są kluczowe dla rozumienia rzeczywistości. Podobieństwo dotyczy także stosowania metod jakościowych, choć oba wzorce uwzględniają także metody ilościowe;
- c) Podobnie jak wzorzec radykalny, paradygmat partycypacyjny dostrzega znaczenie kontekstu społecznego i dąży do zrozumienia i zmiany warunków, które wpływają na życie ludzi;
- d) Paradygmat partycypacyjny zakłada, że metody badawcze, które stosuje, mogą wykraczać poza te stosowane w naukach przyrodniczych, w tym zakresie nie wpisuje się we wzorzec naturalistyczny, choć łączy je koncentracja na kontekstualizacji badań;
- e) Paradygmat partycypacyjny nie wpisuje się jednak również całkowicie we wzorzec humanistyczny, gdyż stosowane w pierwszym ujęciu metody w inny sposób pozycjonują uczestników badania.

Z powyższego zestawienia wynika, że mimo podobieństw paradygmat partycypacyjny wyróżnia się określonymi cechami w stosunku do klasycznego podziału orientacji filozoficzno-metodologicznych i dążenie do jego wyodrębnienia w klasyfikacji można uznać za uzasadnione. Tym tropem podążali Heron i Reason (Heron, 1996; Heron i Reason, 1997), odnosząc się do opracowanej przez Gubę i Lincoln (1994) analizy czterech głównych paradygmatów, uzupełniając zestawienie o paradygmat partycypacyjny lub kooperacyjny. Nawiązując z kolei do prac Herona i Reasona (1997) a także innych źródeł, Lincoln et al. (2024) stosując wcześniejsze kryteria usystematyzowali wiedzę na temat paradygmatów uwzględniając paradygmat partycypacyjny w najnowszych zestawieniach. Zgodnie z ich badaniami do najważniejszych cech tego paradygmatu należą:

- a) W zakresie ontologicznym – *rzeczywistość partycypacyjna i rzeczywistość subiektywno-objektywna współtworzone są przez umysł i określoną perspektywę bytu* (Guba i Lincoln, 2005, s. 195) Oznacza to, że rzeczywistość jest negocjowanym konstruktem, a jej zrozumienie wymaga wspólnej pracy. Dla porównania, zgodnie z paradygmatem konstruktywizmu rzeczywistość jest konstruktem poznawczym, wynikającym z interakcji ludzi z otoczeniem. Nie istnieje obiektywna rzeczywistość, rzeczywistości jest wiele, a zależą one od indywidualnego człowieka. Choć w obu ujęciach rzeczywistość jest tworzona społecznie, paradygmat partycypacyjny nie zakłada, że racjonalność jest lepszą drogą do poznania (Kilgore, 2001);
- b) W zakresie epistemologicznym: *Poznanie holistyczne, zastępuje tradycyjną relację między 'prawdą' a 'interpretacją'* (Heshusius, 1994, s. 15). Wiedza wynika ze wspólnej eksploracji i refleksji. Uczestnicy badania są współtwórcami wiedzy, co oznacza, że ich perspektywy są kluczowe dla zrozumienia badanej rzeczywistości;
- c) W zakresie aksjologicznym: *wartości kształtują badacza, są włączone w proces badawczy, który ma służyć wspólnemu dobru* (Guba i Lincoln, 2005). W tym wymiarze istnieje podobieństwo z teorią krytyczną i konstruktywizmem;

d) W zakresie metodologicznym: *celem jest wspólne zaangażowanie w demokratycznym dialogu jako współbadacze i współ-objekty badania* (Heron i Reason, 1997); kluczowe znaczenie praktyki, wiedza empiryczna zdobywana jest przez bezpośrednie uczenie się od innych. Mimo, iż zgodnie z paradygmatem partycypacyjnym stosowane są często podobne metody jak w konstruktywizmie (czy nawet pozytywizmie, choć w tym przypadku przeważają jednak metody jakościowe), to różnica polega na włączaniu uczestników w cały proces badawczy.

Powyższe zestawienie ma również na celu odpowiedź na pytanie: W ramach których z analizowanych paradygmatów powstaje wiedza współmierna z tą stworzoną w ramach innych paradygmatów (Guba & Lincoln, 2005)? Autorzy twierdzą, że w przypadku paradygmatu partycypacyjnego (i postmodernistycznego) badania są niewspółmierne z pozytywistycznymi, częściowo współmierne z konstruktywistycznymi i prowadzonymi w ramach paradygmatu teorii krytycznej (2005, s. 198). Odpowiada to zasadniczo odniesieniu głównych cech paradygmatu partycypacyjnego do orientacji filozoficzno-metodologicznych według Chojnickiego (1985; 2001).

Pojęcie paradygmatu partycypacyjnego spotykane jest zazwyczaj w literaturze z zakresu metodologii, filozofii lub teorii nauki. W pracach analizujących stosowanie takiego ujęcia teoretycznego w badaniach empirycznych różnych dyscyplin badawczych częstszy jest termin badania partycypacyjne lub współuczestniczące (*collaborative research*), czyli takie, które kierują się podejściem partycypacyjnym. W niniejszym opracowaniu wielokrotnie zwracam uwagę na to, że badania partycypacyjne, choć osadzone w paradygmacie partycypacyjnym, nie zawsze w pełnym zakresie realizują jego założenia.

Cornwall i Jewkes (1995, s. 1667), którzy analizują metody badawcze stosowane w ramach podejścia partycypacyjnego w naukach o zdrowiu stwierdzają, że „różni się ono od konwencjonalnego, tzw. miejscem dowodzenia w procesie badawczym”. Badania mają zatem charakter oddolny (*bottom-up*) i skupione są na lokalnie określonych perspektywach i priorytetach (Rahman i Fals Borda, 1991). Mieszkańcy badanych terenów włączani są w ten proces już na etapie planowania (por. cykliczność w koncepcjach Lewina 1946), identyfikowania problemu badawczego, zbierania danych, interpretacji, analizy i działania. Pozostałe różnice między podejściem konwencjonalnym a partycypacyjnym (Cornwall i Jewkes, 1995) dotyczą zarówno celu badania, beneficjentów, głównego źródła pozyskiwania wiedzy czy wyboru metod badawczych. Podczas gdy konwencjonalne badania służą poznawaniu i rozumieniu zjawisk, a w dalszej kolejności ewentualnie podjęciu działań, celem badań partycypacyjnych jest działanie samo w sobie, z kolei wiedza, która w tym procesie służy za wkład ma także źródło lokalne. Odchodzi się zatem od centralistycznej pozycji naukowca, który nie jest już nawet właścicielem uzyskanej wiedzy, lecz jedynie współwłaścicielem. Kluczową rolę odgrywa w badaniach partycypacyjnych sam proces badawczy, a zebrane dane i wyniki muszą być przede wszystkim dostępne dla lokalnej społeczności i przydatne. Podejmując badania partycypacyjne naukowiec szuka pomysłu i inspiracji

‘w terenie’, kontaktując się z jego mieszkańcami, kierunek nie musi się zatem wpisywać w plan badawczy jednostek naukowych lub programów finansowania badań. Jak podkreślają Cornwall i Jewkes (1995, s. 1667) kluczowym elementem badań partycypacyjnych są postawy naukowców, które z kolei determinują jak, przez i dla kogo badania są konceptualizowane i prowadzone. Badacze mogą określać istotę problemu badawczego, ale proces badawczy musi mieć charakter dialogiczny (Pushor, 2008). Jednym z aspektów poruszanych w pracach na temat stosowania podejścia partycypacyjnego jest zakres zaangażowania. Bielecka-Prus (2013, s. 36, za Laws et al., 2003) odnosząc się do tego aspektu w naukach społecznych przytacza pojęcie drabiny partycypacji, czyli stopniowości włączania, tzw. nie-ekspertów. Najniższy szczebel drabiny dotyczy wykorzystania rezultatów badań w procesie osiągnięcia zdefiniowanych przez nich celów. Uczestnicy w tym wariacie nie pracują nad formułowaniem idei czy problemów, nie mają wpływu na metodę badania, nie biorą udziału w interpretowaniu danych. Wydaje się zatem, że skoro rygor paradygmatu zakłada udział mieszkańców czy innych grup w każdym z cykli badawczych, partycypacja nazywana przez Bielecką-Prus ‘dekoracyjną’ stanowi raczej element badań konwencjonalnych. Jak wspominają m.in. Cornwall i Jewkes (ibid), konwencjonalne badania włączają różne stopnie partycypacji, jednak nie stosują metod zgodnie z paradygmatem partycypacyjnym.

Warto powrócić do zaakcentowanego przez Cornwall i Jewkes (ibid) miejsca dowodzenia, które zmienia się wraz z zastosowaniem podejścia partycypacyjnego, a związane jest z postawą naukowców podejmujących badania. Chambers (1994a) w dyskusji na temat odrodzenia się pojęcia ‘partycypacja’ w latach 90. XX wieku, odnosi się do trzech sposobów jego rozumienia w metodologii badań naukowych. Pierwsze przypomina wyżej wspomnianą formę ‘dekoracyjną’, którą Chambers nazywa etykietą (*‘cosmetic label’*), dotyczącą np. włączania społeczności w opiniowanie dokumentów tworzonych przez rządy, samorządy lub prywatne korporacje. Są to w rzeczywistości opracowania tworzone odgórnie, jednak zastosowanie elementu partycypacyjnego uwiarygadnia je w pewnym stopniu. Drugą formą jest włączanie społeczności w realizację lokalnych projektów własnych, także naukowych. Jak pisze Chambers (ibid, s. 2) mieszkańcy wybranego przez naukowców terenu ‘wykorzystywani’ są do realizacji projektu, którego wyniki mogą w przyszłości posłużyć działaniu i pobudzeniu zmian. Trzecia dopiero forma omawiana przez Chambersa wpisuje się w paradygmat partycypacyjny, odnosi się bowiem do procesu usamodzielniania się i wzmacniania lokalnych społeczności, które z pomocą naukowców przejmują w pewnym sensie ster. Wówczas to naukowcy uczestniczą niejako w projektach interesariuszy, służących bezpośrednio celom lokalnym. W bardziej szczegółowy sposób odnoszą się do zagadnienia stopniowości włączenia Vaughn i Jacquez (2020). Autorki zestawiają sześć etapów procesu badawczego, począwszy od etapu tworzenia zespołu na działaniu kończąc, z pięcioma poziomami partycypacji według IAP2 *Spectrum of Community Engagement*¹

¹ International Association for Public Participation (www.iap2.org). Pierwszy poziom zakresu obejmuje informowanie, czyli dostarczenie społeczeństwu zrównoważonych i obiektywnych informacji, aby wesprzeć je w zrozumieniu problemu, możliwości i alternatywnych rozwiązań; drugi konsultowanie, czyli uzyskanie

(informowanie, konsultowanie, angażowanie, współpraca, wzmacnianie w procesie podejmowania decyzji badawczych) zaznaczając, że na każdym etapie wybór determinuje selekcję metod i narzędzi. W poniższym rozdziale przedstawiono przykłady różnych form badań partycypacyjnych w kontekście spełniania powyższych celów.

1.2.3. Formy badań partycypacyjnych

Wraz ze wzrostem powszechności paradygmatu partycypacyjnego wykształcają się liczne formy badań partycypacyjnych, niekiedy, a zdaniem autorki niewłaściwie nazywane modelami (por. Cornwall i Jewkes, 1995)². Korzystają z nich zarówno naukowcy różnych dyscyplin badawczych, jak i biznes, stosowane są w edukacji, planowaniu i zarządzaniu. Coraz więcej form badań opartych na podejściu partycypacyjnym powstaje w procesie dostosowywania się do rodzaju obszaru, zagadnienia, celów czy grupy uczestników.

Cornwall i Jewkes (ibid) stwierdzają, że zasadniczy wpływ na rozwój badań partycypacyjnych miała m.in. antropologia medyczna, edukacja osób dorosłych i metody powstałe w związku z rozwojem rolnictwa. Autorzy twierdzą również, że poszczególne formy różnią się stopniem włączenia mieszkańców, więc zgodnie z tym co stwierdzono w rozdziale 1.2.2, należałoby zaznaczyć, że nie wpisują się w ścisły paradygmat partycypacyjny, a stanowią kładkę między partycypacją w badaniach konwencjonalnych a podejściem partycypacyjnym, gdyż „raczej utrzymują niż kwestionują charakterystyczne dla badań konwencjonalnych relacje w zakresie układu sił” (ibid, s. 1670).

Vaughn i Jacques (2020) zestawiając niespełna trzydzieści form badań partycypacyjnych, podkreślają, że uwidacznia się udział naukowców z niemal wszystkich dyscyplin, które postrzegają naukę, jako proces kolaboracyjny. Podejście partycypacyjne staje się coraz bardziej powszechne w wielu dyscyplinach naukowych, w tym najsilniej w socjologii, antropologii, pedagogice czy psychologii środowiskowej. We wskazanych naukach społecznych przewodzi *Participatory Action Research* (PAR), czyli uczestniczące (lub partycypacyjne) badania w działaniu. Jest to forma, która łączy badania i działania w celu wprowadzenia pozytywnych zmian w praktykach i wspólnotach, skupiając się na rozwiązywaniu problemów spowodowanych nierównościami w ramach szkodliwych systemów społecznych (por. Cornish et. al., 2023)³. Badacze i uczestnicy współpracują, aby zdefiniować

opinii społecznej na temat analizy, alternatywnych rozwiązań i/lub decyzji, trzeci to włączenie oznaczające bezpośrednią współpracę ze społeczeństwem w trakcie całego procesu w celu zapewnienia, że obawy i aspiracje lokalne są konsekwentnie rozumiane i brane pod uwagę; czwarty poziom to współpraca ze społecznością w każdym aspekcie podejmowania decyzji, w tym w opracowywaniu rozwiązań alternatywnych i określaniu preferowanego; oraz piąty poziom to upodmiotowienie (lub wzmocnienie), polegające na oddaniu decyzji w ręce społeczności lokalnej.

² Termin 'model' wydaje się by niewłaściwy ze względu na specyfikę i zbiór cech, a także niekiedy niewielkie różnice między poszczególnymi formami, ponadto określenie to wiąże się głównie z orientacją pozytywną.

³ Jednym z typów *Participatory Research* lub PAR, który specyficznie dotyczy społeczności doświadczających

problemy, opracować strategię działania i analizować wyniki. Kemmis i McTaggart (2005, s. 264) akcentują, że PAR to „badanie faktycznych, a nie abstrakcyjnych praktyk. Dotyczy uczenia się o prawdziwych, materialnych i konkretnych praktykach konkretnych ludzi w konkretnych miejscach”. Uczestnicy angażują się w refleksyjny proces, dzięki któremu mogą lepiej zrozumieć kontekst swojego działania oraz podjąć świadome decyzje w ramach praktyki.

Również w badaniach geograficznych paradygmat partycypacyjny zyskuje na znaczeniu, zwłaszcza w kontekście rozwoju społeczności lokalnych, zarządzania zasobami oraz planowania przestrzennego. J. Chilvers (2009) pisze o zwrocie ku badaniom partycypacyjnym w kształtowaniu polityk związanych z ochroną środowiska, która to sfera była zawsze sterowana przez naukowców i inne elity, w tym polityczne. Zwrot związany jest z uwrażliwieniem społecznym w tym zakresie, Agendą 21 po Konferencji Organizacji Narodów Zjednoczonych w sprawie Środowiska i Rozwoju (tzw. Szczyt Ziemi) w Rio de Janeiro w 1992 roku, rozwojem nowych form zdecentralizowanego zarządzania kwestiami środowiskowymi, a także przeświadczeniem, że odgórne technokratyczne podejścia są często niewystarczające, gdyż nie uwzględniają lokalnych kontekstów⁴. Chilvers (ibid, s. 405) omawia nowe podejścia włączające społeczności w proces badawczy w zakresie geografii, w tym w szczególności środowiskowej. Są wśród nich, takie, które wykorzystują zmodyfikowane, jednak charakterystyczne dla geografii konwencjonalnej metody i narzędzia badawcze – *Public Participation GIS, Collaborative GIS, Deliberative Mapping*⁵, także działania z wykorzystaniem metody delfickiej. Typowymi formami stosowanymi w geografii są także PR – *Participatory Research* (Kesby et al., 2005) oraz jej wersja – PRA – *Participatory Rural Appraisal*. PR jest procesem włączającym społeczność lokalną we wszystkie fazy badania, jej istotą jest koprodukcja i współwłasność wyników, które należą do wszystkich jego uczestników. PRA, wywodząca się z *Rapid Rural Appraisal* (w którym chodziło o szybki proces uzyskania danych) polega na umożliwianiu i wspieraniu lokalnych społeczności w tworzeniu i analizowaniu lokalnych danych, zgodnie z ich priorytetami i potrzebami (Chambers, 1992; 1994b).

Podejście partycypacyjne, a w szczególności niektóre jego formy są bardzo powszechne w badaniach miejskich (por. rozdział 2.1), a także w procesach

problemów społecznych jest TPR (*Tribal Participatory Research*) realizowany dla i przede wszystkim z tzw. rodzimymi mieszkańcami państw imigracyjnych, którzy borykają się z m.in. z kwestią uznania traumatycznych doświadczeń, których skutki psychologiczne i społeczne są przekazywane z pokolenia na pokolenie, oraz innych kontekstualnych zmiennych a także potrzebą ochrony interesów swoich grup etnicznych, co jako bagaż i wartość wnoszą do procesu badawczego (por. Fisher i Ball, 2003).

⁴ Chilvers (2009) zaznacza, że równolegle pojawia się krytyka podejścia partycypacyjnego w tej dziedzinie, według której (Cooke i Kothari, 2001) włączanie lokalnych społeczności powoduje również ich osłabianie, ucisk i manipulację przez potężną sferę polityki i biznesu, które czynią z tych społeczności jedynie ‘zasłone dymną’ w realizacji własnych interesów.

⁵ *Public Participation GIS* to forma badań partycypacyjnych wykorzystująca systemy informacji geograficznej (GIS) do angażowania społeczności w procesy planowania i podejmowania decyzji (Czepkiewicz et al., 2016); *Collaborative GIS* odnosi się do procesu, w którym różne grupy i interesariusze współpracują w celu dzielenia się danymi geograficznymi oraz wykorzystania ich w ramach wspólnych projektów (Sui et al., 2013); *Deliberative Mapping* łączy analizę danych geograficznych z procesem deliberatywnym, w którym kluczowi interesariusze oraz członkowie społeczności dyskutują i wymieniają się opiniami na temat różnych opcji decyzyjnych (Davies et al., 2004).

zarządzania miastami. Należy tu wymienić w szczególności *Living Lab* (żywe laboratorium), *Urban Lab* (miejskie laboratorium), *Civic Lab* (laboratorium obywatelskie), *Participatory Budgeting* (budżet partycypacyjny), czy *Participatory Urban Planning* (planowanie partycypacyjne), znacząco stosowane w projektach rewitalizacji, zagospodarowania przestrzennego oraz polityki miejskiej. W badaniach obszarów wiejskich najczęściej wymieniane są wspomniane PRA, *Community-Based Participatory Research* (CBPR)⁶ oraz *Farmers' Participatory Research* (partycypacyjne badania rolników), w której to formie rolnicy angażują się w badania dotyczące upraw, hodowli zwierząt i zarządzania zasobami naturalnymi. W ostatnim czasie zastosowano również na obszarach wiejskich formę Living Labu (por. rozdział 2.2 i 3.2), która może łączyć powyższe podejścia, zachowując jednak ścisłą strukturę i skupienie na innowacyjności.

Jedną z ciekawszych form badań partycypacyjnych jest koprodukcja (*co-production*, lub *co-produced research*) (Banks et al., 2018), która polega na wspólnej pracy naukowców i różnych interesariuszy (np. członków społeczności, praktyków, decydentów) w celu tworzenia wiedzy i rozwiązań na podstawie ich doświadczeń i ekspertyzy. Zdaniem Kara (2017) forma ta rozwijała się niezależnie od np. PAR. Ostrom (1996, s. 1073), wiążąc koncepcję z relacjami pomiędzy obywatelami a instytucjami publicznymi definiuje współprodukcję jako „proces, poprzez który wkład służący do produkcji dobra lub usługi jest wnoszony przez osoby, nienależące do tej samej organizacji”. Loeffler i Bovaird (2021) podkreślali z kolei, że w wyniku koprodukcji następuje poprawa wzajemnego wykorzystania zasobów przez organizacje publiczne i obywateli. Istotną kwestią w tej formie jest brak przywiązania do jednej metody, oraz stosowanie zarówno metod ilościowych, jak i jakościowych, przy czym, jak podkreślają Smith et. al. (2024), badacze jakościowi mają pewną wrażliwość wobec praktyk związanych ze współprodukcją, są bardziej predysponowani do uznania tej formy i innych umiejętności za odpowiednie w tego typu badaniach. Przykładową metodą stosowaną w ramach tej formy jest World Café lub Knowledge Café, coraz częściej uznana przez środowisko naukowe (Loehr et al., 2020).

Bardzo interesujące badanie z punktu widzenia tego jak często i precyzyjnie stosowane jest podejście partycypacyjne w różnych dyscyplinach naukowych przeprowadziły Busch, Jean-Baptiste, Person i Vaughn (2019). Autorki przeanalizowały bazę publikacji z różnych dyscyplin za 5 lat wstecz w poszukiwaniu badań prowadzonych w układzie kolaboracyjnym z interesariuszami, w ramach tzw. *Collaborative Change Research, Evaluation and Design* (CCRED)⁷, łączącej takie formy badań partycypacyjnych jak *community-based participatory research*, *empowerment evaluation*, *human-centered design* i *citizen science*⁸, które angażują

⁶ *Community-Based Participatory Research* angażująca naukowców i społeczności lokalne, skupia się na problemach zdrowotnych lub społecznych, co pozwala na tworzenie praktycznych rozwiązań, wzmocnienie zdolności społeczności do działania na rzecz własnych potrzeb i rozwoju (Collins et al., 2018).

⁷ CCRED to termin ukuty przez Busch et al., 2019 określający różne formy partycypacyjne stosowane przez naukowców, ewaluatorów i projektantów, którzy łączą naukę z praktyką wprowadzając pozytywne zmiany społeczne.

⁸ *Empowerment evaluation* to podejście oceniające, które ma na celu wzmocnienie zdolności grup i społeczności do oceny własnych programów i działań (por. Fetterman, 2005); *Human-Centered Design* koncentruje

interesariuszy jako partnerów w procesie tworzenia wiedzy i rozwiązywania problemów społecznych. Kryteria spełniło około 230 artykułów autorów z różnych stron świata, opublikowanych w recenzowanych czasopismach i opatrzonych angielskojęzycznymi abstraktami. W artykułach poszukiwano działań wykraczających poza jedną dyscyplinę, analizowano ramy koncepcyjne, narzędzia i metody badawcze oraz oceniano wymiar ‘działania’. Najczęściej odnoszono się do form *Participatory Action Research* (50%), *Action Research* (16,9%) i *Community-Based Participatory Research* (7,2%), z czego metodami stosowanymi w większości były te oparte na sztuce lub etnograficzne, pogłębione wywiadami. Co ciekawe, tylko 6% artykułów wzmiankowało jakąś społeczną zmianę lub inny faktyczny rezultat, na ogół zmiana miała charakter metodologiczny, dotyczyła procesu badania, rzadziej polityki lub metod edukacyjnych.

Podsumowując, w toku analizy prac z zakresu różnych dyscyplin badawczych dotyczących badań partycypacyjnych zwracają uwagę następujące aspekty:

- ▶ szczególna pozycja podejścia partycypacyjnego w badaniach interdyscyplinarnych i transdyscyplinarnych, które to badania dają pole do wykorzystania tegoż podejścia i umożliwiają za jego pośrednictwem uzyskanie wiedzy trudnej do zdobycia w procesie badań konwencjonalnych;
- ▶ działanie jako etap, ale i cel procesu badawczego;
- ▶ zmiana (społeczna, ekonomiczna, funkcjonalna) i upodmiotowienie uczestników procesu.

Do najczęściej stosowanych form badań partycypacyjnych należą *Participatory Action Research*, *Participatory Rural Appraisal* oraz różne typy Living Labów (które jako forma zostaną przedstawione w rozdziale 3.2). Analizując wielość form badań partycypacyjnych należy, po raz wtóry, zwrócić uwagę na stopień i zakres włączenia w te formy społeczności lokalnych i przyjąć, że tylko w nielicznych przypadkach można mówić o przeniesieniu na te społeczności roli sprawczej, decyzyjnej i kluczowej w procesie rozwoju.

się na użytkownika w procesie projektowania, zakładając, że zrozumienie potrzeb, zachowań i kontekstu użytkowników jest kluczowe dla tworzenia efektywnych i funkcjonalnych produktów, usług oraz systemów (Winograd i Woods, 1997). Podejście to stosowane jest w praktyce np. przez projektantów i firmy architektoniczne (por. Brown 2009). Jedną z firm w Polsce, stosującą to podejście jest Nowy Styl, projektującą pomieszczenia i meble dla biur (por. Nagy et al., 2024); *Citizen science* (nauka obywatelska) to forma badań polegająca na włączeniu społeczności lokalnych w zbieranie danych i informacji, często oparta na wykorzystaniu nowoczesnych technologii, charakteryzująca się określonymi standardami w zakresie współpracy, gromadzenia i zarządzania danymi, publikowania wyników, komunikacji oraz kwestii etycznych (Heigl et al., 2019). Podkreśla się również jej ograniczenia związane z procesem zbierania danych (Sobieraj, 2023) oraz często zaniechaniem w dalszym procesie wdrażania zmian i działania.

1.2.4. Wybrane metody stosowane w badaniach partycypacyjnych

Fundamentalnym założeniem metod stosowanych w ramach podejścia partycypacyjnego jest autentyczna i znacząca partycypacja (Vaughn i Jacquez, 2020), czyli jak stwierdzają Abma et al. (2019, s. 127) „możliwość wypowiedzenia się, doświadczenia siebie i bycia doświadczanym jako człowiek z prawem do wyrażenia siebie, oraz bycia w tym wyrażeniu uznanym przez innych”.

W badaniach partycypacyjnych stosowane są zarówno metody jakościowe jak i ilościowe (Laws et al., 2003), choć przeważają te pierwsze, które są charakterystyczne dla tradycji humanistycznej. Lincoln et al. (2024) stwierdzają, że w podejściu partycypacyjnym mamy do czynienia z pewną współmiernością z paradygmatami konstruktywistycznym i teorii krytycznych, brak jest natomiast możliwości integracji i porównywalności wyników z badaniami w ramach paradygmatu pozytywistycznego.

Vaughn i Jacquez (2020) przedstawiają przykładowe zestawienie metod i narzędzi stosowanych na różnych etapach partycypacyjnego procesu badawczego. Na etapie budowania partnerstwa proponują takie metody jak *Community advisory boards* (Newman in., 2011), czy *Boundary crossers* (Kilpatrick in., 2009), które integrują, zbliżają do siebie, określają kompetencje uczestników. Z kolei na etapie tworzenia koncepcji badania pojawia się m.in. metoda *Storytelling group* (Kankainen et al., 2012), w fazie zbierania danych występują *Warsztaty Narracyjne* (Lykes i Cosby, 2014), czy *Photovoice* (por. np. Hidalgo Standen, 2021), na etapie analizy, różne grupowe metody i systemy przetwarzania danych, także przy użyciu GIS (np. Driedger in., 2007). Jeszcze inne metody proponowane są na etapie upowszechniania wyników i działania-wdrażania.

Wybór metod w badaniach partycypacyjnych zależy również od konkretnych celów projektu. Duea et al. (2022) przedstawiają szczegółowy przegląd metod, na podstawie którego początkujący badacze podejścia partycypacyjnego mogą dowiedzieć się jakich metod użyć, z kolei doświadczeni znaleźć nowe metody do zastosowania. Autorzy podzielili metody na pięć kategorii, w tym przypadku kategoryzacja nie dotyczy etapów badania, lecz jego celów, zaznaczając, że metody te mogą być wykorzystane w różnych fazach procesu badawczego. W kategorii pierwszej nazwanej *Zaangażowanie i budowa potencjału*, Duea et al. (ibid s. 4) podkreślają, społeczności powinny przejmować inicjatywę w identyfikacji kwestii, które wymagają badań naukowych i zwracać się do badaczy i praktyków (w tym przypadku z zakresu zdrowia) w celu nawiązania współpracy. W tym zakresie wspierające są takie metody jak np. *Community Engagement Studios* (por. Shippee et al., 2015), które stanowią platformę prowadzonej przez moderatora krótkiej dyskusji pomiędzy interesariuszami a naukowcami, służącej promocji co-learningu i osiąganiu najlepiej skrojonych dla potrzeb praktyki efektów prowadzonego projektu. Inną proponowaną metodą jest *Community-Based Participatory Research Community Advisory Board* (Dias et al., 2018; Newman et al., 2011)⁹, które to rady dostarczają stałej dyskusji i konsultacji zaangażowanych interesariuszy.

⁹ W nieco innej konwencji, lecz ukierunkowaną na podobne cele w projekcie jest tzw. Policy Platform, która służy jako ciało doradcze w zakresie realizowanych celów badawczych. W szczegółach podejście to jest zaprezentowane w rozdziale 3.1.

W kategorii *Badanie i Tworzenie* uwagę zwraca *Concept Mapping Methodology* (por. np. Kane i Trochim, 2007), która integruje jakościowe i ilościowe metody zbierania danych w celu stworzenia opartej na danych wizualnej reprezentacji myśli i pomysłów określonej grupy. Metoda ta wymaga umiejętności statystycznych oraz specjalistycznych oprogramowań, jej zastosowanie okazało się bardzo przydatne, np. w badaniu uprzedzeń oraz barier związanych z chorobami i profilaktyką zdrowotną w określonych środowiskach (Szaflarski et al., 2015; Ahmad et al., 2011).

W kategorii *Wizualność i Narracja* Duea i inni (2022) prezentują metody wizualne i narracyjne, m.in. metody Photovoice i Videovoice, także Participatory GIS Mapping¹⁰ i podobne, angażujące uczestników w wizualne mapowanie, planowanie i podejmowanie decyzji związanych z kontekstem środowiska społecznego i kulturowego. Jak stwierdzają autorki, są to skuteczne metody, jeśli idzie o zaangażowanie społeczności niedostatecznie reprezentowanych w zakresie powyższych działań. Dość rozpowszechnioną metodą wizualną jest także tworzenie sztuki, polegająca na tym, że interesariusze angażują się w tworzenie i interpretowanie dzieł artystycznych jako formy zbierania danych i analizy (por. np. Van der Vaart et al., 2018). Również w kategorii *Mobilizacja* sugerowane są przez Duea i współautorki liczne metody, w tym przypadku takie, które wspierają działanie w badaniach partycypacyjnych, dostarczając narzędzi dla planowania, podejmowania decyzji, zmiany polityki lub upowszechnienia wyników. Jednym z typów takich metod są tzw. metody deliberacyjne promujące dyskusję i rozważanie różnych perspektyw, prowadzące do podjęcia decyzji lub rekomendacji akceptowalnej dla wszystkich uczestników. Procesy delfickie (znana też jako metoda Delphi) również należą do tego gatunku (Hasson et al., 2000) i były stosowane przez wielu autorów w badaniach partycypacyjnych (np. Fletcher i Marchildon, 2014 lub Kezar i Maxey, 2014). Ostatnią kategorią zaproponowaną przez Duea et al., (2022) jest *Ewaluacja*. Autorki (ibid, s. 18) podkreślają, iż „mimo, że partycypacyjna ewaluacja może być przydatna w wielu kontekstach, to w ocenie partycypacyjnych projektów naukowych jest szczególnie istotna”.

Podobnie El Ashmawy i inni (2022) przedstawiają obszerne zestawienie 34 metod wykorzystywanych w badaniach partycypacyjnych do angażowania społeczności na wspomnianych wcześniej pięciu poziomach partycypacji według zakresu zaangażowania IAP2. Autorki odnoszą się przy tym do 12 celów zaangażowania społeczności realizowanych na poszczególnych etapach (począwszy od informowania do upodmiotowienia):

- ▶ prezentacja i upowszechnienie informacji,
- ▶ świadomość społeczna,
- ▶ obserwacja terenowa,
- ▶ zbieranie opinii od wybranej grupy spośród ogółu społeczeństwa,

¹⁰ *Participatory GIS mapping* to innowacyjne podejście, które łączy zaawansowane technologie z procesami partycypacyjnymi. W Polsce znane są m.in. badania, które koncentrują się na zagadnieniach związanych z angażowaniem społeczności w proces mapowania i analizowania przestrzeni, co pozwala na skuteczniejsze planowanie i zarządzanie zasobami (por. Czepkiewicz et al., 2016).

- ▶ zbieranie opinii od dużej części spośród ogółu społeczeństwa,
- ▶ upowszechnienie informacji i tworzenie interakcji werbalnej (konwersacji),
- ▶ mapowanie pomysłów,
- ▶ tworzenie rozwiązań,
- ▶ gromadzenie wiedzy i doświadczenia oraz wiedzy naukowej,
- ▶ włączanie dyskusji i partycypacji społecznej do procesu podejmowania decyzji w zakresie tworzenia polityki publicznej,
- ▶ partycypacyjne zarządzanie zasobami,
- ▶ partycypacyjny monitoring i ewaluacja.

Zestawienie opatrują szczegółowym opisem przykładów narzędzi, silnych stron i ograniczeń użycia poszczególnych metod. Dla przykładu – prostymi metodami (a raczej narzędziami), które sprawdzają się na poziomie informowania w celu prezentacji i upowszechnienia informacji są strony internetowe, prezentacje i streaming na żywo czy przedstawianie określonych modeli. Jest to komunikacja jednokierunkowa, poprzez którą społeczność edukowana jest przez realizatorów projektu. Uzupełniająco wykorzystywane są platformy mediów społecznościowych, zapewniające pewien dialog, głównie ze strony młodszych uczestników. Na etapie włączenia, czy angażowania, na którym partycypacja ma miejsce od początku trwania projektu, choć w dalszym ciągu nie zapewnia znaczącego wpływu na proces decyzyjny, Autorki wskazują na takie metody jak *Community Mapping*, czyli mapowanie lokalnych zasobów, wartości czy przekonań wykonywane przez społeczność) czy *System Dynamics* (por. Király i Miskolczy, 2019), wykorzystujące modelowanie symulacyjne w celu uchwycenia poglądów i pomysłów interesariuszy. W przypadku poziomu upodmiotowienia uczestników badania partycypacyjnego proponowane są z kolei obywatelskie komitety, tworzenie wizji lub wskaźnikowe projekty społeczne, w których społeczności mają wizję zrównoważonej przyszłości swojego miasta, wsi czy regionu i określiły sposoby śledzenia postępu procesu przy pomocy określonych wskaźników.

Oceny metod stosowanych w badaniach partycypacyjnych nie zawsze dokonuje się na podstawie poziomu zaangażowania społeczności. Jak zaznaczają Cornwall i Jewkes (1995 s. 1168), a także Vaughn i Jacques (ibid), jedną z cech podejścia partycypacyjnego jest innowacyjność adaptacji metod zaczerpniętych z badań konwencjonalnych i ich użycie w nowych kontekstach, w nowy sposób, często przez, ale także z udziałem miejscowej ludności. Wprowadzanie metodologicznych innowacji stanowi znaczne wyzwanie w realizacji badań, w szczególności takich prowadzonych w ramach projektów międzynarodowych. W poświęconej temu tematowi pracy, A. B. Mendes, C. Bruns, D. Mahr i S. Driessen (2024), analizując kilkanaście projektów HEU HORYZONT zwracają uwagę na zderzenie ambitnych zamierzeń metodycznych z praktyką i ograniczeniami projektów.

Powracając do innowacji, jednym z przytoczonych przykładów takiego zabiegu, a zarazem modyfikacji metod (por. Cornwall i Jewkes, ibid), w tym przypadku kartograficznych, stosowaną w ramach formy *Participatory Rural Appraisal* (PRA) jest tworzenie map mentalnych przez niepiśmiennych mieszkańców wiosek w Indiach. Podobnie, w ramach podejścia partycypacyjnego do badania osób wykluczonych

lub grup wrażliwych, w tym dzieci wykorzystuje się wizualną metodę Photovoice, stanowiącą innowację fotografii dokumentacyjnej stosowanej w ramach metod konwencjonalnych i opisaną w dalszej części tego rozdziału.

Związaną ściśle z podejściem partycypacyjnym jest innowacyjna w swej istocie tzw. metodologia komunikacyjna (Gonzalez, 2024), która została stworzona przez Centrum Doskonałości dla Wszystkich (CREA) przy Uniwersytecie Barcelońskim w połowie lat 1990. Powstanie tej metodologii przypadło na drugi etap rozwoju społeczeństwa informacyjnego (Flecha et al., 2003) i zbiegło się z tzw. społecznym zwrotem dialogicznym (Aubert i Soler, 2007). CM oparta jest na dialogicznej koncepcji społeczeństwa i zakłada egalitarny i intersubiektywny dialog ze wszystkimi uczestnikami badania, co pozwala na zasypanie tradycyjnej luki między podmiotem i przedmiotem procesu badawczego (por. Beck et al., 1994; Habermas, 1984). Metodologia komunikacyjna zakłada, że konstrukcja znaczenia zależy od społecznych interakcji, a konkretnie intersubiektywizm pozwala na osiągnięcie obiektywnej interpretacji rzeczywistości, której celem jest poprawa życia najbardziej wrażliwych grup społecznych. Włączenie metodologii komunikacyjnych do badań partycypacyjnych sprzyja kolaboracyjnym i sprawiedliwym praktykom badawczym.

Poniżej przedstawiono kilka form i metod stosowanych w badaniach partycypacyjnych, które występują także w badaniach konwencjonalnych w ramach innych paradygmatów, zwracając uwagę na to, w jaki sposób są w podejściu partycypacyjnym modyfikowane.

Metody wizualne

Metody wizualne wykorzystywano w projektach partycypacyjnych prowadzonych przez antropologów, z czego najbardziej znanym jest projekt Wortha i Adaira (1972), w którym Indianie Navajo filmowali swoje życie codzienne (por. Wang i Burris, 1994; Bielecka-Prus, 2013). Jak podkreśla S. Punch (2002) łatwość zbierania danych to jedna z najważniejszych cech tych metod. Dane wizualne wytworzone przez uczestników badania to m.in.: zdjęcia lub filmy, wykonywane często w przestrzeni, do której naukowcy nie mają wejścia; nagrania robione we współpracy z naukowcami oraz rysunki, mapy mentalne, mapy ciała (Bielecka-Prus, *ibid* s. 40) czy inne wyrazy artystyczne robione podczas wywiadów lub dyskusji grupowych. Podkreśla się, że badania wizualne są szczególnie przydatne, gdy badane osoby mają ograniczone kompetencje językowe, czyli dzieci, osoby niepiśmienne, obcokrajowcy, niepełnosprawni. Jedną z metod, która w szczególności wpisuje się obecnie w podejście partycypacyjne jest Photovoice.

Metoda Photovoice zakorzeniona jest w adaptacji edukacji zdrowotnej zainicjowanej przez Wallerstein i Bernsteina, a oparta na metodach Freire'a (1970), gdzie identyfikacja problemów zaczyna się od kwestii, które ludzie uznają za kluczowe w swoim życiu i która pozwala im poprzez rozmowę zidentyfikować wspólne tematy (Wang i Burris, 1997). Freire zauważa, że obraz jest środkiem, który pozwala ludziom krytycznie myśleć o swojej społeczności i dyskutować o społecznych i politycznych siłach, które wpływają na ich życie. Photovoice zastosowali po raz

pierwszy właśnie Wang i Burris (1994) w 1992 roku w ramach programu Fundacji Forda wspierającego zdrowie reprodukcyjne oraz rozwój kobiet wiejskich w prowincji Yunnan w Chinach. W metodzie Photovoice modyfikacja polega na tym, że zdjęcia otoczenia i społeczności robione są przez lokalną społeczność, często kobiety lub dzieci będąc wyrazem emancypacji i inkluzywności, tak istotnych w podejściu partycypacyjnym. Zdaniem Wang i Burris (ibid, s. 372-373) metoda Photovoice w porównaniu z takimi technikami jak grupy fokusowe, debaty delfickie, ankiety czy wywiady w badaniu potrzeb społeczności oferuje kilka znacznych korzyści. Są to m.in.:

- a) Docenianie wiedzy uzyskanej bezpośrednio od ludzi, kierowanie się tym, co ludzie uważają za ważne, nie naukowcy. Zwraca tu uwagę to, o czym wspominał Chambers (1994a) oraz Cornwall i Jewkes (1995) – upodmiotowienie, wzmocnienie uczestników badania.
- b) Znaczenie (moc) obrazu, za pomocą którego można często wyrazić więcej niż za pomocą słów.
- c) Dotarcie do najbardziej wykluczonych grup społecznych.
- d) Możliwość dotarcia do zjawisk i problemów nieuchwytnych dla samych badaczy.
- e) Wyzwalanie zainteresowania badaniem i tematem badania innych mieszkańców ('zarażanie' zaangażowaniem i wrażliwością na problem).
- f) Oferowanie możliwości interakcji między uczestnikami, uczenie się od siebie nawzajem.
- g) Zwracanie uwagi również na silne strony otoczenia i społeczności.

Wang i Burris (1997, s. 373) stwierdzają: „Photovoice wykracza poza konwencjonalną rolę oceny potrzeb poprzez zapraszanie ludzi do tego, aby stawali się rzecznikami dobrostanu swojego i swojej społeczności”. Photovoice stosowany jest częściej w pedagogice niż socjologii czy geografii społecznej. Jak podkreślają E. Jarosz i M. Gierczyk (2016 s. 169) nawiązując do pracy Griebing et al. (2013) jest to metoda „(...)adresowana do tych badaczy, których celem jest kreowanie świadomości problemu społecznego oraz bycie katalizatorem zmiany”.

Grupy fokusowe

Grupy fokusowe to technika umożliwiająca prowadzenie zorganizowanej dyskusji w małych grupach. Pozwala to na zbieranie różnorodnych perspektyw uczestników na określony temat (Krueger i Casey, 2000). Jest to metoda często stosowana w badaniach konwencjonalnych, przyjęcie podejścia partycypacyjnego powoduje, że grupy uczestników są współprojektowane, współprowadzone i analizowane wspólnie przez badaczy danej społeczności (por. np. Johnson i Martinez Guzman, 2013). Nawiązując do schematu z pracy Vaughn i Jacquez (2020), tradycyjne grupy fokusowe często funkcjonują na drugim poziomie partycypacji – *konsultowaniu*, podczas którego interesariusze wyrażają opinie, które naukowcy uwzględniają podejmując swoje decyzje badawcze. Grupy fokusowe przyjmujące formę Społecznych Zespołów Doradczych (*Community Advisory Boards*) działają na poziomie *angażowania*, a ich rola polega na wyrażaniu opinii w trakcie całego

procesu badawczego (por. *Policy Platform* w projekcie DIVERCITIES rozdział 3.1). Autorki twierdzą następnie, że poziomy – *współpracy i wzmacniania decyzyjności w procesie badawczym* polegałyby na takim wyborze metod i narzędzi, które priorytetyzują wspólne podejmowanie decyzji i współliderowane partnerów naukowych i interesariuszy w strukturze badania. Przedkładając to na grupy fokusowe, musiałyby one od początku składać się z odpowiednio przeszkolonych interesariuszy, którzy współtworzą każdy etap procesu badawczego – od poziomu zawiązywania współpracy do lokalnego wdrażania zmian.

Dzienniki

Szczegółowo na temat wykorzystania dzienników w badaniach w ramach podejścia partycypacyjnego pisze Bielecka-Prus (2013), która podkreśla, że następuje wzrost zainteresowania badaniami biograficznymi, przede wszystkim wywiadami narracyjnymi i autobiografią (por. Elliot, 1997). Autorka skupia się na omówieniu dwóch typów takich badań – dzienników właśnie i tzw. systematycznej samooceny. Dzienniki umożliwiają prowadzenie obserwacji pod nieobecność badacza; podobnie jak w przypadku metody Photovoice pozwalają uchwycić rzeczywistość układów prywatnych, lub takich, które uznawane są w danej kulturze za delikatne, nawet tabu, co utrudnia prowadzenie badania takimi metodami jak wywiad pogłębiony. Dzienniki wykorzystywane są w pedagogice, psychologii, w tym środowiskowej czy ekonomii, np. do badania budżetów domowych przez urzędy statystyczne, czy w badaniach polegających na zbieraniu danych dotyczących osobistych doświadczeń i refleksji (por. Pennebaker, 1997; Schön, 1983). W podejściu partycypacyjnym dzienniki stosowano w badaniach dotyczących zdrowia publicznego, w których uczestnicy prowadzili rejestr swoich nawyków zdrowotnych (Israel et al., 2005). Chambers (1994b) odnosił je również do formy *Participatory Rural Appraisal*, gdzie członkowie społeczności dokumentują swoje spostrzeżenia na temat zmian w społeczności oraz oceniają wpływ wybranych działań na jakość życia.

Metodę systematycznej samoobserwacji, polegającej na jakościowym zbieraniu danych (SSO) opracowali Rodriguez i Ryave (2002). Skupia się ona na rejestrowaniu przez uczestników swoich odczuć emocjonalnych związanych z relacjami i interakcjami w życiu codziennym. U podłoża tej metody leżą etnometodologia, symboliczny interakcjonizm, analizy konwersacyjne i badania introspekcyjne w psychologii¹¹. Podobnie jak w przypadku dzienników, znaczącą zaletą metody systematycznej samoobserwacji jest możliwość zbierania danych o trudnych lub

¹¹ Termin i definicję etnometodologii wprowadził H. Garfinkel (1967), dotyczy ona analizy codziennych praktyk społecznych. Interakcjonizm to podejście w socjologii, które skupia się na znaczeniu interakcji międzyludzkich i interpretacji, jakie nadawane są tym interakcjom. Jedną z form jest interakcjonizm symboliczny (Mead, 1934), według którego symbole i interakcje kształtują rzeczywistość społeczną; dużą wagę w określaniu tożsamości stanowi język. W przypadku analizy konwersacyjnej badacz analizując skrypty rozmów, aby zrozumieć, mówcy i słuchacze tworzą znaczenie i konstruują relacje interpersonalne (por. Sacks, H., Schegloff, E.A., & Jefferson, G., 1974). A. Dąbrowski (2017) pisze, że introspekcja oparta jest na przekonaniu, że najpełniej jesteśmy w stanie poznać samych siebie, a nie świat zewnętrzny. Autor nawiązuje do Kartezjusza, wedle którego „niewątpliwie”, „najłatwiej” i „w sposób oczywisty” poznajemy własne umysły (por. Descartes, 2001, s. 56; Elshof, 2005).

nieuchwytnych dla badającego zachowaniach, także tych często pomijanych, niezauważanych, niepamiętanych i przez to nieuchwyconych w wywiadach (por. Bielecka-Prus, 2013).

Zarówno dzienniki jak i metodę systematycznej samoobserwacji stosuje się w badaniach konwencjonalnych, przy czym metody te są wówczas używane przez badaczy jako narzędzie zbierania danych, bez aktywnego zaangażowania uczestników w analizę. Celem jest opis lub analiza zjawiska. W badaniach partycypacyjnych celem jest z kolei zrozumienie i wzmacnianie społeczności lokalnych, co prowadzi do działań opartych na zebranych danych.

Ankiety

Do połowy IX wieku wywiady kojarzono przede wszystkim z dziennikarstwem, poprzez które zostały upowszechnione. Do badań naukowych przeszły dzięki osobie Sir Francis Galtona, który znany jest jako twórca kwestionariusza i ankiety społecznej. W początkowym okresie ankietowani byli głównie przedstawiciele wykluczonych grup społecznych: biedota miejska Londynu, ciemnoskóre społeczności w Filadelfii, co uczyniło tę metodę ważnym medium informującym o procesach społecznych. Równoległe rozwijały się takie formy jak ustrukturyzowane wywiady, na podstawie których początkowo robiono notatki, a wraz z rozwojem technologii nagrywano (Platt, 2012), a następnie prowadzono rozmowy wykorzystujące połączenia i komunikatory internetowe, czego kulminacją był okres pandemii wirusa Sars-Cov-2 (por. Lobe i Morgan, 2021). Zgodnie z twierdzeniem Briggsa (1986), w połowie lat 1980 w aż 90% wszystkich badań z zakresu nauk społecznych wykorzystywano wywiady, kwestionariusze i standaryzowane ankiety. Również w badaniach partycypacyjnych ankiety stały się powszechnie stosowaną metodą, przy czym ich stosowanie różni się zarówno pod względem celów badawczych jak i metodologii od wykorzystania w badaniach konwencjonalnych, gdzie ankiety służą przede wszystkim do zbierania danych statystycznych lub do testowania hipotez. Założeniem takich badań jest również obiektywność i reprezentatywność danych, natomiast niekoniecznie proces musi angażować uczestników w debatę. W przypadku badań partycypacyjnych zaangażowanie uczestników może być celem samym w sobie, dającym możliwość zdobycia wiedzy na temat ich problemów i potrzeb i w konsekwencji do spowodowania pożądanych zmian. Udział interesariuszy jest również istotny na etapie tworzenia ankiet (por. np. Schulz in., 2005) lub planowania procesu ich użycia (por. Chambers, 1994c).

2. Badania partycypacyjne w procesach generowania zmian na obszarach miejskich i wiejskich

Jak zaznaczono w rozdziale 1, badania partycypacyjne wiążą się ze zmianą paradygmatu, w którym następuje przewartościowanie takich kwestii jak rola badaczy w wytwarzaniu wiedzy, czy źródło wiedzy specjalistycznej. Podobnie jak w przypadku innych zagadnień badawczych, w stosowaniu podejścia partycypacyjnego w badaniach dotyczących szeroko rozumianych procesów transformacji zachodzących na obszarach miejskich i wiejskich, kluczowym elementem jest poziom partycypacji oraz metodologiczna innowacyjność, polegająca na rozwoju i stosowaniu nowych lub znacznie ulepszonych metod badawczych, które oferują nowatorskie podejście do procesu zbierania danych, analizy i interpretacji wyników badań. Określenie na czym polega ta innowacyjność, i kiedy ma miejsce, jest dużym wyzwaniem metodologicznym (por. Mendes et al., 2024). Jednocześnie najwyższy poziom partycypacji w badaniach (por. rozdział 3) nie musi wiązać się z innowacyjnością w zakresie stosowanych metod. Jak twierdzą Gerber et al. (2020), w przeszłości podejścia partycypacyjne były integrowane z głównym nurtem badań i wspierane w międzynarodowych i krajowych projektach, jednak rygor metodologiczny jaki narzucają ramy paradygmatu i instytucjonalizacja podejścia doprowadziły do tego, że badania partycypacyjne są niechętnie finansowane z powyższych źródeł (por. Mahr, 2023; Mendes et al., 2024). Jednocześnie jednak wspierane przez wskazane fundusze badania związane bezpośrednio z potrzebami społecznymi, realizowane często w ramach podejścia partycypacyjnego, pozwalają na sięganie do eksperymentalnych metod (por. np. Freitag i Pfeffer, 2013).

W podrozdziałach 2.1 i 2.2 skupiono się na prezentacji kilku przykładów nowych badań prowadzonych różnymi metodami lub w ramach wybranych form partycypacyjnych wpisujących się w tematykę generowania zmian na obszarach miejskich i wiejskich. Cechą niektórych z nich jest stosowanie innowacyjnych metod, często korelujących z typem obszaru, na którym badania są prowadzone, inne z kolei wyróżniają się wysokim poziomem partycypacji interesariuszy. Tak jak zaznaczono w części 1.1., w niniejszym opracowaniu nie ma stricte odniesienia

do badań, których celem jest analiza zjawiska partycypacji, lecz do takich które dotyczą różnych procesów transformacji miast i wsi a realizowane są w ramach podejścia partycypacyjnego. W podrozdziale 2.3 zaprezentowano przykład zastosowania formy typowej dla badań obszarów wiejskich na obszarach miejskich. Przypadek ten, podobnie jak przedstawione w rozdziale 3.2 badania projektu HEU RUSTIK wykorzystujące wykształconą do badań miejskich formę Living Labu, ilustruje zjawisko powolnego zacierania się granic między formami typowo 'wiejskimi' i 'miejskimi'.

2.1. Partycypacyjne badania w społecznościach miejskich

Współczesna przestrzeń miejska, w szczególności wielkomiejska, jest przyjazna podejściu partycypacyjnemu jako arena aktywnej działalności różnych grup interesariuszy, w tym mieszkańców, coraz częściej ujawnianej hiper-różnorodności społecznej (Taşan-Kok et al., 2013) i ścieraniu się postaw, orientacji i stylów życia. Badania realizowane w ramach podejścia partycypacyjnego dotyczące miejskiej transformacji skupiają się na aktualnych wyzwaniach tych przestrzeni – kwestiach związanych z nierównościami społecznymi, wykluczeniem, rezyliencją i rozwojem zrównoważonym w zakresie gospodarczym, klimatycznym, zdrowotnym i cyfrowym, a także zarządzaniem, w tym dążeniem do bardziej demokratycznego i zrównoważonego rozwoju miast. Jednym z częstszych ujęć jest również stosowanie metod partycypacyjnych w procesie planowania. Wraz z rozwojem koncepcji *smart city* (por. m.in. Giffinger et al., 2007), a w szczególności *smart city 3.0* (Cohen, 2015), zgodnie z którą miasta rozwijają się szybciej dzięki aktywnej i twórczej postawie przedstawicieli wszystkich grup interesariuszy, wprowadza się nowe instrumenty badania i działania. Przykładem takiego instrumentu jest *Urban lab*, lub jego wersje: *Urban Living Llab*, *Living Lab* (por. rozdział 3.2), czy *city lab* (Bergvall-Kåreborn i Ståhlbröst, 2009)¹². Wśród form partycypacyjnych często stosowanych w projektach miejskich są także podobne, czyli *civic lab* (laboratorium obywatelskie, angażujące mieszkańców jako interesariuszy), *Participatory Budgeting* (budżet partycypacyjny), czy *Participatory Urban Planning* (planowanie partycypacyjne). Jednocześnie w ramach tych ujęć, niezależnie stosowane są metody typowe dla badań partycypacyjnych, ale także konwencjonalnych,

¹² Choć nie istnieje jednolita definicja *Urban Labu*, jednak Voytenko Palgan et al. (2016) zwracają uwagę na cechy wspólne tego instrumentu jakim są przestrzeń interakcji, w której wypracowuje się innowacyjne rozwiązania problemów miejskich w procesie współpracy różnych grup interesariuszy i aktywnym udziałem mieszkańców. Wśród najważniejszych celów działań jest poprawa jakości życia mieszkańców. Bień et al. (2020, s. 21) z kolei opracowali definicję *Urban Labu*, jak podkreślają, dostosowaną do polskich warunków społeczno-ekonomicznych. Brzmi ona następująco: „*Urban Lab* to instrument (...) współpracy władz miejskich z mieszkańcami (...), przedsiębiorcami oraz podmiotami naukowymi (...), mający na celu poprawę jakości życia mieszkańców poprzez innowacyjne rozwiązanie zidentyfikowanych problemów (inicjowanie, testowanie, wdrażanie i ewaluację projektów) oraz wygenerowanie dodatkowej wartości przy wykorzystaniu zasobów miejskich”. Z definicji tej wynika, że jest to forma, która angażuje interesariuszy już na wczesnym etapie projektowania, jest również najbardziej rozbudowanym instrumentem wśród podobnych modeli funkcjonalnych takich jak *Living Lab*, *City Lab* czy *Urban Living Lab*.

realizowane w podejściu partycypacyjnym. W tej części opracowania przedstawiono dziesięć przykładów współczesnych (realizowanych po 2000 roku) badań partycypacyjnych, w których stosowane są różnorodne metody, w tym takie uznawane za innowacyjne. W wyborze poniższych przykładów kierowano się zarówno różnorodnością przyjętych form lub metod, jak i lokalizacji badań, choć głównie skupiono się na Europie.

Głos fotografii (*Photovoice*) dla aktywności fizycznej w przestrzeni miejskiej

Badanie dotyczące relacji między środowiskiem zbudowanym a aktywnością fizyczną (San-Juan-Escudero et al., 2025) przeprowadzono w hiszpańskim Bilbao, w latach 2021-2022 przy zastosowaniu metody *Photovoice*. Czterdziestu jeden uczestników dokumentowało i omawiało cechy projektowania urbanistycznego, które wpływa na aktywność ruchową mieszkańców. Analiza tematyczna 117 fotografii zidentyfikowała cztery główne czynniki wpływające na to zjawisko we wszystkich grupach społeczno-ekonomicznych: 1) dostępność i jakość przestrzeni miejskich dla aktywności fizycznej; 2) możliwość pieszego poruszania się i infrastruktura dla pieszych; 3) postrzegane bezpieczeństwo i ochrona; oraz 4) zarządzanie zasobami społecznymi. Czynniki te były kształtowane przez dostępność przestrzeni publicznych, ukształtowanie terenu, interakcje ruchu drogowego z pieszymi oraz stopień zaangażowania społeczności w planowanie urbanistyczne. Uczestnicy sugerowali konkretne interwencje, takie jak poprawa infrastruktury dla pieszych, zwiększenie środków bezpieczeństwa oraz zwiększenie zarządzania wspólnymi zasobami prowadzonego przez społeczność, aby zachęcić do aktywnego stylu życia. Kładąc nacisk na rolę polityk społecznych i zaangażowanie społeczności, wyniki te stanowią podstawę dla decydentów w opracowywaniu strategii, które promują równy dostęp do przestrzeni sprzyjających aktywnemu stylowi życia. Choć, jak twierdzą autorzy, spostrzeżenia badania są specyficzne dla kontekstu Bilbao, oferują cenne wskazówki dla podobnych miejskich kontekstów, podkreślając potencjał podejścia partycypacyjnego w kształtowaniu zdrowszych i bardziej inkluzywnych miast.

Partycypacyjne Badania w Działaniu (*Participatory Action Research*) z młodzieżą – wspieranie kreatywnych interakcji poprzez dialog

Badania prowadzone w ramach projektu NEXUS-DRR w latach 2019-2023 dotyczyły aktywności młodzieży w kontekście braku bezpieczeństwa zasobów, ograniczania ryzyka katastrof i adaptacji do zmian klimatycznych. Jednym z analizowanych aspektów była codzienna aktywność młodzieży w peryferyjnych społecznościach narażonych na klęski żywiołowe. W ramach studium zaangażowano młodych ludzi w wieku 12-18 lat z gminy Franco da Rocha, położonej na obrzeżach regionu metropolitalnego São Paulo w partycypacyjne badania oparte na dialogu nad faktycznymi działaniami młodzieży, wykraczającymi poza polityczny aktywizm. Badania terenowe rozpoczęły się w lutym 2020, lecz zostały nagle wstrzymane wraz z pojawieniem się COVID-19 i wznowione w postaci wirtualnej. Jak podkreślają prowadzący badanie (Börner et al., 2020, s. 276):

„Pandemia wyraźnie uwypukliła istniejące nierówności i mechanizmy wykluczenia społeczno-ekonomicznego na przedmieściach miast w Brazylii. Chociaż nierówności strukturalne dotyczą również niektórych dzielnic śródmiejskich São Paulo, społeczności peryferyjne cierpią z powodu bardziej wyraźnych form marginalizacji wynikających z dwóch głównych czynników wykluczenia: odległości i czasu”.

Jednym z przykładów wspólnego projektowania ścieżek (ponownego nawiązywania kontaktu z miejscem i realiami młodych ludzi były wycieczki społecznościowe organizowane przez młodzież. Miały one na celu obserwację i krytyczną refleksję na temat dostępu do zasobów i skutków zmian klimatycznych, a uczestnicy pełnili rolę przewodników, ankieterów i fotografów.

Odgrywanie ról (*Role playing*) w projektach odnowy miejskiej

Z. Turan (2018) wykorzystwała metodę odgrywania ról, czy ‘gry fabularnej’ jako część działań partycypacyjnych angażujących lokalną społeczność w procesie tworzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dzielnicy Gowanus w Nowym Jorku, w szczególności w kontekście zagospodarowania nabrzeża, sprawiedliwości środowiskowej i planowania partycypacyjnego. *Role playing* było częścią innych działań wspierających udział społeczności i rozwiązywania problemów związanych z gentryfikacją i rozwojem dzielnicy. Badania te były częścią szerszego projektu, który obejmował również samodzielną budowę i renowację domów w starej części Hawany na Kubie (Valladares, 2017). Aktywnością w tworzenie wizji przyszłości dzielnicy objęto pojedynczych mieszkańców, a także grupy sąsiedzkie. Obejmowały one działania, w ramach których uczestnicy wcielali się w różne role, badając potencjalne scenariusze i plany rozwoju obszaru. Proces planowania stawał się dzięki temu bardziej integrujący i kooperacyjny. Jedną z aktywności była zaawansowana technologicznie gra w sąsiedniej dzielnicy Dumbo, „*Who’s That Loft*”, w której uczestnicy wcielali się w detektywów badających historyczną dzielnicę. Geddes et al. (2019) określają metodę odgrywania ról jako potężne narzędzie ułatwiające pracę i zwiększające zaangażowanie społeczności.

Urban Lab Gdynia & Urban Lab Rzeszów¹³

Koncepcja *urban labu* dostosowana do polskich warunków społeczno-ekonomicznych powstała w Instytucie Rozwoju Miast i Regionów (IRMiR) wypełniając lukę instrumentem, który sprawdza się w wielu krajach świata w procesie wspierania miast w kształtowaniu formy zarządzania włączającego różne grupy interesariuszy w celu poprawy jakości życia, czyli jakościowej przemiany. Projekt Urban Lab Gdynia i Rzeszów to pilotażowe działania wdrożone w 2019 roku w ramach nowatorskiego projektu finansowanego przez Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej ze środków Programu Operacyjnego Pomoc Techniczna na lata 2014-2020, pt. Urban lab jako pilotażowe narzędzie poprawy jakości życia mieszkańców miast, zgodne z ideą *smart city* (Bień in., 2020). W obu laboratoriach

¹³ www.urbanlab.gdynia.pl i www.urbanlab.erzeszow.pl.

w podobnym stopniu reprezentowane są wszystkie grupy interesariuszy, przy czym w Gdyni, w której zadanie realizowane jest w ramach działalności Laboratorium Innowacji Społecznych szczególnie wyróżnia się udział miejskich aktywistów i organizacji społecznych, natomiast w Rzeszowie, gdzie Urban Lab działa w ramach Biura Obsługi Informatycznej i Komunikacyjnej Urzędu Miasta, zaangażowanie środowiska biznesowo-startupowego i przedstawicieli wyższych uczelni. Jednym z zakresów działalności laboratoriów jest udostępnianie danych publicznych dotyczących, np. organizacji pozarządowych i dalsze otwieranie danych rozszerzonych o nowe zakresy, tworzenie portali Open Data, prowadzenie szkoleń dla urzędników miejskich oraz wydarzeń tematycznych skierowanych do różnych grup interesariuszy diagnozujące ich potrzeby w zakresie danych. Innym jest np. tworzenie inkubatora innowacji – w Gdyni w postaci Programu Kompetencji Miejskich oraz naboru „Pomysłów na Miasto”, w Rzeszowie Start-Up Urban Akcelerator dla przedsiębiorców. Podczas gdy miejskie laboratoria prowadzone w ramach projektu IRMiRu koordynowane są przez urzędy miasta i jednostki im podlegające, w innych funkcjonujących na świecie laboratoriach podmiotem zarządzającym bywa instytucja naukowa (np. Mobility Lab Uniwersytetu w Tartu), mieszkańcy nie powiązani z żadną instytucją (np. Urban Green Lab, Nashville, USA) lub władze regionalne (np. SmartLAB, Katalonia, Hiszpania).

Mapowanie wizualne (*Visual Mapping*) w procesie planowania i projektowania na obszarach spornych

Planowanie z włączeniem społeczności lokalnych jest najbardziej odpowiednim podejściem w procesach rewitalizacji na obszarach gdzie występują konflikty na tle kulturowym czy religijnym. Na ogół to podejście nie uwzględnia jednak zjawiska segregacji (Esposito De Vita et al., 2016), w związku z czym podjęte badania miały na celu opracowanie instrumentu udoskonalającego metody, technikę i procesy mapowania w ramach planowania partycypacyjnego w mieście. Narzędzie to ma w szczególności wspierać wizualną reprezentację artefaktów miejskich, które powodują bariery i segregację, dostosowując proces mapowania do miejsc spornych. Dzięki udostępnieniu reprezentacji wszystkich artefaktów fizycznych powodujących konflikt (takich jak mury czy ogrodzenia), która jest jednocześnie przestrzenna i abstrakcyjna oraz oderwana od emocjonalnego dziedzictwa, możliwe jest podejście do tych artefaktów z perspektywy zorientowanej na projektowanie terenu. Do opracowania leksykonu, na region eksperymentalny wybrano Belfast, które od lat boryka się z problemami związanymi z konfliktami międzyreligijnymi. Dzięki nowemu sposobowi można dyskutować wizje i scenariusze związane z usunięciem tych artefaktów wykorzystując kompleksowy zestaw narzędzi do projektowania terenu, obejmujący poza wyborem pozostawienia lub usunięcia barier wiele możliwych opcji. Geddes et al. (2019) oceniają tę metodą jako udoskonalone narzędzie do wykorzystania na obszarach spornych.

Produkcja podcastu online'owego jako metoda współtworzenia kulturowej partycypacji

Projekt typu co-creation realizowany w Wiesbaden w Niemczech polegał na stworzeniu internetowego warsztatu podcastowego. Proces stanowił metodę badawczą opartą na refleksji nad międzykulturową partycypacją. Warsztat został opracowany wspólnie przez naukowców, przedstawicieli społeczności lokalnych i władze lokalne. Barbarino et al. (2022) pokazują w jaki sposób warsztaty podcastowe online, jako narzędzie badawcze, sprzyjają współtworzeniu poprzez praktyki agonistyczne i komunikacyjne. Podcast łączył praktykę tworzenia z badaniami społecznymi, wykorzystując metodę story-telling w wersji cyfrowej, a celem procesu było wzmocnienie dialogu międzykulturowego i partycypacji. Umożliwiono dojście do głosu osobom dotąd słabo reprezentowanym w lokalnym dyskursie publicznym dotyczącym rozwoju lokalnego. Odwołując się do jednego warsztatu podcastowego badanie pokazuje nowe możliwości zbiorowego i wspólnego działania podczas pandemii Covid-19 i przedstawia ów podcast jako moderowane miejsce wymiany i refleksji w przestrzeni cyfrowej. Warsztat podcastowy miał na celu wywołanie dalszej dyskusji na temat międzykulturowej partycypacji i został pomyślany jako narzędzie wzmacniające pozycję uczestników, które może zostać wykorzystane do dalszych dyskusji i wymiany opinii w społecznościach lokalnych.

GALLANT – Glasgow jako żywe laboratorium przyspieszające nowatorską transformację (*Glasgow as a Living Lab Accelerating Novel Transformation*)

Projekt GALLANT realizowany jest w latach 2022-2027 przez Uniwersytet w Glasgow i finansowany przez Radę ds. Badań Środowiska Naturalnego (NERC). Badania prowadzone są w ramach Żywego Laboratorium, a podejście określane jest jako *Participatory Action Research*. Celem projektu jest opracowanie i przetestowanie nowych, eksperymentalnych sposobów dostosowania miasta do zmian klimatycznych. Ścisła współpraca z lokalnymi społecznościami ma prowadzić do kształtowania sprawiedliwej i zrównoważonej przyszłości. Badania obejmują kilka obszarów tematycznych, w tym ryzyko powodziowe, utratę bioróżnorodności, tereny niezagospodarowane i opuszczone, aktywny transport i mobilność sprzyjająca integracji społecznej, zrównoważona energia. Są to zagadnienia, które uznano za kluczowe wyzwania stojące przed Glasgow, a odpowiedź na nie prowadzić ma do wzrostu odporności, sprawiedliwości i zrównoważonej przyszłości miasta. Podstawą projektu jest wspólne badanie społeczności. Zespół ds. wspólnych badań społeczności, jako składowa projektu GALLANT, kieruje przedsięwzięciem, współpracując z różnorodnymi społecznościami Glasgow. Wraz z nimi rozwija wiedzę i buduje relacje, dbając o to, aby lokalne priorytety miały wpływ na szersze decyzje dotyczące środowiska. Jak podkreślają prowadzący, ich praca opiera się na przekonaniu, że członkowie społeczności są współbadaczami, a nie tylko uczestnikami, wnosząc lokalną wiedzę, doświadczenie i umiejętności. Każdy z etapów projektu realizowany jest w ramach podejścia partycypacyjnego opartego na współpracy, kreatywności i zaangażowaniu na rzecz sprawiedliwości.

W ramach działań projektu stworzono trzy centra społecznościowe (*community hubs*), które są punktami kontaktowymi dla lokalnej współpracy i działań: Govan, West-Central oraz Govanhill & Strathbungo. Są to części miasta o rozbudowanych sieciach społecznych. Działania w hubach są ściśle powiązane z głównymi tematami GALLANT. Obejmują one ryzyko powodziowe, utratę bioróżnorodności oraz tereny niezagospodarowane i opuszczone. Dotyczą one również aktywnego transportu i mobilności sprzyjającej włączeniu społecznemu, a także zrównoważonej energii. Wśród metod stosowanych w ramach hubów są kompostowanie społecznościowe, sztuki wizualne, badania gleby i wspólna refleksja oraz integracyjne spacery studyjne (*walklabs*).

Metoda wielokrotnego prototypowania (*Multiple prototyping method*) w tworzeniu alternatywnej wizji planistycznej

Aalto et al. (2018) przedstawiają transdyscyplinarną propozycję projektu dla Albano Resilient Campus w Sztokholmie, omawiającą w jaki sposób projektowanie – postrzegane jako proces i zbiór artefaktów – może stanowić ramy współtworzenia wiedzy i wdrażania koncepcji odporności i usług ekosystemowych. Projekt realizowany był w latach 2009-2013 jako wynik współpracy Szkoły Architektury Królewskiego Instytutu Technologii w Sztokholmie (KTH), Centrum Odporności Sztokholmskiej (SRC), Instytutu Ekonomii Ekologicznej Beijera (Beijer) oraz firmy architektoniczno-urbanistycznej KIT. Uczestniczyły w nim także lokalne grupy interesów i organizacje pozarządowe (zrzeszone w organizacji *Association of the Ecopark*), a także deweloper Akademiska Hus (spółka publiczna posiadająca, rozwijająca i zarządzająca wszystkimi obiektami szkolnictwa wyższego w Szwecji), Uniwersytet Sztokholmski, gmina Sztokholm, firma architektoniczna BSK oraz biuro projektowe SERVO. Przyjęte metody to serie warsztatów tematycznych z udziałem kluczowych interesariuszy i grup aktywistów, podczas których iteracyjne, rekurencyjne prototypowanie było uzupełniane krytyczną refleksją nad wynikami, dyskusje w grupie, wspólne formułowanie pisemnych refleksji, tworzenie notatek, szkiców, wykresów. W początkowym okresie projekt przypominał raczej inicjatywę nieoficjalną aktywistów, choć nie miał charakteru oddolnego sensu stricto, gdyż powstał w środowisku akademickim, przez co wpisuje się w badanie naukowe. W miarę rozwoju do procesu współprojektowania włączyli się wspomniani wyżej aktorzy, a w późniejszym etapie procesu, w związku z bardziej formalnym wejściem projektu do procesu planowania, dotychczasowego kierownika projektu zastąpiła gmina Sztokholm.

Wśród zalet projektu, poza jego praktycznym zastosowaniem w konkretnym procesie planowania, Geddes et al. (2019) wymieniają charakterystyczne dla podejścia partycypacyjnego komunikację i wymianę informacji między uczestnikami, generowanie pytań, wielokrotną analizę problemów, identyfikowanie konfliktu i konwergencji.

Myślenie projektowe (Design Thinking) wiedeńskiego Aspren.mobil LABu

Aspern.mobil LAB należy do sieci austriackich Mobility Labs, zajmujących się badaniami mobilności. Tworzy on przestrzeń dla innowacji w Seestadt, części dzielnicy Aspren w Wiedniu, planowanej z naciskiem na zrównoważone zarządzanie mobilnością (por.¹⁴). Aspren.Lab to *urban lab*, gdzie nauka, administracja i przedsiębiorstwa wraz z mieszkańcami przyczyniają się do rozwoju zrównoważonej mobilności miejskiej, stosując tzw. myślenie projektowe jako podstawowe podejście badania i działania. Myślenie projektowe to zbiór różnorodnych metod i podejść służących tworzeniu projektów opartych na partycypacji (por. Cross in., 1992; Eastman in., 2001). Celem tego podejścia jest zrozumienie kreatywności w procesie projektowania i doskonalenie umiejętności projektowych uczestników. Myślenie projektowe oznacza „złożony proces myślenia polegający na tworzeniu nowych rzeczywistości, wyrażający wprowadzenie kultury projektowania i jej metod do takich dziedzin jak innowacje biznesowe” (Tschimmel, 2012, s. 2).

Głównym celem badawczym Aspren.mobil jest analiza różnych zachowań związanych z mobilnością osób mieszkających i pracujących w Aspren Seestadt oraz analiza działań interesariuszy w zakresie zarządzania sektorem transportu i mobilności w odniesieniu do ich decyzji w dziedzinie planowania politycznego, a także świadczenia usług związanych z transportem i mobilnością wraz z analizą ich zakresu instytucjonalnego, wykorzystania oraz efektywności współpracy pionowej i poziomej. Wśród metod partycypacyjnych stosowanych w ramach myślenia projektowego w tym przedsięwzięciu można wymienić próby kulturowe, polegające na tym, że uczestnicy otrzymują odpowiednio przygotowane materiały np. pocztówki, mapy, nagrania, lub przedmioty których studiowanie ma na celu wywołanie określonych reakcji i dostarczenie jakościowych danych dla procesu planowania. Stosuje się również tzw. Personas, czyli fikcyjne, lecz dobrze ugruntowane w badaniu reprezentacje potencjalnych użytkowników danego rozwiązania mobilnościowego. Rozwiązanie służy to do projektowania innowacji mobilnościowych (usług, produktów, przestrzeni) z perspektywy użytkownika, tak aby rozwiązania były lepiej dopasowane do rzeczywistych wzorców zachowań i społecznych kontekstów. Jest to jedno z podstawowych narzędzi służących do wizualizacji odbiorcy usług w procesie projektowania. W badaniach Aspren.mobil stosowane jest we wczesnej fazie projektów, wspierając komunikację między różnymi podmiotami w procesach projektowania zorientowanych na użytkownika. Inną jeszcze metodą są szkice, sposób łatwy w użyciu, polegający na przedstawianiu pomysłów lub koncepcji, które można modyfikować i rozwijać. Szkice wspierają komunikację między różnymi podmiotami, ponieważ umożliwiają proste wizualne przedstawienie komponentów systemu.

¹⁴ <https://www.mobillab.wien/en/info-en/>

Partycypacyjne systemy informacji geograficznej (Public Participation GIS- PPGIS) w zrównoważonym planowaniu mobilności w mieście

W ramach realizowanego od 2015 roku projektu NCBiR pt. Geoportal, wspierający udział społeczeństwa w planowaniu przestrzennym, zespół ekspertów (Czepakiewicz et al., 2016) przeprowadził badania dotyczące włączenia PPGIS lub PGIS (Participatory GiS) (por. (Sieber, 2006; Jankowski, 2009; Brown, Kyttä, 2014) w proces partycypacyjnego planowania mobilności w skali obszaru metropolitalnego. Autorzy odnoszą się to najnowszych technologii geoprzestrzennej i komunikacji internetowej, które stworzyły potencjał przełamujący bariery towarzyszące bezpośrednio, fizycznemu zaangażowaniu uczestników w proces planowania w tym zbierania danych i komunikacji przestrzennej. Jednocześnie, powołując się na Talena (2000) zakładają, że systemy informacji geograficznej (GIS) powinny być wykorzystywane do uzupełniania źródeł danych dostępnych dla urbanistów o perspektywę członków lokalnej społeczności. Oddolne podejście do GIS pozwala mieszkańcom bezpośrednio wносить wkład do baz danych dostępnych dla planistów. Badanie objęło dwa studia przypadku. W Łodzi miało ono na celu skonsultowanie z mieszkańcami projektu modelu zrównoważonego transportu publicznego. Zbieranie danych służyło identyfikacji części miasta o niskiej ocenie usług transportu publicznego; wskazanie lokalizacji, w których występują problemy i kwestie związane z korzystaniem z transportu publicznego, ustalenie lokalizacji infrastruktury transportowej sugerowanych przez społeczeństwo, oraz zebranie ogólnych sugestii dotyczących usprawnień usług transportu publicznego. W procesie zbierania danych wykorzystano geoankietę. W przypadku Poznania badania miały na celu aktualizację 'mapy potrzeb lokalnych' w ramach Zintegrowanego Programu Odnowy i Rozwoju Śródmieścia Poznania na lata 2014-2030. W pierwszym etapie wykorzystano geoankietę do zdiagnozowania problemów dostrzeganych i doświadczanych przez mieszkańców i użytkowników centrum Poznania. Jego celem było zbadanie wzorców mobilności mieszkańców oraz ocena warunków życia w tym obszarze pod kątem bezpieczeństwa, dostępności i utrzymania infrastruktury. W drugim etapie badania wykorzystano geodyskusję, czyli internetową platformę do konsultacji społecznych w celu zebrania propozycji mieszkańców dotyczących ulepszeń infrastruktury w centrum Poznania.

2.1.1. Partycypacyjne badania obszarów miejskich – krótkie podsumowanie

Powyższe zestawienie badań partycypacyjnych nie ma charakteru reprezentatywnego, choć ilustruje spektrum zagadnień typowych dla takiego podejścia w środowisku miejskim. Projekty dotyczą infrastruktury i mobilności przestrzennej, planowania, odporności klimatycznej, wspierania aktywności fizycznej, a także problemów związanych z gentryfikacją i odnową miejską. Przy wyborze projektów autorka kierowała się przede wszystkim różnorodnością dotyczącą

przyjętych form i stosowanych metod, niekiedy rzadko omawianych w literaturze naukowej. Interesujące jest także, a ściśle związane z przyjętymi metodami, porównanie sposobu włączenia uczestników.

2.2. Partycypacyjne badania na obszarach wiejskich

Podejście partycypacyjne w badaniach obszarów wiejskich zaczęło się rozwijać w latach 70. XX wieku, gdy zmianie uległo postrzeganie roli uczestników procesu badawczego na tych obszarach. Kolebką takich badań była Ameryka Łacińska, w której silne nierówności społeczne, dominacja wielkich właścicieli ziemskich, marginalizacja ludności wiejskiej i rdzennych społeczności stała się poletkiem dla pedagogiki wyzwolenia (Freire, 1970) osadzonej w świadomości krytycznej i edukacji dialogicznej.

W latach 70. i 80. XX wieku szczególnie popularne stało się *Participatory Rural Appraisal* (PRA), które włączało społeczności w ocenę zasobów i potrzeb lokalnych. W latach 90. nastąpił wzrost znaczenia *Community-Based Participatory Research* (CBPR), które dostosowały metody partycypacyjne wykorzystywane dotąd w miastach do obszarów wiejskich. Kluczowa stała się wówczas współpraca między badaczami a lokalnymi społecznościami, w tym interesariuszami lub przedstawicielami NGO. Od początku XXI wieku wrasta liczba projektów związanych z rolnictwem, zrównoważonym rozwojem oraz zdrowiem publicznym. Realizowane są również projekty dotyczące przemian obszarów wiejskich związanych z aktualnymi wyzwaniami społeczno-ekonomicznymi, cyfrowymi i klimatu wykorzystujące metody partycypacyjne.

R. Chambers (1994a) przedstawia listę 30 specyficznych rodzajów podejścia partycypacyjnego, które rozwinęły się po roku 1970 i dotyczą obszarów wiejskich. Kilka z nich zostanie w tym miejscu pokrótce omówione. *Participatory Rural Appraisal* (PRA), polega na wspólnej refleksji nad sytuacją na obszarach wiejskich, przez społeczność i zespół badawczy. Mieszkańcy sami analizują swoją rzeczywistość wykorzystując narzędzia wizualne takie jak mapy, kalendarze, rankingi, diagramy. Istotą jest nacisk na uczenie się od społeczności, a nie jedynie o niej. *Development Education Leadership Teams* (DELTA) jest formą edukacji i mobilizacji społeczności do rozwoju poprzez wspólne uczenie się. Opracowana w latach 70. XX wieku w Afryce łączy edukację dorosłych, organizowanie społeczności i animację liderów, skupia się na rozwoju umiejętności przywódczych i współdziałaniu. *Participatory Analysis and Learning Methods* (PALM) polega na wspólnym analizowaniu problemów wsi i planowanie działań rozwojowych, oparta głównie na technikach warsztatowych, takich jak mapy społeczne, diagramy przepływow, analiza zasobów. PALM stanowi rozwinięcie formy PRA z naciskiem na uczenie się przez działanie. *Rapid Assessment of Agricultural Knowledge Systems* (RAAKS) stanowi analizę systemów wiedzy rolniczej i komunikacji między rolnikami, doradcami, naukowcami. Skupia się na analizie wiedzy rolniczej, sposobie jej

tworzenia i przekazywania angażując uczestników w mapowanie sieci wiedzy i przepływu informacji. *Rapid Ethnographic Assessment* (REA), dotycząca rozpoznania kulturowego kontekstu życia społeczności, wykorzystuje obserwację, wywiady, mapping społeczeństwa. Jest często stosowana w badaniach migracji i ubóstwa. *Rapid Food Security Assessment* (RFSA), stanowiąca szybką ocenę bezpieczeństwa żywnościowego w danym regionie, dotyczy m.in. analizy dostępu do żywności, źródeł utrzymania, sezonowości głodu. W zakresie metod łączy dane lokalne, wywiady i obserwacje.

Jak stwierdzają Cornwall i Jewkes (1995) duża część z powyższych form stanowi tylko pewną modyfikację badań konwencjonalnych angażującą społeczność jedynie jako informatorów, czyli na najniższym poziomie włączenia i „(...) w tym sensie, mają one tendencję raczej do utrwalania niż stawiania wyzwań relacjom decyzyjności charakterystycznym dla badań konwencjonalnych” (ibid, s. 1670). Autorzy zaznaczają dalej, że w przypadku wielu z tych form przywiązuje się zasadniczą wagę do sprawności procesu zbierania danych. Wśród takich, które przełamują powyższe ograniczenia (a jednocześnie znajdują się na liście Chambersa – przypisek Autorki) i w ramach których proces badawczy ma bardziej kolaboracyjny charakter autorzy wymieniają *Participatory Action Research* (PAR), *Participatory Research* (PR), *DELTA* i *Theatre for Development*.

W tej części opracowania przedstawiono kilka przykładów badań partycypacyjnych, których celem było generowanie zmian na obszarach wiejskich. Uwzględniono tu dwa rodzaje badań:

- ▶ takie, które pod względem przyjętej formy oceniane są jako skuteczne jeśli chodzi o poziom partycypacji uczestników, oraz
- ▶ takie, które wpisują się w formy podejścia partycypacyjnego najbardziej charakterystycznego dla obszarów wiejskich.

Partycypacyjna ocena obszarów wiejskich (*Participatory Rural Appraisal*) w badaniu rolników we wsi Sheonar w Indiach

Participatory Rural Appraisal (PRA) powstała z przekształcenia Szybkiej oceny obszarów wiejskich (*Rapid Rural Appraisal* (RRA), która dotyczyła przede wszystkim ewaluacji w zakresie rolnictwa i sfery zdrowia na wsi, pod wpływem badań w działaniu (Action Research), antropologii stosowanej i analizy agroekosystemów. Jak wspomniano w rozdziale 1.2.3., w porównaniu z RRA, badania w ramach PRA nie skupiają się na procesie szybkiego pozyskiwania danych, natomiast umożliwiają mieszkańcom dostęp do i analizę informacji zgodnie z ich priorytetami i potrzebami (Cornwall i Jewkes, 2019, por. także Chambers, 1992).

Badanie realizowano we wsi Sheonar w stanie Bihar w północno-wschodnich Indiach. Jego celem było wypracowanie sposobów zwiększenia produktywności rolnictwa, w tym upraw przy kurczących się zasobach naturalnych. Badanie przeprowadzono w ramach *Participatory Rural Appraisal*, gdyż, jak zaznaczyli Kumari et al., (2019), autorzy opracowania dotyczącego tego tematu, pozwalało ono rolnikom na przeanalizowanie sytuacji i problemów związanych z prowadzeniem działalności – utrzymaniem, dochodami itp., a badaczom dało możliwość

wnikliwego przyjrzenia się i zrozumienia tych kwestii. PRA zajmuje się działalnością rolniczą w czasie i przestrzeni, pozwala na zebranie danych czasowych pomocnych w analizie zmienności sezonowej, wprowadzaniu innowacji technologicznych, zmian społecznych, wartości, kapitału społecznego i kulturowego mieszkańców danej lokalizacji, a także danych przestrzennych dotyczących np. rodzajów gleb, strukturę użytkowania ziemi czy źródeł zasobów wodnych. Badacze przeszli odpowiednie szkolenie terenowe (*Field Experience Training*), które zapewniło możliwość interakcji ze społecznością rolników, dostarczając wiedzy na temat ich stylu życia, potrzeb, problemów i perspektyw, a w szczególności ich pracy, relacji i kultury współpracy, także informacji na temat wykorzystania technologii i społeczno-ekonomicznych implikacji i skutków wykorzystania tych technologii – produktów i procesów technologicznych. Wśród metod wykorzystanych w ramach PRA znalazły się spaceracje tranzytowe, polegające na obserwacji różnych cech środowiska lub zjawisk w terenie, mapowanie agroekologiczne, prowadzenie kalendarza pór roku, analiza źródeł utrzymania dotycząca sposobów zdobywania środków do życia i zaspokajania podstawowych potrzeb. Kluczowe problemy wsi Sheonar identyfikowane były także podczas spotkań grup fokusowych i przy wsparciu grupy najbardziej proaktywnych rolników. Wykorzystano także technikę identyfikacji problemów, która jednocześnie wskazywała na najistotniejsze wyzwania obszaru. Określono zakres szkód w uprawach i obliczono wysokość średnich strat finansowych spowodowanych przez daną szkodę.

Autorzy tak podsumowują efekty przeprowadzonych w Sheonar badań (Kumari et al., 2019, s. 121):

„Informacje zebrane w wiosce Sheonar wykorzystujące różne techniki PRA były pomocne w opracowaniu planów rozwoju wioski. Sytuacja społeczna wskazuje, że wieś ta wymaga poprawy w wielu obszarach. Mieszkańcy wsi nadal nie mają dostępu do nowych technologii, których wdrożenie mogłoby poprawić ich status społeczno-ekonomiczny. Wyraźnie podkreśla to fakt, że nie chodzi tylko o dostarczanie technologii lub informacji rolnikom, ale także o odpowiednią politykę instytucjonalną i wsparcie w postaci lepszego rynku zbytu i infrastruktury, które należy wziąć pod uwagę, aby rolnictwo stało się dochodowym przedsięwzięciem. Ze względu na zwiększone ryzyko związane z rolnictwem (na tym obszarze – przypisek Autorki), należy podjąć wysiłki w celu dywersyfikacji działalności rolników posiadających małe i mikro gospodarstwa, aby stworzyć zrównoważony system, a tym samym podwoić dochody w rolnictwie”.

Teatr dla rozwoju (*Theatre for Development*) – teatralne doświadczenie w Gomoa Nyakoadze w Ghanie

Theatre for Development (TfD), znany również jako Teatr partycypacyjny na rzecz rozwoju, został zaproponowany jako jedna z metod angażowania społeczności w określanie działań rozwojowych. Wykorzystanie kostiumów, dialogów, chęć komunikowania się z innymi, dzielenia się doświadczeniami i wywoływania reakcji u innych to podstawowe elementy teatru, które towarzyszą człowiekowi od początku jego istnienia. TfD to narzędzie angażowania, edukacji, podnoszenia świadomości, uwrażliwiania i mobilizacji, które w przeciwieństwie do elitarnych

modeli komunikacji ma na celu wzmocnienie pozycji małych, ubogich i słabiej rozwiniętych społeczności poprzez wykorzystanie ich kapitału kulturowego do opracowywania strategii rozwiązywania lokalnych problemów (Asante i Yirenkyi, 2018). TFD to relatywnie nowy sposób wykorzystania teatru do wspierania rozwoju w realnym świecie. Jest to sztuka, w której teatr społeczny służy jako narzędzie wywołujące zmiany na poziomie jednostki i całej społeczności. Twórcy Teatru dla Rozwoju postrzegają teatr nie tylko jako sztukę literacką, ale także jako środek komunikacji, który wykorzystuje inne elementy literackie, takie jak piosenki, pantomima, taniec i dialog, aby spowodować zmianę w zachowaniu (Mda, 1993). Teatr dla Rozwoju staje się zatem interaktywnym procesem wykorzystującym rzeczywistość i fikcję do tworzenia doświadczenia spektaklu w ramach rozwoju społeczności. Jako proces składa się z sześciu etapów. Są to:

- ▶ Badanie, podczas którego moderator zapoznaje się z przekonaniami i praktykami kulturowymi panującymi w miejscu, w którym znajduje się laboratorium. Uczestnicy zbierają informacje na temat przesłania sztuki, miejsca i sposobu jej odgrywania. Etap ten sprzyja bezpośredniej interakcji i komunikacji między moderatorem a społecznością;
- ▶ Raportowanie zwrotne, podczas którego uczestnicy ustalają priorytety i opracowują scenariusz oparty na kwestiach lub problemach zidentyfikowanych w terenie. Konieczny jest proces selekcji i identyfikacji problemów;
- ▶ Tworzenie historii na podstawie zebranych materiałów;
- ▶ Tworzenie scenariusza, czyli nakreślenia fabuły książki przygotowanej do serii prób i przedstawienia;
- ▶ Próby;
- ▶ Przedstawienia.

Asante i Yirenkyi (2018) analizują projekt organizowany w Gomoa Nyakoadze w 2015 roku, pt. Wzmacnianie pozycji młodzieży poprzez uprawę grzybów: Teatr dla Rozwoju (TfD) jako środek realizacji. Prowadzone badania wykazały, że młodzież z tego regionu migruje do innych obszarów w poszukiwaniu lepszych warunków życia, pozostali angażują się w działania społeczne, aby zarobić na życie. Powodem tego stanu rzeczy brak miejsc pracy. Celem projektu była pomoc w tworzeniu możliwości zatrudnienia dla młodzieży poprzez uprawę grzybów, stworzenie platformy wspierającej rozwój inicjatyw, wyposażenie młodzieży w umiejętności przedsiębiorcze poprzez produkcję i sprzedaż grzybów, przygotowanie do zawodu w dziedzinie zaawansowanej technologii. Wykorzystując formę teatru partycypacyjnego opracowano program szkoleniowy, uczący młodzież samodzielności i zaradności. W wyniku działań projektu około czterdzieści pięć młodych osób zostało zaangażowanych i przeszkolonych w zakresie uprawy grzybów. Wspierający projekt interesariusze przekazali mieszkańcom społeczności zasoby pozwalające im rozpocząć własną uprawę grzybów. Utworzono dwie oddzielne hodowle grzybów z udziałem i dla młodzieży ze społeczności, a uczestnicy utworzyli stowarzyszenie młodzieży zajmującej się uprawą grzybów.

Na podstawie wyników badania, autorzy przedstawili kilka ciekawych konkluzji dotyczących zastosowania tej formy w procesie wspierania zmian. Zaobserwowano

przede wszystkim, że jednorazowa prezentacja teatralna w społeczności może pobudzić i wywołać pewną świadomość w krótkiej perspektywie, natomiast nie odgrywa znaczącej roli w dłuższym horyzoncie czasowym. Aby wzmocnić wpływ prezentacji teatralnej w społecznościach, należy organizować częste warsztaty uzupełniające. Asante i Yirenkyi (ibid) stwierdzają, że aby realizować cele wyznaczone przez teatr, potrzebne jest wsparcie społeczeństwa obywatelskiego, agencji publicznych i organizacji pozarządowych. Projekty teatru na rzecz rozwoju (TfD) powinny być częścią ogólnych działań rozwojowych lub innych działań rozwojowych niezwiązanych z teatrem, aby ich wpływ wykraczał poza pojedyncze przedstawienia indywidualne/grupowe służące wyłącznie rozrywce.

Partycypacyjne badania w działaniu (*Participatory Action Research*) w procesie tworzenia produktów turystycznych

Participatory Action Research oparte jest na upodmiotowieniu pozbawionych praw i zmarginalizowanych grup i mobilizacji ich do działań, dzięki którym ich życie i sytuacja społeczno-ekonomiczna i prawna ulegną zmianie, poprawie. W rozwoju metodologii PAR odnoszono się do paradygmatu teorii krytycznych i badań feministycznych. Jak zaznaczają Cornwall i Jewkes (2019), sprawczość zmian ma dwa źródła, pierwsze wywodzące się z samej społeczności, drugie ze środowisk naukowych. Zgodnie z podejściem partycypacyjnym, proces badawczy w ramach PAR ma na celu zmianę konwencjonalnych ról – przedmiot-podmiot badania. Wskutek PAR, zgodnie z przytoczonym za Rahman i Fals-Borda (1991 s. 1) stwierdzeniem, inicjatorzy zmiany „stają się zbędni (...) czyli, proces transformacji kontynuowany jest bez fizycznej obecności aktorów zewnętrznych”.

W ramach *Participatory Action Research* Idziak et al. (2015) przeanalizowali genezę koncepcji wiosek tematycznych, czyli miejsc objętych kompleksowym projektem, którego celem jest ożywienie gospodarki poprzez działania społeczne wokół określonego produktu, elementu spuścizny kulturowej lub usługi (por. living lab Mazowieckie rozdział 3.2) w tworzeniu nowych doświadczeń związanych z turystyką wiejską. W ramach pięcioletniego projektu badano kwestie związane z wdrażaniem tej koncepcji, omówiono rolę zaangażowania społeczności w rozwój wsi tematycznych, badając i testując istniejące modele lokalnego udziału w rozwoju turystyki w kontekście pięciu wsi tematycznych w Polsce.

Projekt badawczy oparty na PAR obejmował pełny proces tworzenia tematycznych produktów turystycznych na obszarach wiejskich. Pięć lat później jego skuteczność i trwałość zostały zmierzone w ramach badania uzupełniającego. Dzięki zastosowaniu podejścia PAR w procesie badawczym zaangażowanie lokalne w tworzenie wsi tematycznych było znacznie bardziej intensywne i miało szeroki zakres. Jak zaznaczają autorzy, zamiast o wspieraniu rozwoju lub angażowaniu społeczności w proces rozwoju, należy raczej mówić o tworzeniu rozwoju turystyki przez społeczności lokalne. Okazuje się jednocześnie, że społeczne ukierunkowanie i spojrzenie na turystykę społecznościową od wewnątrz, mogą utrudniać skuteczne dostosowanie lokalnych zasobów do potrzeb rynku, a tym samym uniemożliwiać zrównoważony rozwój turystyki wiejskiej powiązanej

ze społecznością. Jak w przypadku wielu badań realizowanych w ramach PAR, na kluczowych etapach może być konieczna pomoc zewnętrznych ekspertów, zwłaszcza w zakresie profesjonalnej wiedzy o rynkach i marketingu.

Edukacja rozwojowa i szkolenia przywódcze dla działania DELTA (*Development Education and Leadership Training for Action – DELTA*) w Sierra Leone

Podobnie jak przedstawiony wcześniej w tej części Theatre for Development, DELTA wywodzi się z krytycznego myślenia P. Freire'a (1970) i łączy jego idee „świadomości” z wywodzącymi się z USA zasadami szkolenia menedżerskiego, a także pierwotnie z przesłaniami biblijnymi. Forma DELTA – Szkolenia na rzecz transformacji, opracowane zostały po raz pierwszy w Kenii w połowie lat 1970. i mają wiele wspólnego z *Rapid Rural Appraisal* i *Participatory Rural Appraisal*, ale kładą szczególny nacisk na konfrontację i rozwiązywanie lokalnych konfliktów interesów. Oferują one w tym zakresie duże możliwości, ale stanowią również wyzwanie dla stabilności instytucjonalnej i społeczno-politycznej. Jak stwierdzają Cornwall i Jewkes (2019), szkolenia DELTA zapewniają dynamiczne i skupione na procesie jako takim sposoby identyfikowania i reagowania na lokalne problemy, wzmocnienie poczucia wartości i wzajemnego zaufania poprzez nacisk na długoterminowe zobowiązania. Zespoły składające się z 5-8 osób z organizacji pozarządowych, organizacji kościelnych i społeczności lokalnych przechodzą szkolenie w ramach serii czterech warsztatów, odbywających się w odstępach sześciomiesięcznych, które mają na celu rozwijanie umiejętności komunikacyjnych i radykalnej świadomości krytycznej dotyczącej warunków życia na poziomie lokalnym i krajowym. Oczekuje się, że uczestnicy będą następnie szkolić kolejne grupy. Uczestnicy szkolenia DELTA przeprowadzają „ankiety słuchowe” w celu określenia potrzeb w swoich społecznościach. Na podstawie najczęściej i najintensywniej zgłaszanych problemów przygotowują „kody” – szkice, obrazy lub piosenki – które ilustrują problemy społeczności i które są prezentowane podczas spotkań.

Analizowane przez M. Leach (1991) badanie przeprowadzone zostało w Sierra Leone w 1983 roku, gdzie i kiedy lokalne podejście do planowania adaptacyjnego stanowiło przedmiot debaty i wczesnego wdrażania zarówno przez małe organizacje pozarządowe i organizacje kościelne, jak i w ramach zintegrowanych projektów rozwoju obszarów wiejskich na dużą skalę. Jak stwierdza Leach, konwencjonalne podejścia do planowania zintegrowanego rozwoju obszarów wiejskich w Sierra Leone cierpią z powodu braku koordynacji sektorowej i niezdolności do zapewnienia, że priorytetowe potrzeby różnych grup społecznych (np. mężczyzn i kobiet w różnych typach gospodarstw domowych) są zaspokajane. Wezwanie do planowania partycypacyjnego powstaje jako odpowiedź na niepowodzenia przypisywane ogólnym, oderwanym od rzeczywistości metodom rozbudowy. Konwencjonalne metody ewaluacji takie jak badania bazowe, są oderwane od rzeczywistości, ponieważ identyfikują statyczne „potrzeby” określonych grup społecznych, zamiast skupiać się na procesach społecznych, gospodarczych i politycznych, w ramach których powstają priorytety różnych mieszkańców wsi,

dochodzi do konfliktów, a następnie negocjacji. Szkolenia DELTA w Sierra Leone koncentrują się wokół kościoła anglikańskiego (diecezja Bo) i Katolickim Centrum Duszpasterskim w Kenema. Stworzono tam sieć „zespołów animacji społecznej”, które przeszły szkolenie i które w mniejszym lub większym stopniu wykorzystują to podejście w swojej pracy, przy wsparciu finansowym z różnych źródeł. Wnioski z zastosowania formy DELTA w Sierra Leone są różne. Wśród pozytywnych należy podkreślić, że szkolenia sprzyjają kreatywności i innowacyjności. Uczestnicy rozwijają podstawowe umiejętności przywódcze, takie jak podejmowanie decyzji, rozwiązywanie konfliktów i myślenie strategiczne, co pozwala im skuteczniej kierować zespołem. Dzięki jasno określonym rolom i obowiązkom członkowie zespołu są bardziej skłonni do przejmowania odpowiedzialności za swoje zadania, co zwiększa ogólną odpowiedzialność w zespole. DELTA zachęca do refleksji i uczenia się na podstawie doświadczeń, co pomaga zespołom dostosowywać się do zmieniających się okoliczności i zwiększać swoją skuteczność w miarę upływu czasu. Jednocześnie zastosowanie tego podejścia wiąże się z licznymi wyzwaniami: jest czasochłonne, możliwe są konflikty w zespole wynikające z istniejących w nim różnic opinii, dążenie do konsensusu tłumi innowacyjne pomysły, często decyzje podejmowane są pod naciskiem silniejszych grup. Jak pisze Leach (ibid., s.2):

„Mężczyźni i kobiety mieli przeciwne stanowiska dotyczące tego czy najpierw należy zbudować magazyn ryżu (preferowany przez mężczyzn) czy punkt dostaw i odbioru (preferowany przez kobiety); nie udało się osiągnąć konsensusu, a mężczyźni wymusili swoje pierwszeństwo. Podnoszenie świadomości i wywoływanie otwartego konfliktu na poziomie wsi może mieć niekorzystny wpływ na prywatne relacje ludzi i ich stosunek do władzy”.

Wspieranie zmian związanych ze zrównoważonym rolnictwem w Szwecji przy zastosowaniu Partycypacyjnego uczenia się i badania w działaniu (*Participatory Learning and Action Research – PLAR*)

Participatory Learning and Action Research (Pretty et al., 1995) to forma, której podstawą są osobiste doświadczenia rolników. Wyjaśnia ona związek między kontekstem lub lokalizacją a wyborem technologii i tworzy nową przestrzeń, w której wiedza może się rozwijać w miarę upływu czasu (Hassanien, 1999), kładzie nacisk na wykorzystanie procesu partycypacyjnego w uczeniu się społeczności i planowaniu działań. Podważa ono powszechne przekonania o poziomie i charakterze wiedzy posiadanej przez osoby żyjące w środowiskach zmarginalizowanych na temat ich własnej rzeczywistości społecznej. Osoby zaangażowane w badania wpisujące się w ramy PLAR powinny gromadzić i analizować tylko takie informacje, które są im potrzebne, oraz z dokładnością niezbędną do podejmowania decyzji i działań w społeczności. Poza metodami i technikami powszechnie stosowanymi w ramach podejścia partycypacyjnego, dla realizacji PLAR, zaprojektowany został obszerny zestaw narzędzi. Wiele z nich opiera się na materiałach wizualnych takich jak zdjęcia, diagramy czy wykresy, które są szczególnie odpowiednie dla uczestników niepiśmiennych lub niepełnosprawnych (por. np. Gosling i Edwards, 2003).

Na pytanie badawcze: Czy stosowanie podejścia PLAR wspiera rozwój ekologicznego rolnictwa w celu utrzymania i wzmocnienia zrównoważonego rozwoju obszaru? autorzy odpowiadają w dwóch pracach Eksvärd i Björklund (2010) i Eksvärd (2010), przy czym ta druga poświęcona jest stricte procesowi *Participatory Learning and Action*. Projekt realizowany był w Malardalen, w Szwecji, w całości w ramach podejścia PLAR w latach 1999-2004, a uczestników wybrano spośród grupy współpracujących w regionie ‘ekorolników’ – uprawiających pomidory i tzw. doradców, wchodzących wraz z organizatorem i badaczem specjalizującym się w zrównoważonym zarządzaniu zasobami w skład zespołu badawczego. Wprowadzającym tematem badawczym, co do którego zgodzili się producenci pomidorów (ekorolnicy), było zarządzanie chorobą nazywaną korkowatością korzeni (*Phyrenochaeta lycopersici*), uzupełniającymi odżywianie roślin, energia alternatywna oraz klimat w szklarniach. W miarę konstytuowania się grupy, podejście PLAR uznano za adekwatne ze względu na pluralizm metodyczny jakim się charakteryzuje – w zależności od konkretnego problemu stosowano zarówno metody charakterystyczne dla nauk społecznych, jak i przyrodniczych. Tak przedstawia się cele poszczególnych członków grupy:

„Powody wymienione przez producentów to: wyzwolenie entuzjazmu potrzebnego do kontynuacji produkcji pomidorów ekologicznych, uzyskanie wsparcia, spotkanie z innymi producentami, walka ze stagnacją i wyścigiem szczurów, poczucie wspólnoty, nauki od siebie nawzajem. Motywacje doradców to skuteczniejsze wspieranie producentów w trudnych dla nich czasach oraz rozwijanie wzajemnego wsparcia poprzez współpracę w badaniach. Motywacją organizatora badania była współpraca z innymi w celu wprowadzania praktycznych zmian i przesłedzenie jak podejście PLAR może działać w warunkach szwedzkich” (Eksvärd 2010 s. 268)”

Po wstępnych dyskusjach postanowiono zbadać, w jaki sposób należy definiować ‘produkcję ekologiczną’ oraz w jaki sposób opcje zarządzania i wybór metod uprawy wpłyną na zrównoważony rozwój ich produkcji. Termin ‘ekologiczny’ był od tego momentu konsekwentnie używany przez grupę jako synonim zrównoważonej praktyki. Dalszy proces badawczy miał następujące kroki: 1. Burza mózgów na temat tego co znaczy ekologiczne?; 2. Wyjaśnienie celów; 3. Półustrukturyzowane dyskusje na temat podejścia do produkcji ekologicznej i związanych z tym wartości; 4. Zbieranie danych i ich analiza; 5. Interpretacja powstałego materiału; 6. Wyciąganie wniosków, definiowanie pojęcia ‘ekologiczny’ (organiczny); 7. Raportowanie¹⁵. Na każdym etapie, gdy potrzebne były dodatkowe informacje wspierające proces uczenia się, zapraszano ekspertów specjalizujących się w danej kwestii. Po prezentacjach przez ekspertów, grupa wykonywała niezależnie analizy i wyciągała wnioski.

W podsumowaniu badania stosującego podejście PLAR Eksvärd odniosła się do dwóch cech jego struktury, które uznała za kluczowe. Stwierdziła, że był to proces,

¹⁵ W szczegółach metody i narzędzia wykorzystane w badaniu w ramach podejścia PLAR przedstawiono w: Björklund et al., 2005.

„który wyzwolił, a następnie utrzymywał rosnące zaangażowanie producentów pomidorów we wspólną pracę, która wsparła zarówno proces uczenia się jak i ich sytuację ich przedsiębiorstw. Badanie umożliwiło również interakcję pomiędzy uczestnikami, ich firmami i podejmowanymi działaniami badawczymi w taki sposób, który pozwalał na wzajemne uczenie się o procesach uczenia się potrójnej pętli” (por. Eksvärd 2010 s. 279)”.

Jednocześnie Eksvärd i Björklund (2010) zauważają pewne ograniczenia związane z podejściem PLAR. Twierdzą na przykład, że proces nie był wspierający w rozwoju agroekologicznego systemu, nie zlikwidował także konfliktów interesów między przedsiębiorcami, choć pozwolił im lepiej zrozumieć podłoże tych konfliktów.

2.2.1. Partycypacyjne badania obszarów wiejskich – krótkie podsumowanie

Podobnie jak w części 2.1, przedstawione krótkie zestawienie badań partycypacyjnych realizowanych na wsi nie ma charakteru reprezentatywnego. Autorka skupiła się na przedstawieniu przypadków w których stosowano formy i metody typowe dla studiów i działań partycypacyjnych w środowisku wiejskim, zaznaczając pewną ich odrębność w stosunku do ich miejskich odpowiedników (por. 2.4). Obserwuje się przewagę procesów odnoszących się do zdobywania i pogłębiania wiedzy oraz zmiany związanej z wyzwaniem środowiska naturalnego, jednak coraz większe znaczenie odgrywają projekty edukacyjne i kształtujące świadomość środowisk lokalnych.

2.3. Zastosowanie *Participatory Rural Appraisal* (PRA) w badaniu obszaru miejskiego

Na koniec prezentacji przykładów stosowania różnych form z zakresu badań partycypacyjnych na obszarach miejskich i wiejskich, przedstawiono przykład świadczący o elastyczności metodologicznej, polegającej na adaptowaniu podejść typowych dla jednego typu obszaru do kontekstu innego obszaru. W tym przypadku chodzi o *Participatory Rural Appraisal*, które znane jest głównie z projektów realizowanych na obszarach wiejskich, które zostało zastosowane w mieście.

PRA w badaniu w Monipuripara w Bangladeszu

Badanie przeprowadzono w dzielnicy Monipuripara w okręgu nr 27 w Dhace, stolicy Bangladeszu, zwanej „Monipuripara Kallyan Samiti”. Zespół badaczy (Sharmin et al., 2013) dokonał przeglądu istniejących problemów na poziomie społeczności lokalnej w obszarze miejskim. Podjęto próbę zbadania działalności organizacji społeczności lokalnej (tzw. CBO, czyli organizacji non-profit, które działają

na poziomie lokalnym w celu poprawy standardu życia mieszkańców), jej relacji z innymi instytucjami i interesariuszami, istniejących problemów społeczności, przyczyn i skutków tych problemów itp. W badaniu omówiono również niektóre czynniki wewnętrzne i zewnętrzne odzwierciedlające perspektywy i ograniczenia społeczności oraz możliwe rozwiązania tych problemów. Organizacja społeczna może odgrywać ważną rolę w ogólnej poprawie warunków życia społeczności. W celu zidentyfikowania i oceny problemów, barier, perspektyw i rozwiązań dotyczących samowystarczalnej i przyjaznej mieszkańcom społeczności jako całości wykorzystano różne narzędzia PRA. Aby uzyskać ogólny obraz fizycznych i społecznych cech badanego obszaru, zastosowano np. spacer transektowy, czyli systematyczne przejście przez teren razem z członkami lokalnej społeczności, w celu poznania różnorodności środowiska i warunków życia, problemów, wykorzystaniu przestrzeni. Narzędzia – oś czasu i harmonogram codziennych zajęć – wykorzystano do uzyskania chronologicznej historii społeczności. Z kolei diagram Venna, służący do przedstawiania relacji między różnymi zbiorami, grupami lub elementami, posłużył do zbadania relacji organizacji CBO z jej otoczeniem – z organizacjami i osobami wpływowymi (zarówno publicznymi, jak i prywatnymi) działającymi wewnątrz i na zewnątrz społeczności. Badanie wykazało, że liderzy społeczności z obszaru objętego badaniem oraz Monipuripara Samabay Samiti (organizacja zapewniająca mikropożyczki) mają duży wpływ na organizacje społeczności lokalnej. Podejmują oni prawie wszystkie decyzje w CBO, biorąc pod uwagę opinie innych. Z informacji uzyskanych od mieszkańców wynika, że społeczność boryka się z takimi problemami jak korki uliczne, wzrost liczby ulicznych sprzedawców oraz słabo funkcjonujące usługi dla ludności. Przeprowadzono również wywiady z kluczowymi informatorami w celu zweryfikowania zidentyfikowanych problemów, ich przyczyn oraz skutków. W trakcie badań ułatwiono mieszkańcom i CBO tej miejscowości dzielenie się i pogłębianie wiedzy na temat własnej okolicy. Istotą w badaniu było to, że to sama społeczność określała możliwe rozwiązania istniejących problemów, a koordynatorzy formułowali dodatkowe zalecenia, biorąc pod uwagę mocne i słabe strony społeczności.

Zdaniem Geddes et al. (2019) badanie stanowiło swoistą ewaluację – wspólny proces uczenia się na temat oceny zasobów lokalnych, identyfikowania problemów i proponowania rozwiązań. Proces zbierania danych nie wymagał szczególnej wiedzy technicznej. Jak konkludują Sharmin et al. (ibid s. 127) odnosząc się do zastosowanej formy badania i jego skuteczności:

„W związku z tym, że nie ma standardowej metodologii tego podejścia partycypacyjnego, dość łatwo było poprzez działania organizacji społeczności lokalnej (CBO) włączyć wiedzę rdzennych mieszkańców do procesu poprawy sytuacji społeczności. Po zastosowaniu różnych narzędzi przeanalizowano problemy. W niniejszym badaniu zaproponowano kilka możliwych rozwiązań, biorąc pod uwagę perspektywy i ograniczenia obszaru nim objętego. Nie zawsze możliwe jest wyeliminowanie problemu przez właściwe władze, ale organizacja społeczna tej społeczności jest bardzo aktywna i stara się działać najlepiej jak potrafi”.

2.4. Badania partycypacyjne w generowaniu zmian na obszarach miejskich i wiejskich – krótkie podsumowanie

Bardziej wnikliwej analizie trendów, podobieństw i różnic między badaniami partycypacyjnymi prowadzonymi na obszarach miejskich i wiejskich poświęcona zostanie część odrębnej publikacji, w tym miejscu autorka pragnie jedynie zasygnalizować kilka podstawowych kwestii. Po pierwsze, wydaje się, że to wciąż miasta są główną areną, na której podejmuje się badania partycypacyjne. Pogłębione badania literaturowe, zarówno bezpośrednie, jak i te które prowadzili inni badacze wskazują na znaczną przewagę projektów stosujących podejście partycypacyjne a realizowanych na obszarach miejskich. Po drugie, miasta charakteryzują się większą różnorodnością stosowanych form, co wiązać się może z większym zaangażowaniem różnych grup społecznych i rolą pomostowego kapitału społecznego, a jednocześnie z charakterem zjawisk jakich badania partycypacyjne dotyczą. O poziomie i sposobie włączenia uczestników decydują również inne w mieście niż na obszarach wiejskich interesy wobec przestrzeni, wzorce zachowań w przestrzeni publicznej, dostępność kapitału intelektualnego i dostęp do innowacji. Po trzecie, od strony metodologicznej wydaje się, że formy badań partycypacyjnych są bardziej ukonstytuowane w miastach i związane często z wyzwaniem charakterystycznymi dla tego typu obszarów.

Inną kwestią jest pytanie o to czy i w jaki sposób przedstawione w przykładach badania dostarczają wiedzy naukowej, wpisując się jednocześnie w paradygmat partycypacyjny, a w jakim realizują swój cel praktyczny, w którym chodzi o upodmiotowienie lokalnych społeczności i spowodowanie, że dokonają się odpowiednie zmiany. W tym względzie okazuje się, że kluczowe znaczenie ma przyjęta forma badań. Analiza omówionych projektów, a także innych opracowań wskazuje na to, że do form, które skutecznie łączą cel naukowy i praktyczny należą *Participatory Action Research*, *Participatory Research* oraz *Living Lab*, które poza generowaniem danych empirycznych, charakteryzują się cyklem badawczym, a wnioski z nich rozwijają np. teorię zmiany. Formy te wpisują się w badania realizowane na obszarach miejskich, jednak powoli także wkraczają na obszary wiejskie.

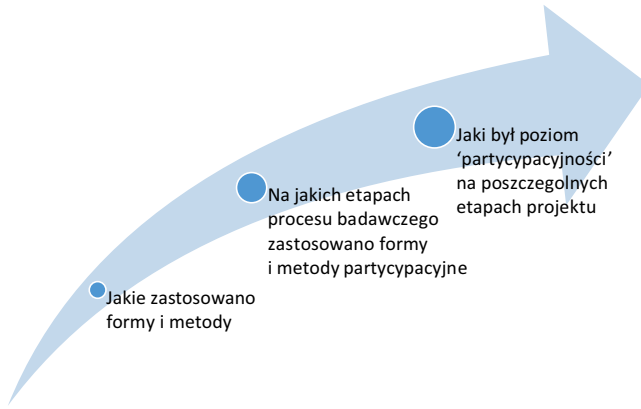
3. Podejście partycypacyjne w (z)realizowanych projektach badających i generujących zmiany

W obecnym rozdziale przedstawiono projekty, w których realizacji uczestniczyła autorka niniejszego opracowania. Projekty te różnią się pod względem problemu badawczego, zasięgu przestrzennego i obszaru prowadzonych badań. To co mają wspólnego, to osadzenie w szeroko rozumianych zagadnieniach inicjowania, generowania i wspierania zmian społecznych, gospodarczych, funkcjonalnych czy wreszcie przestrzennych, oraz podejście partycypacyjne stanowiące część osnowy metodycznej. Dwa z projektów, autorka realizowała lub realizuje w ramach konsorcjów międzynarodowych wraz z zebranymi zespołami krajowymi, trzeci jest projektem, który współtworzyła w ramach partnerstwa z lokalnym stowarzyszeniem i innymi ekspertami, a zarazem mieszkańcami dzielnicy Ursynów, której to badania i działania dotyczyły.

W przedstawionych poniżej projektach przeanalizowano proces badawczy pod kątem poziomu zaangażowania interesariuszy (partycypacji) bazując na kryteriach przyjętych w modelu przez Vaughn i Jacquez (2020), do którego nawiązano w rozdziale 1.2.4. Model przedstawia 5 poziomów partycypacji przyjętych na podstawie wspomnianego wcześniej *Spectrum of Public Participation*: informowanie, konsultowanie, włączenie, współpraca i upodmiotowienie (upełnomocnienie, wzmocnienie) oraz 6 etapów procesu badawczego: tworzenie partnerstwa, projektowanie/kształtowanie/planowanie, zbieranie danych, analiza, upowszechnianie i działanie. W przeciwieństwie jednak do założeń modelu, według którego wyznaczony w badaniu cel jakim jest osiągnięcie odpowiedniego poziomu partycypacji niesie za sobą wybór metod i narzędzi badawczych, w poniższej analizie dokonuje się oszacowania 'partycypacyjności' projektu na podstawie tego jakie wybrano w jego realizacji formy i metody, oraz w jakim stopniu włączano uczestników na poszczególnych etapach procesu (por. ryc. 1). Postępowanie przyjęte przez autorkę wynika z faktu, że dokonywana analiza ma charakter *ex-post*.

Po przedstawieniu założeń, procesu oraz efektu projektów analizę ich 'partycypacyjności' rozpoczęto od wyodrębnienia elementów, które uznano, że stanowią o zakwalifikowaniu projektu jako realizowanego (w jakimś zakresie) w ramach podejścia partycypacyjnego. Wnioski i rekomendacje z tej części w ujęciu

sumarycznym wraz z odniesieniem do pytań badawczych przedstawiono w rozdziale 5. Dodatkowo w podsumowaniu każdego z projektów (rozdziały 3.1.5, 3.2.3 i 3.3.3) odniesiono się do trzech charakterystycznych aspektów badań partycypacyjnych (z rozdziału 1.2.3).

Ryc. 1. Proces oceny 'partycypacyjności' realizowanych projektów
Opracowanie własne.

3.1. Projekt 7 Ramowego Programu UE DIVERCITIES¹⁶ (realizowany w latach 2013-2017)

3.1.1. Wprowadzenie – założenia i cele projektu

DIVERCITIES był czteroletnim interdyscyplinarnym projektem badawczym realizowanym przez siedemnaście instytucji naukowych. Przedmiotem projektu była różnorodność społeczna wybranej dzielnicy miasta lub jej części (jednostki sąsiedzkiej, sąsiedztwa). Badania były prowadzone w trzynastu miastach w różnych częściach Europy oraz w Toronto, które stanowiło przykład modelowy w zakresie zarządzania zjawiskiem różnorodności (ryc. 2). Głównym celem badań była odpowiedź na pytanie, czy przy sprawnym zarządzaniu 'różnorodność działa'. Instytucją reprezentującą Warszawę i polskiego partnera był Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, PAN, a koordynatorem zespołu warszawskiego autorka niniejszego opracowania. Nadrzędnym pytaniem badawczym, które postawiono w projekcie było: „Jakie warunki muszą być spełnione aby hiper-różnorodność pozytywnie oddziaływała na spójność i mobilność społeczną

¹⁶ Projekt 7 Programu Ramowego Unii Europejskiej *Governing Urban Diversity: Creating Social Cohesion, Social Mobility and Economic Performance in Today's Hyper-diversified Cities* (DIVERCITIES) – Zarządzanie różnorodnością: wspieranie spójności i mobilności społecznej oraz rozwoju przedsiębiorczości we wspólnym hiper-zróżnicowanym mieście. www.urbandivercities.eu; <https://cordis.europa.eu/project/id/319970>; European Commission Grant Agreement ID: 319970

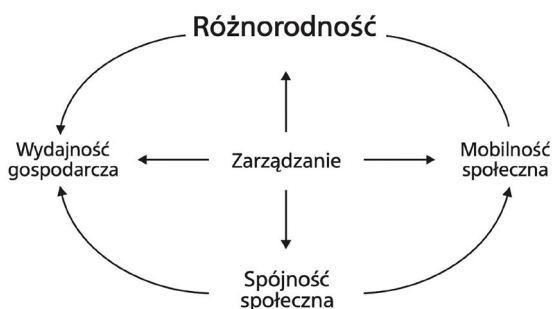
oraz rozwój przedsiębiorczości w dzielnicach dotkniętych problemami społeczno-ekonomicznymi?” (ryc. 3).

Na pytanie badawcze odpowiadano w ramach czterech podstawowych modułów, odnosząc się do tego, czy różnorodność społeczna jest postrzegana jako zjawisko pozytywne, jako obciążenie, bądź czynnik nieistotny w rozwoju społeczeństwa (por. Korcelli-Olejniczak, 2018).

Cele projektu DIVERCITIES można podzielić na cztery zagadnienia. Pierwszy z nich to identyfikacja i rozumienie pozytywnych i negatywnych skutków społeczno-ekonomicznej, społeczno-demograficznej, etnicznej i kulturowej różnorodności dla społeczeństwa, miasta i gospodarki miejskiej. W kolejnym kroku dążono do dostarczenia przekonujących dowodów dotyczących pozytywnego

Ryc. 2. Obszary studiów przykładowych (miasta) projektu DIVERCITIES
Opracowano w ramach projektu DIVERCITIES.

Ryc. 3. Schemat badawczy projektu DIVERCITIES
Opracowanie własne na podstawie Taşan-Kok et al., 2014.

oddziaływania zjawiska różnorodności na spójność i mobilność społeczną oraz rozwój gospodarczy. Następnie dokonano analizy i interpretacji roli polityki miejskiej oraz zarządzania (treści dokumentów oraz faktycznych działań w promowaniu korzystnych aspektów różnorodności miejskiej. Ostatnim celem było wzbogacenie wiedzy będącej podstawą działania dla decydentów różnych szczebli (UE, krajowy, lokalny) poprzez wykorzystanie wyników projektu do tworzenia innowacyjnych narzędzi i rozwiązań.

Realizacja projektu obejmowała pięć etapów. Rozpoczęto od rozwinięcia ram koncepcyjnych, metod, identyfikowania wskaźników. Częścią tego etapu było utworzenie lokalnych rad doradców z zakresu polityki miejskiej (*Policy Platform*) oraz międzynarodowej rady doradców (*Policy Advisory Board*). Drugi etap obejmował analizę polityki miejskiej i inicjatyw. Następnie przeprowadzono badania terenowe z mieszkańcami i przedsiębiorcami w wybranej dzielnicy (części miasta). W kolejnym kroku dokonano ewaluacji wyników w ujęciu konfrontatywnym. Etap piąty badań polegał na działaniach rozpowszechniających wyniki i obejmował konferencję końcową z udziałem PP i PAB, wydanie opracowań dotyczących studiów przykładowych oraz wydanie podręcznika przedstawiającego modele, dobre praktyki oraz narzędzia wdrażania rozwiązań.

Moduły badawcze odnosiły się kolejno do polityki miejskiej dotyczącej kwestii społecznych i różnorodności społecznej, osiągnięć i porażek projektów oraz inicjatyw realizowanych przez podmioty publiczne, społeczne i prywatne w dzielnicach, spójności i mobilności społecznej mieszkańców oraz warunków funkcjonowania lokalnej przedsiębiorczości. Projekt miał charakter jakościowy, w modułach 1-2 stosowano metody analizy dyskursu, pogłębione wywiady eksperckie oraz wywiady pogłębione z przedstawicielami samorządu i inicjatyw lokalnych. Moduły 3-4 opierały się na wywiadach pogłębionych z mieszkańcami i lokalnymi przedsiębiorcami. W każdym z miast, w ramach modułu: 'Mieszkańcy' przeprowadzono co najmniej 50 wywiadów, analogicznie, w module: 'Przedsiębiorcy' zrealizowano 40 wywiadów. Badania z mieszkańcami dotyczyły motywacji związanych z wyborem miejsca zamieszkania w dzielnicy, wykorzystania przestrzeni publicznej a także typów tworzonych sieci społecznych. Badania z przedsiębiorcami miały na celu określenie czy różnorodność społeczna wspiera rozwój ekonomiczny obszarów. Określono strukturę lokalnego klienta, perspektywy rozwoju firm i charakter ich współpracy z innymi podmiotami (por. Korcelli-Olejniczak et al., 2017).

3.1.2. Badania warszawsko-praskie

Badania, które realizował zespół IGiPZ PAN zlokalizowano na Pradze Północ. Wybór wynikał z faktu, że zgodnie z założeniami projektu obszar studium przykładowego miał się charakteryzować trzema cechami – występowaniem różnorodności społecznej i problemów społecznych oraz dynamiką zmian, a ta dzielnica spełniała powyższe kryteria. Badania były prowadzone głównie w częściach Stara Praga i Szmulowizna.

Analizując obszar studium przykładowego stwierdzono, że odznacza się on znacznymi wariacjami w zakresie społecznego i ekonomicznego statusu mieszkańców, przejawiając także liczne objawy społecznych dysfunkcji. Dynamikę rozwoju wiąże się z publicznymi i komercyjnymi inwestycjami, którym w latach 2015-2022 towarzyszył proces rewitalizacji w ramach Zintegrowanego Programu Rewitalizacji miasta Warszawa. Napływ nowych mieszkańców, cechujących się zazwyczaj lepszym poziomem wykształcenia i bardziej korzystną sytuacją materialną w naturalny sposób tworzy lokalną mieszkankę społeczną. Niekiedy mówi się o procesie gentryfikacji Pragi, lub jej społecznym awansie. Charakterystyczna stała się też, tzw. 'moda na Pragę', stymulowana podażą stosunkowo dostępnych finansowo nieruchomości – lokali mieszkalnych i użytkowych, procesem reprivatyzacji, ale także specyficzną atmosferą łączącą lokalny folklor z nutą artystyczną. Stara Praga i Szmulowizna to dziś część miasta, gdzie studenci, artyści, przedstawiciele tzw. klasy średniej żyją obok zasiedziały od pokoleń mieszkańców, a ubóstwo i liczne objawy patologii społecznej oraz specyficzny lokalny klimat spotyka się z dynamiką metropolitalnego rozwoju i żywotności (por. Korcelli-Olejniczak 2017; Korcelli-Olejniczak, Piotrowski, 2017). Z tego także względu dzisiejsza Praga staje się atrakcyjna dla turystów (Derek in., 2013; Korcelli-Olejniczak, 2018).

Jedne z najciekawszych wyników dały wywiady z mieszkańcami, które ukazały zróżnicowany sposób funkcjonowania związany z korzystaniem z przestrzeni publicznych w miejscu zamieszkania, nawiązywaniem relacji sąsiedzkich, wzajemną pomocą i emocjonalnym związkiem z miejscem. Zidentyfikowano cztery grupy, których więzy wynikają z tzw. związków funkcjonalnych z miejscem

Ryc. 4. Ujęcie z obszaru studium przykładowego 'Stara Praga' wykonane podczas wizyty studyjnej (fot. F. Piotrowski)

i innymi mieszkańcami (rodzice, osoby starsze, właściciele psów, studenci) oraz inne cztery grupy, w których więzy wynikają ze związków emocjonalnych z miejscem (spacerowicze, flanerzy, stacze (lokalsi w bramach), lokalni aktywiści). Spośród powyższych grup szczególnie rodzice, właściciele psów oraz lokalni aktywiści, w różny sposób jednak konsekwentnie integrują starych i nowych mieszkańców, budując społeczny kapitał ekskluzywny – mosty i powiązania. Dokonano również analiz porównawczych z innymi miastami, np. Tallinem, gdzie identyfikowano podobne grupy (por. Korcelli-Olejniczak i Tammaru 2019).

Również moduł 5 miał duże znaczenie, szczególnie w aspekcie tworzenia drogowskazów dla kształtowania polityki miejskiej wobec różnorodności. Na warszawskiej Pradze wybrano kilka inicjatyw, które stały się przykładem międzynarodowych dobrych praktyk w zakresie wzmacniania spójności społecznej, partycypacji, wspierania społecznej mobilności i rozwoju przedsiębiorczości. Jednym z takich przykładów była inicjatywa Bibliotek Sąsiedzkich Fundacji Zmiana wyróżniona w podręczniku dobrych praktyk (Taşan-Kok et al., 2017, s. 12 na podstawie Korcelli-Olejniczak et al., 2014), którą opisano w sposób następujący:

„Projekt stymuluje spójność społeczną na poziomie lokalnym poprzez tworzenie przestrzeni spotkań dla ludzi z różnych środowisk społecznych. Wielu odwiedzających raczej nie bywa w innych obiektach kulturalnych. Niektórzy z nich nie są nawet zainteresowani literaturą, ale przyciąga ich towarzyska atmosfera”.

3.1.3. Policy Platform i Policy Advisory Board

Najbardziej znaczącym elementem wpisującym się w podejście partycypacyjne projektu DIVERCITIES było powołanie przez każdy zespół badawczy tzw. *Policy Platform* (Rady do spraw polityk), grupy wspierającej i doradczej. W jej skład wchodziłi decydenci i eksperci reprezentujący instytucje rządowe różnych szczebli i organizacje pozarządowe. Rada była w tym sensie ‘wirtualna’, że jej członkowie uczestniczyli jedynie w spotkaniach organizowanych przez partnerów lokalnych. Komunikacja z pozostałymi uczestnikami projektu następowała poprzez wyodrębniony w tym celu link na stronie DIVERCITIES, oraz media społeczne. Równoległe w projekcie założono tzw. *Policy Advisory Board* (Zespół doradczy do spraw polityk) przy koordynatorze projektu i naukowym Komitecie sterującym odpowiedzialnym za analizę i tworzenie narzędzi polityki, porównywanie wyników analiz i proponowanie możliwości upowszechniania wyników w kręgach akademickich i wśród polityków.

Każda z rad składała się z kilku do kilkunastu członków. Ich rolą było uczestniczenie w cyklicznych spotkaniach i doradzanie w zakresie dotyczącym w szczególności polityki migracyjnej, integracyjnej oraz każdej, która przekłada się na kwestie zarządzania różnorodnością społeczną w mieście; usprawnianie kontaktów członków zespołu z przedstawicielami władz i ekspertami; konsultowanie wypracowywanych przez projekt wyników i dokumentów oraz wydelegowanie jednego członka do Zespołu doradczego do spraw polityk.

Policy Platform przy zespole warszawskim zawiązała się w styczniu 2014 roku. W jej skład weszli przedstawiciele: Departamentu Planowania Przestrzennego Ministerstwa Infrastruktury i Rozwoju, Unii Metropolii Polskich, Urzędu Miasta Warszawy, w tym dzielnicy Praga-Północ, Mazowieckiego Biura Planowania Przestrzennego, Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji oraz Uniwersytetu Warszawskiego (ryc. 5).

Delegatem *Policy Platform* do *Policy Advisory Board* został p. Franz Thun, a w wyniku jego rezygnacji p. Karolina Malczyk z Centrum Komunikacji Społecznej, Pełnomocniczka Urzędu Miasta do spraw Różnorodności Społecznej. Podczas spotkań omawiano m.in. takie kwestie jak znaczenie akceptacji różnych form różnorodności, jako warunku wstępnego udanej polityki różnorodności. Podejmowano dyskusję dotyczącą tożsamości indywidualnej i grupowej, narodowej lub lokalnej. Poszukiwano odpowiedzi na pytanie czy kwestia tożsamości powinna znaleźć odzwierciedlenie w polityce różnorodności. Odnoszono się do dominacji polityki włączania i równych szans nad polityką integracji w Warszawie, znaczenia ekonomicznego aspektu polityki różnorodności w obliczu wyzwań demograficznych, a także specyfiki różnorodności miejskiej i polityki różnorodności w Warszawie na tle sytuacji w innych miastach europejskich.

Oceniając obszar studium przykładowego stwierdzono, że jest sceną konfrontacji tradycyjnego „folkloru” i stylu życia klasy kreatywnej reprezentowanego przez nowych mieszkańców, co daje pole do licznych inicjatyw związanych z integracją kulturową. Członkowie rady za najbardziej użyteczne uznali te inicjatywy i rozwiązania zarządcze, które integrują zarówno starych, jak i nowych mieszkańców dzielnicy, a także

Ryc. 5. Członkowie warszawskiej Policy Platform projektu DIVERCITIES wraz z zespołem badawczym podczas pierwszego spotkania rady (fot. Z. Nowicka)

zwiększają spójność społeczną wśród i wewnątrz grup mieszkańców reprezentujących różne grupy społeczne i wiekowe. Jako przykład takiego rozwiązania wskazano Lokalny Projekt Rewitalizacji 2005-2013.

Jednym z istotniejszych wydarzeń angażujących w badania i działania projektu była organizacja międzynarodowej konferencji pt. *Governing social diversity in Warsaw – problems and prospects* (Zarządzanie Różnorodnością Społeczną w Warszawie – problemy i perspektywy), w maju 2015 roku w warszawskim Kinie Praha (ryc 6). Celem konferencji było omówienie sposobów skutecznego planowania i zarządzania aspektami związanymi z miejską różnorodnością społeczną, przeciwdziałania negatywnym skutkom różnorodności, a także wykorzystania różnorodności do zrównoważonego i inteligentnego rozwoju miast, wzmocnienia spójności społecznej, poprawy mobilności społecznej i poprawy wyników gospodarczych. W celu stworzenia skutecznych narzędzi zarządzania różnorodnością w Warszawie poszukiwano przykładów dobrych

Ryc. 6. Plakat konferencji współorganizowanej przez Policy Platform przy zespole warszawskim

praktyk w innych miastach. W konferencji wzięło udział ponad 100 osób, w tym eksperci, naukowcy, decydenci, przedstawiciele samorządów i organizacji pozarządowych zajmujących się zagadnieniami związanymi z różnorodnością społeczną. Szczególną uwagę poświęcono zróżnicowanej społecznie dzielnicy Warszawy – Pradze Północ, obszarowi studium przykładowego projektu DIVERCITIES, który stał i nadal stoi przed licznymi wyzwaniami. Poprzez swoją lokalizację i rangę konferencja miała znaczenie dla promocji Pragi, jednak nie pociągnęła za sobą szczególnych działań o charakterze praktycznym. Poprzez spotkanie tak szerokiego grona samorządowców, przedstawicieli organizacji pozarządowych oraz naukowców pozwoliła na wymianę myśli na temat roli dzielnic różnorodnych społecznie w miastach, jako stymulatorów kreatywności, rozwoju przedsiębiorczości i licznych prorozwojowych inicjatyw społecznych.

3.1.4. Program edukacyjny projektu jako sposób zaangażowania ludzi młodych

Program edukacyjny *Diverse Cities* (Van de Driel et al., 2016) opracowany został w ramach projektu DIVERCITIES, aby włączać, edukować i uwzględniać głosy młodych ludzi w dyskusji na temat różnorodności społecznej ich miast. Skierowany był do uczniów w wieku 12-15 lat i obejmował 4-6 godzin zajęć. Składał się z zadań, które dawały uczniom możliwość poznania różnych aspektów różnorodności. Uczniowie projektowali i przeprowadzali badania w klasie i w sąsiedztwie szkoły na temat tego, jak widoczna jest różnorodność. Na podstawie własnych badań uczniowie proponowali inicjatywę sąsiedzką, która miała na celu uczynienie dzielnicy bardziej przyjazną do życia i harmonijną. Inspiracją dla tego końcowego zadania były przykłady projektów sąsiedzkich z miast na całym świecie. Cele kształcenia uwzględniały umiejętność rozpoznawania różnorodności w odniesieniu do kultury, stylu życia, statusu społeczno-ekonomicznego, postaw i działań w klasie i w sąsiedztwie szkoły; rozumienie, że różnorodność może mieć zarówno pozytywny, jak i negatywny wpływ na żywotność miast i dzielnic; umiejętność zaprojektowania i przeprowadzenia badania w środowisku szkolnym oraz sformułowania pytania badawczego, zebrania odpowiednich informacji i zaprezentowania swoich wyników. Dzięki programowi uczniowie dowiedzieli się o inicjatywach sąsiedzkich mających na celu zwiększenie komfortu życia w dzielnicach, nauczyli się uzasadniać swoje opinie, określając mocne i słabe strony oraz inicjatywy, które są dla nich najbardziej atrakcyjne, a także opracować propozycję inicjatywy sąsiedzkiej.

Zespół warszawski realizował program edukacyjny w czasie dwóch jednostek lekcyjnych w Gimnazjum nr 94 im. Cichociemnych Spadochroniarzy Armii Krajowej, przy ul. Na Uboczu 9, w dzielnicy Warszawa-Ursynów (zgodnie z ówczesnym systemem oświaty w Polsce było to trzyletnie gimnazjum dla dzieci w wieku 13-15 lat). Warsztaty odbyły się 13 czerwca 2016 r. Uczestnikami była klasa uczniów w wieku 13-14 lat, łącznie 28 uczniów. Prowadzącą warsztaty była

autorka niniejszego opracowania, wspomagana przez mgr. Piotra Dworzańskiego, mgr Zofię Nowicką i mgr. Filipa Piotrowskiego. Skupiono się na trzech tematach Programu Edukacyjnego:

1. Co sprawia, że jesteś wyjątkowy?
2. Wyjątkowy czy nie?
3. Badania w okolicy

Po krótkiej prezentacji idei i celów, uczniowie zostali poproszeni o wypełnienie arkuszy z opisem siebie – cech wyglądu, osobowości, zainteresowań, wyznania. Dzieci miały także odnieść się do swojej rodziny i kręgu przyjaciół i kolegów ze szkoły, a także spróbować scharakteryzować swoją dzielnicę. Klasa została podzielona na grupy. Dzieci poradziły sobie z zadaniami bez problemu i wykazywały znaczne zaangażowanie. Pojawiły się pewne trudności z zagadnieniem: „kultura i wiara”. Nie wszyscy wiedzieli, co wymienić w tej części zadania. Wiele dzieci pisało po prostu: „chrześcijanin” lub „katolik”, nie zastanawiając się nad tym dłużej. Po wypełnieniu arkuszy każda grupa miała czas na omówienie różnic i podobieństw między jej członkami. Przygotowali plakaty pokazujące te różnice. Następnie grupy kolejno prezentowały plakaty przed całą klasą. Ta część lekcji była bardzo żywa, wesoła, z dużą ilością śmiechu i emocjonalnego zaangażowania. Co ciekawe, podczas dyskusji wszystkie grupy skupiły się na rzeczach, które łączyły ich jako grupę – cechach wspólnych, na przykład zainteresowaniach i hobby. Identyfikując różnice między sobą, podkreślali sposób, w jaki wyglądają, mówią, ubierają się, zachowują.

Zgodnie z założeniem po prezentacjach odbyła się dyskusja na temat różnorodności, jej rzeczywistego znaczenia. Ciekawej obserwacji dostarczyło pewne zaskoczenie uczniów, że różnorodność to nie tylko to, co jest widoczne dla oka, a tożsamości indywidualne i grupowe są bardzo złożone. Ostatnia część warsztatów skupiła się na sąsiedztwie. Dzieci pracowały w tych samych grupach i identyfikowały pozytywne i negatywne cechy dzielnicy – otoczenia szkoły, podkreślając, co ciekawe, negatywne aspekty, postrzegając mieszkańców okolicy, jako starych, ubogich, nietolerancyjnych, nieprzyjaznych. Zapytani ogólnie o różnorodność, uczniowie stwierdzili, że obserwują różnice społeczno-ekonomiczne.

Podsumowując, uczniowie koncentrowali się na podobieństwach w grupie i byli ich świadomi. Niemniej jednak większość z nich czuła, że są wyjątkowi w określony sposób. Niektórzy z nich zadeklarowali, że chcą i starają się być wyjątkowi. Wyniki badania sąsiedztwa mogą być traktowane, jako nieoczekiwane dla zespołu DIVERCITIES. Okolice szkoły, w których przeprowadzono badanie, są zgodnie z faktycznym stanem wiedzy zróżnicowane pod względem wieku mieszkańców, struktury rodziny i poziomu dochodów, ale tradycyjnie raczej jednolite jeśli idzie o poziom wykształcenia – wyższy (por. Stępnia et al., 2009). Można stwierdzić, że uczniowie wykazują pewną świadomość w odniesieniu do tożsamości i różnorodności indywidualnej oraz grupowej, ale brakuje im przywiązania do sąsiedztwa szkoły. Może to być związane z faktem, że niektóre dzieci zamieszkują nowszą część dzielnicy – Kabaty, która jest typowa dla klasy średniej.

3.1.5. Podsumowanie

Projekt DIVERCITIES nie był z założenia badaniem partycypacyjnym. Stosując różnorodne metody jakościowe wpisuje się on w paradygmat konstruktywistyczny i interpretacyjny, jednak włączenie Policy Platform oraz programu edukacyjnego spowodowały, że uczestnictwo ekspertów oraz wybranych grup mieszkańców miało istotne znaczenie w procesie badawczym. Odnosząc poszczególne etapy projektu do poziomów włączenia (por. Vaughn i Jacquez, 2020), do którego nawiązano w rozdziale 1.2.4, można ocenić, że na etapie tworzenia partnerstwa projekt nie miał charakteru badania partycypacyjnego, gdyż uczestniczyli w nim przedstawiciele instytucji naukowych, uczelni i firm konsultingowych, jednak już na etapie planowania i projektowania włączono Policy Platform, która odgrywała rolę doradcą przez pozostałe etapy badania.

Każdy z zespołów w różnym stopniu korzystał z tej instytucji, w przypadku grupy warszawskiej, na etapie upowszechniania i częściowo działania, rola była dość istotna i można uznać, że partycypacja osiągnęła poziom 3. Duże znaczenie miała na etapie przełożenia wyników projektu na konkretne rekomendacje dla władz, np. w trakcie procesu tworzenia Strategii Warszawa2030. Należy jednak zaznaczyć, że metodę typu Policy Platform można uznać za wspierającą partycypacyjne badanie tylko w niektórych jego warstwach.

Inne znaczenie miał program edukacyjny, który zaangażował dzieci w wieku 13-14 lat w proces badawczy na etapie zbierania danych, upowszechniania i częściowo działania. Poziom partycypacji w działaniach wykorzystujących program edukacyjny DIVERCITIES można ocenić jako 3 – zaangażowanie, gdyż dzieci wykonywały grupowe zadania związane z określeniem profilu różnorodności ich dzielnicy, podejmowały dyskusję i określały rozwiązania jakie różne instytucje, w tym szkoła lub władze miasta mogłyby wprowadzić, aby usprawnić zarządzanie różnorodnością.

W odniesieniu do trzech głównych cech metodologicznych podejścia partycypacyjnego można stwierdzić, że wskazane formy zastosowano w projekcie o charakterze interdyscyplinarnym, co pozwoliło na uzyskanie dodatkowej wiedzy trudnej do uzyskania na drodze badań konwencjonalnych. Dzięki Policy Platform i programowi edukacyjnemu działanie stanowiło etap procesu badawczego, którego jednym z celów było upodmiotowienie uczestników i zainicjowanie za ich pośrednictwem zmian w otoczeniu szkoły i miejsca zamieszkania.

3.2. Living Lab Mazowieckie w Projekcie HORYZONT EUROPA RUSTIK (realizowanym w latach 2022-2026)

3.2.1. Wprowadzenie – o projekcie HEU RUSTIK¹⁷

Głównym celem realizowanego do 2026 roku projektu RUSTIK jest wsparcie interesariuszy wiejskich społeczności, w tym także decydentów politycznych, w projektowaniu lepszych strategii, inicjatyw i polityk wspierających transformację zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, poprzez pogłębienie wiedzy na temat ich funkcji, potencjału, a także wyzwań tych obszarów w zakresie społeczno-ekonomicznym, cyfrowym i środowiskowym.

Cele szczegółowe obejmują opracowanie solidnej ramy metodologicznej do definiowania i operacjonalizacji pojęć Funkcjonalnego Obszaru Wiejskiego, Transformacji Zrównoważonego Rozwoju oraz rezyliencji obszarów wiejskich, uwzględniając wcześniejsze badania (projekty H2020, literatura, definicje krajowe itp.) oraz toczącą się debatę na poziomie UE; stworzenie nowych i przetestowanych metod zbierania suplementarnych danych oraz tworzenie baz danych integrujących różne typy danych z różnych poziomów, lokalnie dostosowanych, prostych w użyciu. System Informacyjny RUSTIK ma stanowić interfejs analityczny, który zapewni dostęp do istotnej wiedzy, korzystając z zestawów danych, w tym zestawów wskaźników dla funkcjonalnych obszarów wiejskich, ich transformacji oraz rezyliencji obszarów wiejskich wobec wstrząsów, a także zasad dotyczących istotnych zmian strukturalnych i funkcjonalnych wymaganych dla odpornych transformacji wiejskich; w tym ulepszone sposoby komunikacji i zastosowania tej wiedzy za pomocą formatów wymiany wiedzy specyficznych dla grup docelowych (np. wskaźników, pulpitych nawigacyjnych, wykresów, tabel, mediów interaktywnych). Projekt tworzy nowy model procesów lokalnych, umożliwiając projektowanie logiki interwencji, strategii oraz reakcji na transformacje na poziomie lokalnym i regionalnym, uzupełniony o repozytorium zasad projektowania polityk ukierunkowanych na transformacje dla krajowych i europejskich aktorów politycznych. Jednocześnie RUSTIK ma na celu kształtowanie innowacyjnych i eksperymentalnych podejść w zarządzaniu dla decydentów wiejskich oraz interesariuszy (a także dla konkretnych polityk operacyjnych), mające na celu lepsze zrozumienie interakcji między czynnikami strukturalnymi, kulturowymi, społeczno-ekonomicznymi i instytucjonalnymi, które warunkują nowe wyniki w zarządzaniu i ich zrównoważenie oraz udoskonalenie podejścia do oceny wpływu na obszary wiejskie i zdecentralizowanego badania zgodności z lokalnymi potrzebami, z wykorzystaniem danych udostępnionych na portalu oraz protokołów analitycznych.

Proces badawczy polega na tworzeniu opartych na wiedzy, partycypacyjnie projektowanych strategii i polityk poprzez zdecentralizowane badanie zgodności

¹⁷ Projekt HORYZONT EUROPA *Rural Sustainability Transitions through Integration of Knowledge for Improved Policy Processes* (RUSTIK) – Przemiany w kierunku zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich poprzez integrację wiedzy w celu usprawnienia procesów politycznych.

z potrzebami na obszarach wiejskich w 14 europejskich regionach eksperymentalnych, z udziałem partnerów akademickich, odpowiednich aktorów wiejskich (organizacje społeczne, przedsiębiorstwa ekonomiczne, społeczne i środowiskowe), lokalnych/regionalnych władz publicznych, decydentów politycznych i dostawców usług. W projekcie bierze udział ponad 30 partnerów, a prace badawcze oparte są na podejściu *Living Lab* (ryc. 7) w 10 krajach, w różnych jednostkach administracyjnych – od NUTS 1 do zespołu gmin.

W Polsce wybrano dwa regiony – woj. świętokrzyskie i mazowieckie, przy czym w drugim przypadku badania skoncentrowano na powiecie szydłowieckim, a specyficzniej gminie Orońsko, aby dyfuzji procesów transformacji poszukiwać w podregionie radomskim, który w dokumentach strategicznych (por. SRWM, 2022) ma status Obszaru Strategicznej Interwencji (OSI), ze względu na niekorzystne warunki społeczne, gospodarcze i przestrzenne. Badanie ankietowe przeprowadzone wśród interesariuszy LL w ramach cyklu wprowadzającego *Living Labu* wskazało na to, że jest to obszar „bezbarny” i „mało specyficzny”, poszukujący swojej identyfikacji. Wokół opisanych poniżej problemów społeczno-ekonomicznych i powyższych odczuć społecznych zbudowano wyzwania, cele badawcze i eksperyment w *Living Labie*.

Ryc. 7. Rozmieszczenie regionów eksperymentalnych w Europie

Źródło: HEU RUSTIK.

Podejście *Living Lab*

Termin *Living Lab*, jak zaznacza S. Leminem (2015, s. 29) nie posiada spójnej i powszechnie akceptowanej definicji. Wiąże się to z faktem, że ta forma obejmuje wiele różnych metod i perspektyw badawczych. Wśród najczęściej przytaczanych

(por. Hong Huang i Thomas, 2021) sposobów jej rozumienia są: metodologia skupiająca się na użytkowniku (Eriksson in., 2005), podejście wzmacniające pozycję użytkowników (Bergvall-Kåreborn i Ståhlbröst, 2009) pośrednik we współpracy (Almirall i Wareham, 2011), innowacyjny system, który monitoruje żywy społeczny eksperyment (Dutilleul et al., 2010). Na podstawie 42 prac empirycznych zaczerpniętych z baz Scopus i Web of Science, Hong Huang i Thomas (ibid s. 11) analizują metody i narzędzia stosowane w ramach badań LL. Dzielą je przy tym na osiem kategorii:

- a) ustrukturyzowana interakcja – sformalizowane aktywności,
- b) elastyczna interakcja – promowanie interakcji i elastyczności,
- c) poszerzona sieć – sięganie do szerszych sieci wzmacniając świadomość i kontakty,
- d) wybór specyficznych aktorów – korzystanie z aktywnych przedstawicieli środowisk, liderów w celu wzmocnienia zaangażowania pozostałych mieszkańców,
- e) uczenie i angażowanie – tworzenie inkluzywnego środowiska,
- f) podejścia projektowe – tworzenie systemowych rozwiązań w kreowaniu zadań i aktywności,
- g) techniki – wykorzystanie szczególnych zadań lub procedur z innych dziedzin,
- h) wskazówki operacyjne – tworzenie reguł i zasad zaangażowania uczestników.

Living Laby projektu RUSTIK wpisują się w dużym zakresie w definicję Westerlund i Leminema (2011, s. 1), według której są to:

„(...) przestrzenie interakcji, w których interesariusze partners 4P (partnerstw podmiotów publicznych, prywatnych oraz mieszkańców) współpracują w celu tworzenia, prototypowania, nadawania wartości nowym technologiom, usługom, produktom i systemom w rzeczywistym kontekście”.

Living Laby projektu RUSTIK mają strukturę cykliczną. Po zakończeniu fazy przygotowania polegającej głównie na budowaniu partnerstwa, następują cykl 1, czyli planowanie dla sprawniejszego działania, cykl 2, czyli cykl eksperymentu, polegający na zbieraniu danych, analizach oraz próbie ich zastosowania w działaniu oraz cykl 3 polegający na przełożeniu wyników eksperymentu na działanie, w tym strategię, programy i polityki, oraz na praktyczną wiedzę i dobre praktyki. Każdy cykl realizowany jest w czterech krokach. Pierwszy dotyczy określenia celu działania oraz wizualizacji wspólnych celów i wyników. W drugim kroku dokonuje się identyfikacji oraz planuje się i współprojektuje działania w danym cyklu. Kolejno następuje etap wdrożenia działań poprzez testowanie nowych pomysłów i możliwych rozwiązań, a w ostatnim kroku następuje ewaluacja wyników działań oraz refleksja nad doświadczeniem z danego cyklu.

W projekcie przyjęto, że każdy zespół prowadzący *Living Lab* kształtuje swoje laboratorium w sposób indywidualny określając wyzwania i potencjał rozwojowy wybranego regionu eksperymentalnego, a następnie cele i wyzwania swoich działań. W cyklu planowania określono charakter grup interesariuszy jacy mają

reprezentować dany region eksperymentalny. Na tym etapie wyznaczono warsztaty fokusowe jako metodę badania i działania. W cyklu eksperymentowania strukturę stanowią: wyzwanie oraz potrzeby w zakresie danych (co określa cel eksperymentu ; jakie są źródła danych oraz jakie metody będą stosowane stanowi decyzję zespołów organizujących poszczególne Living Laby). Podstawą eksperymentu w projekcie RUSTIK są: możliwość jego realizacji, innowacyjność, przełożenie na działanie, znaczenie dla praktyki. W cyklu trzecim wyniki eksperymentów mają znaleźć przełożenie na tzw. *policy pathways* (ścieżki kształtowania polityki).

Zgodnie z założeniami każdy z 14 Living Labów jest zorganizowany na bazie partnerstwa między instytucją naukową (koordynującą) i tzw. przedstawicielem obszaru eksperymentalnego, najczęściej reprezentowanym przez podmiot społeczny, organizację pozarządową, zrzeszenie itp. Realizacja procesu badania i działania w ramach Living Labów ma charakter oddolny i kolaboracyjny.

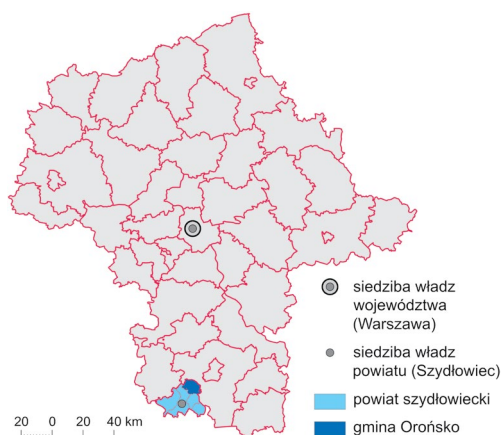
3.2.2. Living Lab Mazowieckie

Partnerstwo w LL Mazowieckie stworzone zostało przez przedstawicieli IGiPZ PAN, w tym autorkę niniejszej monografii w roli koordynatora, oraz Fundację na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, organizację pozarządową działającą na poziomie krajowym, posiadającą oddziały regionalne, w tym biuro w Radomiu, reprezentowaną przez Karolinę Witeskę-Chmielewską.

Region eksperymentalny

Jak wspomniano w rozdziale 3.2.1, ścisłym regionem eksperymentalnym LL Mazowieckie jest powiat szydłowiecki, który leży w podregionie radomskim w południowo-zachodniej części województwa mazowieckiego – określanego jako makroregion (NUTS-1) (por. ryc 8). Mimo dogodnej lokalizacji przy drodze ekspresowej S7, która biegnie od Warszawy do Krakowa, powiat jest jednym z problemowych obszarów województwa, charakteryzującym się jedną z najwyższych zarejestrowanych stóp bezrobocia w Polsce. Jest on miejscem, które w ciągu ostatnich dziesięcioleci doświadczyło spadku aktywności gospodarczej oraz znacznego odpływu osób młodych i dobrze wykształconych, w związku z brakiem podaży pracy odpowiadającej ich umiejętnościom oraz ogólnym oczekiwaniom życiowym. W pewnym stopniu te oczekiwania mogą być spełnione jedynie w pobliskim mieście Radom, centrum subregionalnym, które jednak postrzegane jest jako znajdujące się „w cieniu”, a nie „w blasku” Warszawy (Lisowski, 2000). W procesie transformacji funkcji z rolnictwa do gospodarki opartej na usługach i konsumpcji, obszar stoi przed wyzwaniem określenia dalszego kierunku rozwoju oraz jego specyfiki. W Strategii Rozwoju Województwa Mazowieckiego (2022, s. 83) stwierdzono, że interwencja w podregionie skoncentruje się na stymulacji społeczno-gospodarczej, w tym restrukturyzacji sektorów przemysłowych, aktywizacji zawodowej osób długotrwale bezrobotnych, wzmocnieniu bazy dochodowej samorządów lokalnych oraz poprawie warunków życia mieszkańców.

Jedną z możliwości gospodarczego i społecznego wzmocnienia gospodarki tego obszaru są zasoby naturalne, szczególnie minerały, takie jak piasek, ruda żelaza czy krzemień czekoladowy wydobywany w gminie wiejskiej Orońsko. Niektóre minerały były wydobywane i przetwarzane już w epoce kamiennej i wykorzystywane do wytwarzania narzędzi oraz wyrobów ozdobnych. W późniejszym czasie przyczyniły się one do wzmocnienia potencjału ekonomicznego Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. Historyczne kamieniołomy piaskowca na tym obszarze oraz ich cechy morfologiczne są wykorzystywane w celach edukacyjnych do ilustrowania zarówno zjawisk naturalnych, jak i działalności ludzkiej (por. Kerneder-Gubała, 2017).

Ryc. 8. Region eksperymentalny – lokalizacja *Living Labu* w powiecie szydłowieckim

Oprac. Marcin Mazur

Proces badawczy – cykl planowania

W skład zorganizowanych w cyklu planowania grup fokusowych weszli koordynatorka LL Mazowieckie wraz z zespołem, przedstawiciele partnera regionu eksperymentalnego Fundacji na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (FDPA), dwóch burmistrzów gmin, burmistrz miasta powiatowego, radni zarządu gminy, dyrektor biblioteki gminnej, dyrektorzy lokalnych szkół, organizacje pozarządowe z regionu oraz z Radomia, a także lokalni przedsiębiorcy. Cykl składał się z czterech warsztatów, z czego dwa odbyły się w gminie Orońsko, jeden w mieście Szydłowiec, a kolejne seminarium wyjazdowe w sąsiednim województwie świętokrzyskim, który to wyjazd studyjny pozwolił uczestnikom na uchwycenie przykładów dobrych praktyk związanych z wykorzystaniem krzemienia pasiastego, unikalnego minerału, który stał się regionalnym symbolem. Działania przygotowawcze, a także pierwsze dwa warsztaty, pozwoliły na identyfikację wyzwań i możliwości powiatu szydłowieckiego a także szerzej – podregionu radomskiego, określanego jako obszar problemowy pod względem społecznym i ekonomicznym (SRWM, 2022) oraz „bezbarwną” lokalizację, pozbawioną specyficznego *genius loci*. Podczas trzech wspomnianych warsztatów zidentyfikowano endogeniczny potencjał obszaru związany z lokalnym dziedzictwem przyrodniczym i kulturowym,

które mogą stanowić fundament dla wielofunkcyjnego rozwoju, zrównoważonego rolnictwa oraz różnorodnych działań opartych na pozyskiwaniu i przetwarzaniu innych zasobów lądowych, w tym surowców mineralnych (ryc. 9 i 10). Możliwości odwrócenia negatywnych trendów poszukuje się w rozwoju lokalnej

Ryc. 9. Drugie warsztaty grup fokusowych poświęcone potencjałowi rozwoju przedsiębiorczości, w Urzędzie Powiatowym w Szydłowcu w maju 2023 roku (fot. E. Korcelli-Olejniczak)

Ryc. 10. Trzecie wyjazdowe warsztaty grup fokusowych w Krzemionkach Opatowskich i Sandomierzu wrzesień 2023 (fot. FDPA)

przedsiębiorczości, opartej na współpracy społeczności oraz sieciach społecznych, a także inteligentnym i innowacyjnym wykorzystaniu lokalnych zasobów naturalnych i kulturowych (por. Korcelli-Olejniczak i Witeska-Chmielewska, 2025).

Podczas czwartego warsztatu grup fokusowych (ryc. 11) odbyła się prelekcja dotycząca sposobów wykorzystania krzemienia czekoladowego w różnych branżach małej przedsiębiorczości, podczas której uczestnicy dokonali wstępnej identyfikacji kilkunastu pomysłów. Pomysły stały się podstawą do stworzenia pierwszego narzędzia wykorzystanego podczas cyklu *eksperymentowania* tzw. ankiety nr 1, skierowanej do mieszkańców regionu radomskiego.

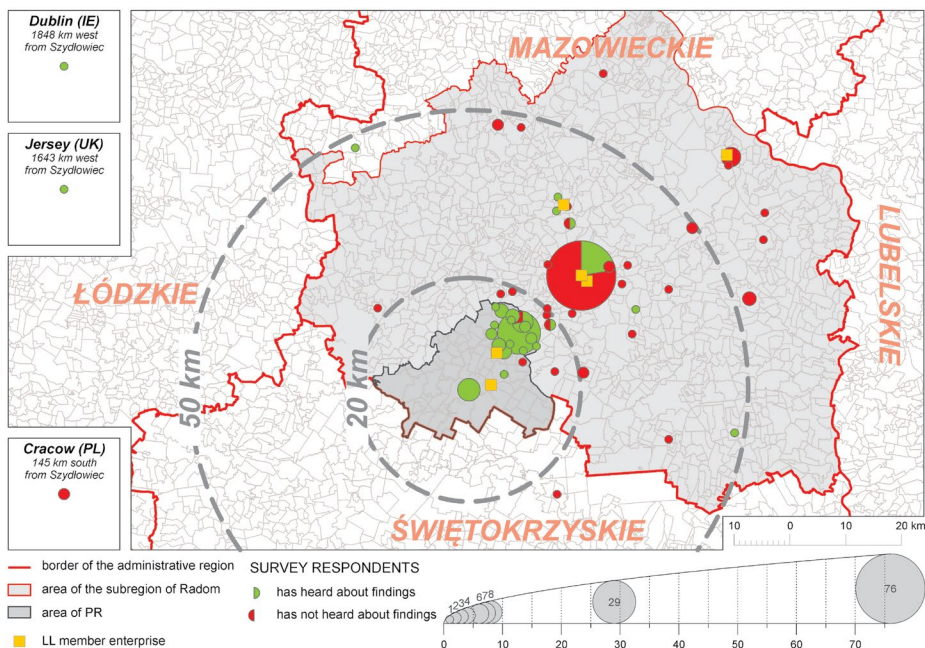
Ryc. 11. Czwarte warsztaty grup fokusowych w Orońsku w marcu 2024 (fot. FDPA)

Proces badawczy – cykl eksperymentowania

Link do ankiety 1, półustrukturyzowanej, w formie otwartych formularzy Google stworzonej dla potrzeb badania (CAWI) został udostępniony za pośrednictwem kanału Facebookowego FDPA, wśród interesariuszy LL oraz ich kontaktów mieszkańcom podregionu radomskiego w wieku 18 lat i powyżej, aby uchwycić potencjalne źródła pomostowego kapitału społecznego w szerszym zasięgu przestrzennym (ryc. 12). Respondenci różnili się pod względem wykonywanego zawodu oraz miejsca zamieszkania. W badaniu przeważają kobiety (129 do 72). Największa liczba (32) odpowiedzi pochodziła z miasta Radom, co odzwierciedla zainteresowanie niektórych środowisk zaangażowanych w poszukiwanie nowych sposobów wzmacniania *genius loci* podregionu.

Drugi najwyższy wynik (28) należał do gminy Orońsko, co ilustruje znaczne zainteresowanie mieszkańców endogenicznym rozwojem obszaru. Ogólny niski wskaźnik zwrotu wynoszący około 5% (201 odpowiedzi) uznano za zadowalający, biorąc pod uwagę duży zasięg terytorialny badania, obejmujący wielu mieszkańców niemających bezpośredniej możliwości zapoznania się z zasobami naturalnymi

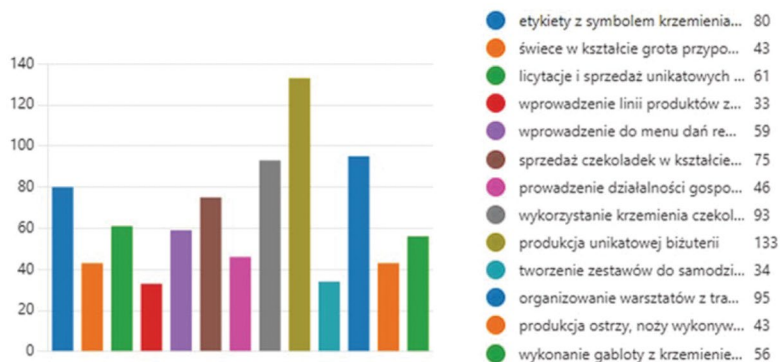
Orońska. Ankieta składała się z dwóch pytań – zamkniętego, dotyczącego wyboru określonego sposobu wykorzystania krzemienia czekoladowego, oraz otwartego, gdzie mieszkańcy proszeni byli o zaproponowanie sposobów aktywizacji przedsiębiorczości opartej na zasobach naturalnych i kulturowych regionu. Pytanie 1 dało następujące odpowiedzi, a wyniki zostały zilustrowane na ryc. 13.

Ryc. 12. Zasięg przestrzenny respondentów ankiety 1.

Oprac. Marcin Mazur

W jaki sposób lokalni przedsiębiorcy mogliby wykorzystać w swoim biznesie historię o krzemieniu czekoladowym do promocji regionu? Zaznacz najlepsze pomysły

Ryc. 13. Wyniki pytania zamkniętego ankiety z mieszkańcami podregionu radomskiego

Źródło: Opracowanie własne.

- ▶ etykiety z symbolem krzemienia czekoladowego (np. na słoikach z miodem) – (produkcja wykorzystująca inne bogactwa naturalne regionu);
- ▶ licytacje i sprzedaż unikatowych kamieni – krzemienia czekoladowego od lokalnego producenta (branża kamieniarska);
- ▶ sprzedaż czekoladek w kształcie grotu nawiązującego do krzemienia czekoladowego (firmy z branży cukierniczej, lokalni producenci słodczy itp.);
- ▶ wprowadzenie do menu dań regionalnych inspirowanych krzemieniem czekoladowym (restauracje, cukiernie itp.);
- ▶ wykorzystanie krzemienia czekoladowego w branży beauty – masaże kamieniami itp. (salony kosmetyczne, spa itp.);
- ▶ produkcja unikatowej biżuterii (jubilerzy, złotnicy, artyści zajmujący się rękodziełem);
- ▶ tworzenie zestawów do samodzielnej obróbki krzemienia (artyści plastycy itp.);
- ▶ wprowadzenie linii produktów z włókna naturalnego inspirowanych motywem krzemienia (producenci tkanin);
- ▶ organizowanie warsztatów z tradycyjnych technik obróbki krzemienia (z PKD: rzemieślnicy, jubilerzy, złotnicy);
- ▶ produkcja ostrzy, noży wykonywanych ręcznie;
- ▶ wykonanie gabloty z krzemieniem czekoladowym (wszędzie poza hotelami i restauracjami, gdzie w dużych ilościach przychodzą klienci i turyści);
- ▶ świece w kształcie grotu przypominającego krzemień czekoladowy (producenci świec).

Powyższe wyniki posłużyły do zaprojektowania praktycznej części eksperymentu, której celem było wspieranie transformacji społeczno-gospodarczej poprzez aktywizację drobnej przedsiębiorczości w zakresie wykorzystania zasobów lokalnych i spuścizny kulturowej. Pierwszym krokiem był wybór grupy chętnych przedsiębiorców, którzy otrzymali zadanie stosowania zasugerowanych przez mieszkańców rozwiązań przez okres 6-9 miesięcy i monitorowanie efektów podjętych działań. Efekty, na podstawie których oceniany jest eksperyment, obejmują treści medialne dostarczone przez przedsiębiorców, bezpośrednio lub pośrednio związane z krzemieniem czekoladowym, wytwarzane produkty, wprowadzone usługi lub nawiązane kontakty. Przedsiębiorcy, którzy podjęli się działań w eksperymencie, reprezentują zróżnicowane branże obejmujące następujące działalności: produkcję wyrobów kamiennych, projektowanie architektoniczne, terapię sztuką, usługi cateringowe, pasiekę, oraz usługi hotelowe. Działalność produkcyjna i usługowa odnosi się do: dostarczania minerałów z kopalni do użytkowników biznesowych; wykorzystania krzemienia do wytwarzania gadżetów stosowanych w terapii sztuką (ryc. 15); organizacji związanych z tym wydarzeń integracyjnych; produkcji etykiet wizualizujących prehistoryczne zastosowania krzemienia czekoladowego; stworzenia kulinarnych przepisów na oryginalne lokalne potrawy; oraz opracowania, na potrzeby promocji turystycznej, gabloty wystawowej prezentującej informacje na temat oraz przykłady wyrobów z i działalności z wykorzystaniem krzemienia czekoladowego (ryc. 14). W kwestii wytwarzania biżuterii, najczęściej wskazywanej w ankiecie, do tej pory zgłoszono jedynie wstępną deklarację podjęcia tego wyzwania.

Ryc. 14. Gablota przedstawiająca wyroby oraz przykłady produktów i usług związanych z krzemieniem czekoladowym powstałe w ramach eksperymentu projektu RUSTIK (fot. FDPA)

Ryc. 15. Artystyczno-terapeutyczna osada Wielohome w procesie tworzenia. Prezentacja krzemienia czekoladowego dostarczonego przez firmę Kamieniarka (fot. A. Lundkvist)

W cyklu eksperymentu przeprowadzono jeszcze dwie ankiety (2 i 3), oraz metodą *web scraping* sporządzono wykaz wszystkich firm zarejestrowanych w pięciu powiatach podregionu radomskiego i w mieście Radomiu. Badanie 2 zostało rozdystrybuowane wśród 40 NGO działających w subregionie z wskaźnikiem odpowiedzi wynoszącym 37,5%. Ankieta trzecia rozprawdzona również jako CAWI wśród przedsiębiorców podregionu dała do tej pory 92 odpowiedzi – to badanie jest wciąż w toku.

W kolejnym kroku, dane dotyczące wszystkich firm zarejestrowanych w podregionie przefiltrowano pod kątem tego, czy spełniają kryteria wyznaczone przez eksperyment – czy zgodnie z PKD dany podmiot był potencjalnie przygotowany do wdrożenia rozwiązań dotyczących krzemienia czekoladowego i innych zasobów naturalnych. Wyselekcjonowano w sumie 3340 firm, których sektory zestawiono z typami aktywności z pytań 1 i 2 ankiety z mieszkańcami. Wykorzystano następnie narzędzia Claude AI do identyfikacji branż, w których surowce i inne zasoby naturalne mogłyby zostać użyte w działalności biznesowej.

Proces badawczy – cykl przełożenia na działanie

W trwającym wciąż cyklu dokonano ewaluacji eksperymentu i jego oddziaływania (poprzez wywiad pogłębiony z kilkoma uczestnikami eksperymentu), a także podpisano umowę o współpracy między gminą Orońsko a FDPA, której celem jest wdrażanie uzyskanych wyników projektu i wykorzystanie ich jako podstawa realizacji jego celów. Oceniono również założenia i realizację badania w ramach Living Labu w odniesieniu do strategicznych kierunków rozwoju obszarów

Na podstawie prac Living Labu zidentyfikowano dwa główne kierunki aktywności. Pierwszy dotyczy potrzeby zintegrowania różnych sektorowych działań i koordynacji programów, tak aby móc wyjść naprzeciw wyzwaniom powiatu szydłowieckiego i podregionu radomskiego określonym w cyklu 1 prac. Podkreślono konieczność integracji działań wielosektorowych. Eksperyment zaangażował różne podmioty – sektor publiczny, społeczny i biznesowy, a także różne branże gospodarki. Głównym celem eksperymentu był wybór przedsiębiorców reprezentujących wielostronne branże, którzy wprowadzili wiele rozwiązań, ale skupionych wokół wspólnego celu. Doprowadziło to do rozwoju współpracy i tworzenia sieci kontaktów oraz wymiany pomysłów mających charakter przekrojowy. Doświadczenie z eksperymentu LL bezpośrednio wskazuje na potrzebę opracowania międzysektorowej strategii biznesowej na poziomie podregionu, która określi sposób wykorzystania krzemienia czekoladowego oraz innych (wybranych) zasobów naturalnych w różnych działalnościach gospodarczych i branżach (od produkcji po turystykę, od sztuki i rękodzieła po aranżację wnętrz oraz arteterapię, aż po usługi cateringowe), jak również poza sektorem biznesowym i gospodarką (np. w edukacji, w tym w edukacji międzypokoleniowej).

Drugi kierunek związany jest z identyfikacją luk w zakresie zarządzania, czyli tzw. koordynacji wertykalnej, np. między samorządem lokalnym, regionalnym a władzą poziomu krajowego, lub horyzontalnej, np. między gminami, lokalnymi organizacjami społecznymi i biznesem. Eksperyment pokazał, że istnieje

potrzeba wspierania nieformalnego, partycypacyjnego planowania lub podejmowania decyzji, które zachęca organizacje pozarządowe do działania w charakterze pośredników między instytucjami publicznymi (w tym samorządami lokalnymi) a przedsiębiorcami, oraz umożliwia sektorowi biznesu bezpośredni udział w procesach planowania (por. Korcelli-Olejniczak, Witeska-Chmielewska, 2005). Konieczne jest w tym względzie zachęcenie gminy Orońsko do pełnienia roli organizatora polityki promującej dziedzictwo historyczne regionu, jako podstawę dla rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez udostępnienie dobrych praktyk z eksperymentu, wiedzy oraz rozbudowanej bazy kontaktów do wykorzystania w przyszłych działaniach. Można potwierdzić, że realizacja tej polityki bez zaangażowania lokalnych władz, które mogą obejmować narzędzia marketingowe, wsparcie, zwolnienia podatkowe dla firm korzystających z krzemienia czekoladowego, deregulację i ograniczenie barier biurokratycznych, czy kompleksową promocję zasobu, nie jest możliwa. Istotna jest również intensywna wymiana informacji i współpracy między gminami podregionu radomskiego. Słaba współpraca między przedsiębiorcami a gminą może wynikać z różnic w priorytetach, politykach i zasobach. Samorządy mogą skupiać się na bieżących potrzebach społeczności, podczas gdy przedsiębiorcy mogą mieć na uwadze długoterminowe cele biznesowe. Efektywna komunikacja i dostosowanie celów na różnych poziomach administracji są kluczowe dla zniwelowania tych różnic. Słaba z kolei współpraca między regionami, takimi jak województwa świętokrzyskie i mazowieckie, może wynikać z braku współdziałania, różnic w interesach lub rywalizacji o zasoby. W przypadku krzemienia czekoladowego, którego złoża znajdują się wzdłuż trasy przebiegającej przez oba województwa, brak współpracy może prowadzić do niewykorzystania pełnego potencjału tego zasobu. Aby rozwiązać te problemy, ważne jest budowanie partnerstw, promowanie wymiany informacji i tworzenie platform do regularnego dialogu i kooperacji między interesariuszami. Współpraca między regionami mogłaby obejmować wspólne projekty badawcze, promocję turystyki związanej z krzemieniem oraz wspólne inicjatywy gospodarcze. Takie działania mogłyby przyczynić się do rozwoju lokalnej gospodarki i zwiększenia atrakcyjności regionu.

3.2.3. Podsumowanie

Eksperyment LL Mazowieckie wykazał, że zaangażowanie przedsiębiorców w praktyki partycypacyjne, które wiążą się z poprawą wyników ekonomicznych, ma kluczowe znaczenie. Przedsiębiorcy mają praktyczną zdolność oceny projektu przez pryzmat jego rentowności. Dlatego ich zaangażowanie wykraczające poza okres trwania projektu zależy od tego, jak postrzegają jego przyszłe skutki. Aby przyciągnąć ich uwagę, eksperyment zaangażował przedsiębiorców dwójako: podczas cyklu planowania, jako współprojektantów procesu oraz podczas cyklu eksperymentowania, jako moderatorów praktycznych działań. Na podstawie przeprowadzonego z nimi wywiadu ewaluacyjnego ex-post zadeklarowali oni

zainteresowanie kontynuowaniem takich działań i rozwijaniem sieci, jednak łączą skuteczność takich działań z zaangażowaniem władz lokalnych. Partycypacyjność projektu to jednak nie tylko udział przedsiębiorców, ale także współpraca partnerska między instytucją naukową i organizacją samorządową mająca miejsce od okresu zawiązywania partnerstwa do cyklu wdrażania.

Innowacyjność projektu RUSTIK polega na zastosowaniu formy *Living lab* na obszarach wiejskich, gdzie nie była ona dotąd powszechnie praktykowana. Odnosząc się do modelu Vaughn i Jacquez (2020), jeśli potraktujemy partnera obszaru eksperymentalnego jako przedstawiciela lokalnej społeczności, podejście partycypacyjne na etapie tworzenia partnerstwa można ocenić jako współpracę, czyli poziom 4. Mimo, iż instytucja naukowa pełni w LL rolę koordynującą, partner społeczny jest traktowany praktycznie równorzędnie, jeśli chodzi o inicjatywność i przygotowanie procesu. Na etapie planowania włączona jest szersza reprezentacja obszaru eksperymentalnego – samorządu, szkół, lokalnych działaczy i przedsiębiorców. Można zatem również mówić o poziomie 4. W procesie zbierania danych uczestniczą mieszkańcy i przedsiębiorcy. Mamy tu również specyficzny etap działania bezpośrednio wynikający z analizy zebranych danych, można zatem mówić o poziomie 5 partycypacji – upełnomocnieniu. Słabiej sytuacja wygląda na etapie upowszechniania i działania, ze względu na dość bierną postawę lokalnego samorządu i słabnący udział innych interesariuszy. Założeniem tego etapu jest przynajmniej współpraca, jednak faktycznym efektem jest pewien zakres zaangażowania w proces ewaluacji wyników LL. Jako sukces należy jednak potraktować kontynuację działań z cyklu eksperymentu i zawiązanie się załączka łańcucha dostaw między dwoma podmiotami gospodarczymi – firmą Kamieniarka i fundacją ADO, w tym zakresie nastąpiło upełnomocnienie, które może prowadzić do dalszych podobnych inicjatyw i rozszerzania się sieci powiązań opartych na wykorzystaniu krzemienia czekoladowego i innych dóbr naturalnych podregionu.

Powracając wreszcie do cech podejścia partycypacyjnego należy podkreślić, że forma *Living Lab* doskonale wpisuje się w badania interdyscyplinarne, prowadzone w tym przypadku na pograniczu socjologii wsi, geografii społeczno-ekonomicznej, ekonomii i planowania polityk. Włączenie uczestników już na etapie planowania, wzmacnia wymiar praktyczny i pozwala na osiągnięcie działania, jako jednego z celów, przy jednoczesnym upodmiotowieniu społeczności lokalnej.

3.3. Społeczny Projekt Sercem Ursynowa – Ulica Miejska (realizowany w latach 2009-2011)

3.3.1. Wprowadzenie – geneza projektu i koncepcja badania

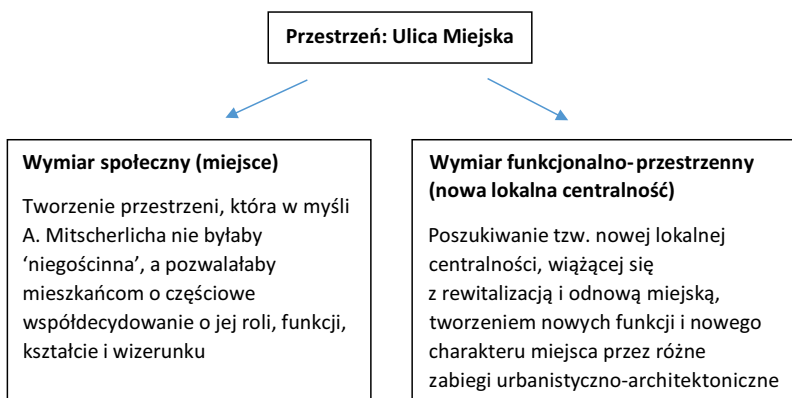
Późną wiosną 2009, w serii artykułów publikowanych na łamach tygodnika PASSA, przedstawiona została koncepcja dotycząca powstania na warszawskim Ursynowie miejsca centralnego, stanowiącego serce dzielnicy – miejsca skupiającego funkcje

miejskie, przyciągającego mieszkańców oraz oddziałującego poza granice dzielnicy i miasta. W uzasadnieniu dwoje autorów, będących ekspertami a zarazem mieszkańcami Ursynowa, odwoływała się do teorii i założeń, które dotyczyły różnych aspektów kreowania miejsc ogniskujących w skali od globalnej do lokalnej, dotyczących sfery ekonomicznej, infrastrukturalnej, urbanistycznej, społecznej a także kulturalnej. Szczególnie istotny aspekt stanowiły powiązane ze sobą w kontekście tego pomysłu: koncepcja miasta innowacyjnego (Domański, 2000), w warunkach którego to w miastach zmienia się funkcjonowanie poszczególnych jego dzielnic i teoria klasy kreatywnej Floridy (2002), której bazą są technologia, talent i tolerancja. Cechy te określane są poprzez istniejące w danej przestrzeni: infrastrukturę techniczną i społeczną, kulturę gospodarczą, kapitał ludzki, jakość życia oraz wielowymiarowość opcji i wyborów życiowych. W nawiązaniu do tych założeń określony został punkt wyjścia dla tworzenia się koncepcji Serce Ursynowa, czyli potencjał, jakim dzielnica dysponuje. Oceniono, że wspólnym mianownikiem mieszkańców Ursynowa jest stosunkowo młody wiek i wysoki poziom wykształcenia. Jednocześnie Ursynowian można określić jako grupę zróżnicowaną, której styl życia i działalność zawodowa dotyka wielu płaszczyzn i aspektów, charakterystycznych dla wysoko rozwiniętego społeczeństwa miejskiego. Dzielnica, choć nie projektowana jako monofunkcyjna, nie wykształciła "centrum" i rozwijała się głównie jako 'sypialnia'.

Wielowymiarowy potencjał, jakim dysponują mieszkańcy dzielnicy powoduje jednocześnie, że rodzą się potrzeby społeczne nieokreślane mianem pierwszych, lecz może raczej wyższych i niebezpośrednich. W grupie o wskazanych cechach są to potrzeby jak najbardziej pierwotne. Chodzi tu o potrzebę jednoczenia się poprzez kulturę, sztukę, kuchnię, zakupy, tzw. załatwianie spraw i inne formy przebywania na określonej przestrzeni, określonej jako centralna. Kiedyś istniały rynki, tu i ówdzie jeszcze istnieją. Takie miejsce ogniskuje, skupia a jednocześnie promieniuje na zewnątrz. Ulica miejska miałyby być jednak czymś więcej niż tylko rynkiem. Przestrzeń, określana jako Serce Ursynowa, powinna stanowić kwintesencję miejskości i charakteru dzielnicy. Ma być położona centralnie, łącząc Ursynów północny i południowy, być dostępna komunikacyjnie, dysponować wolną, niezagospodarowaną przestrzenią i funkcjami, na których opierając się można tworzyć załączek nowej rzeczywistości. W efekcie poza korzyściami o charakterze niewymiernym, powstanie ulicy miejskiej przyniosłoby wiele korzyści ekonomicznych: rozwój lokalnej przedsiębiorczości, wspomaganie rynku pracy, oszczędności komunikacyjne (ograniczenie dojazdów do pracy), które w skali dzielnicy i całego miasta przyczyniałyby się do efektywności w pojęciu ekonomicznym oraz ochrony środowiska.

W artykule dotyczącym m.in. tego projektu napisano:

„Autorska koncepcja ulicy miejskiej miała stanowić syntezę hipotez i celów związanych z tworzeniem centralnych miejsc w przestrzeni miejskiej, będąc jednocześnie procesem intelektualizacji dotychczasowych założeń formułowanych przez samorząd i lokalne instytucje pozarządowe” (Korcelli-Olejniczak, 2014, s. 59).

Ryc. 16. Koncepcja ulicy miejskiej: wymiary przekształcenia przestrzeni
 Opracowanie własne por. Korcelli-Olejniczak, 2014.

W koncepcji Serce Ursynowa, która stanowiła punkt wyjścia dla powstania nieformalnego partnerstwa lokalnego wyznaczono dwa główne cele. W sensie przestrzennym i funkcjonalnym chodziło w niej o poszukiwanie tzw. nowej lokalnej centralności, wiążącej się z rewitalizacją i odnową miejską, tworzeniem nowych funkcji i nowego charakteru miejsca poprzez wielorakie zabiegi urbanistyczno-architektoniczne. W wymiarze społecznym chodziło o tworzenie przestrzeni, która w myśl niemieckiego filozofa i psychoanalityka Aleksandra Mitscherlicha nie byłaby "niegościnna". Przeciwnie, pozwalałaby mieszkańcom na częściowe współdecydowanie o jej roli, funkcji, kształcie i wizerunku (ryc. 16). Nawiązano do przykładów dobrych praktyk, z przestrzeni faktycznie stworzonych, w berlińskiej dzielnicy Marzahn-Hellersdorf, gdzie wykorzystano część mniej zagospodarowanej przestrzeni pod budowę nowego centrum kulturalno-handlowego, na terenie którego mieści się także uczelnia.

Jednym z założeń projektu było przeświadczenie, że mimo zróżnicowania wieku, pochodzenia, zainteresowań, cechą wspólną większości Ursynowian jest akceptacja miejsca. Jeśli słyzy się, że 'Ursynów to nasze miejsce na ziemi', to znaczy to tyle, co zadowolenie, wysoka ocena otoczenia, radość płynąca z przebywania. Takie zasłyszane opinie zrodziły pytanie, czy Ursynowianie są dziś społecznością, która, jak pisze Jałowiecki w książce 'Społeczne wytwarzanie przestrzeni' (2010), tym różni się od zbiorowości, że zamieszkuje miejsce a nie obszar...? Założeniem koncepcji nazwanej Serce Ursynowa było stworzenie miejsca w przestrzeni, które w wieloraki sposób stymulowałoby tę społeczność.

Miejsce Ursynów

Miejsce nie musi być wyraźnie oznaczone i wydzielone w przestrzeni. Miejsce jest czymś co ludzie czują, co wiąże się z ich identyfikacją i potrzebą przynależności. Gdy świat staje się globalną wioską, gospodarka opiera się na sieci powiązań między firmami i instytucjami, jedno miasto przypomina drugie a społeczeństwo

dezintegruje się poprzez wirtualizację życia Powstaje pytanie, czy jest jeszcze miejsce na 'miejsce'? Chodzi o miejsce w znaczeniu *locale* o jakim pisze A. Giddens (1984), które oznacza powrót do 'zakorzenia'. To zakorzenie nie musi wynikać z tradycji czy obyczajowości ('być skądś'), tylko z potrzeby czucia miejsca ('być gdzieś' i 'chcieć być'). 'Być gdzieś' znaczy tyle, co 'być rzeczywiście'. Miejsce to przestrzeń wybrana, oswojona, jak lisa z książki Mały Książę de Saint-Exupéry. Miejsce to przestrzeń przeżywana, jak określilby to sam autor, tzw. traidy przestrzennej Lefebvre (1991) w książce Produkcja przestrzeni, to przestrzeń poza przyjętą praktyką społeczną, ukryte formy społecznego funkcjonowania, nasza wolność, wybór, marzenia. Przestrzeń nazywaną miejscem kształtują ludzie, dla których jest ona szczególna.

3.3.2. Badanie i działanie

Tworzenie partnerstwa i etap planowania

Na kanwie tych założeń zawiązała się grupa lokalna, która rozpoczęła proces nieformalnego planowania (por. Meijer in., 2015; Meijer i Syssner, 2017; por. także Korcelli-Olejniczak i Witeska-Chmielewska, 2025) wielofunkcyjnego miejsca centralnego (Serca dzielnicy). Projekt ten nazwano 'ulicą miejską'. W skład grupy weszli autorzy artykułów z PASSY, a wówczas również działacze stowarzyszenia Nasz Ursynów – Bernard Rejniak, przedsiębiorca i były radny dzielnicy oraz autorka niniejszego opracowania, a także prof. dr hab. Sławomir Gzell, architekt-urbanista z Politechniki Warszawskiej, oraz Przemysław Tuross, geograf, specjalista od teledetekcji. Poza trzonem grupy, w inicjatywie uczestniczyło także kilkoro przedstawicieli stowarzyszenia Nasz Ursynów. Patronat ideowy nad projektem przejął Zakład Geografii Miast i Ludności IGIPZ PAN w osobie jego ówczesnego kierownika – prof. dr. hab. Grzegorza Węclawowicza. Przyjęto, że projekt będzie składał się z trzech etapów, przypominających cykle Living Labów – planowania, eksperymentu (symulacji) oraz wdrażania i działania. Pierwszym etapem było planowanie, podczas którego dopracowano założenia teoretyczne opierając się na koncepcji 'miejsca' (Tuan, 1977; Massey, 2005), *transit-oriented development* (por. Ditmarr i Ohland, 2004), w ramach których organizowano spotkania wewnętrzne i warsztaty z udziałem zewnętrznych ekspertów. W spotkaniach uczestniczyli przedstawiciele władz samorządowych, specjaliści różnych dziedzin związani z rozwojem miast, urbaniści, dziennikarze, przedstawiciele lokalnego biznesu. 'Ulica miejska' miała stanowić źródło wymiernych korzyści ekonomicznych, stymulujących lokalną przedsiębiorczość i wspomagającą lokalny rynek pracy. Oceniono, że ze względu na wszystkie wymienione kryteria Serce Ursynowa powinno powstać wzdłuż i wokół ulicy Indiry Gandhi. Konkurencyjna lokalizacja, czyli przestrzeń wzdłuż al. Komisji Edukacji Narodowej nie spełniała kryteriów ze względu na pełnioną rolę trajektorii transportowej. Wówczas w urzędzie Gminy Ursynów zorganizowano spotkanie z właścicielami działek przy i wokół ul. Indiry Gandhi. Idea wywodząca się z zawodowych i pozazawodowych

zainteresowań uczestników projektu, dotyczących rozwoju miast i lokalnego potencjału tego rozwoju, była promowana w prasie dzielnicowej oraz warszawskiej, a także poprzez wywiady i dyskusje.

Dopracowanie koncepcji 'ulicy miejskiej'

W ramach prac zespołu opracowano logo (ryc. 18), które zagościło na wszystkich dokumentach, prezentacjach i materiałach promocyjnych. P. Turowski i dr W. Fedorowicz-Jackowski w pracowni firmy Geosystems przygotowali trójwymiarową wizualizację przestrzeni wzdłuż i wokół ul. Indiry Gandhi, gdzie naniesiono istniejącą zabudowę i siatkę ulic oraz zaznaczono przestrzenie, które potencjalnie mogłyby zostać wypełnione nowymi funkcjami. Za strategiczne uznano skrzyżowanie al. Komisji Edukacji Narodowej z ul. Indiry Gandhi, budynki Urzędu Dzielnicy, przestrzeni zaprojektowanego centrum kultury (dziś funkcjonującego Ursynowskiego Centrum Kultury 'Alternatywy'), Multikina z przyległymi restauracjami, kawiarniami i innymi funkcjami (np. szkołą językową i klubem fitness). Ulica Indiry Gandhi (ryc. 17) jest satysfakcjonująco szeroka, posiada wolną przestrzeń z wieloma działkami będącymi własnością miasta.

Ryc. 17. Widok ulicy Indiry Gandhi w 2009 roku (fot. Ewa Korcelli-Olejniczak)

Ryc. 18. Logo projektu Sercem Ursynowa – Ulica Miejska

Przemiana funkcjonalna mogłaby obejmować likwidację jednego pasma jezdnego, poszerzenie chodnika, wprowadzenie deptaka, co dałoby miejsce na poruszanie się piesze i powstanie nowych funkcji miastotwórczych – kawiarni, galerii, drobnych sklepów, a także zieleni. Wizja, którą opracowano to zwarta przestrzeń łącząca funkcje kulturalne, administracyjne, gastronomiczne i handlowe.

Eksperyment – symulacja

Jednym z bardziej znaczących osiągnięć projektu zrealizowanym w ramach etapu eksperymentowania było opracowanie przez studentów Zakładu Projektowania Urbanistycznego i Krajobrazu Wiejskiego, Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej pod kierunkiem prof. Sławomira Gzella serii prac – projektów planistyczno-architektonicznych dotyczących ich wizji ulicy miejskiej przy Gandhi. Nazwano je projektami przebudowy. Projektów było 9 i każdy został przygotowany przez grupę studentów. Jedną z wizji była tzw. Wstęga. Autorzy tak przedstawili swój koncept:

„Staraliśmy się, aby Wstęga po drodze odpowiadała na wszystkie potrzeby i oczekiwania mieszkańców. Chcielibyśmy, aby nowe centrum Ursynowa było rozpoznawalnym, tętniącym życiem miejscem, w którym każdy mieszkaniec tej okolicy będzie czuł się dobrze. Dlatego poza głównym czynnikiem miastotwórczym – usługami i handlem w parterze niemalże każdego projektowanego budynku – planujemy atrakcje skierowane do wszystkich grup wiekowych i społecznych” (por. Gzell 2010 s. 90).

Projekt uwzględnił m.in. takie rozwiązania jak parki, skate park, centrum kultury i nauki dla najmłodszych. Za niezwykle oryginalny, wykraczający poza granice projektu architektonicznego uznany został projekt autorstwa F. Kurzewskiego, przedstawiający centrum Ursynowa przyszłości nazwane Doliną Motyli. W sposób następujący projekt komentuje Gzell (ibid s. 104):

„(...) Już sama nazwa uwalnia nas od myśli o kłopotach (...). Projekt jest odpowiedzią na pytanie, co można zrobić dla bezpostaciowego fragmentu miasta, nijakiego, z pustawymi ulicami i hektarami miejskich nieużytków, za to z przepełnionymi domami (...) Dolina Motyli wychodzi poza wszelkie oczekiwania i (...) zmusza do refleksji”.

W innym projekcie autorzy zwrócili uwagę na wiele mankamentów przestrzeni, którą im przyszło wizualizować. Wskazują np. na jednorodność funkcjonalną

istniejącej zabudowy, brak centrotwórczej roli nowych obiektów usługowych, których duża kubatura i charakter otwiera je do wewnątrz. Autorzy proponują kilka rozwiązań wpisujących się w wizję ulicy Indiry Gandhi jako przyjaznej, wielkomiejskiej ulicy 'w dobrym tego słowa znaczeniu', szeroki ciąg spacerowo-rekreacyjny zamknięty dla ruchu samochodowego rozciągający się między skrzyżowaniami z J. Rosoła i W. Pileckiego (symbolicznymi 'bramami wjazdowymi do miasta'), plac miejski między Ratuszem a Kościołem św. Tomasza, Dom Kultury Ursynowa, z częściowo zamkniętym, całorocznym amfiteatrem, rozbudowa Multikina o przeszkloną oranżerię na dachu, centrum handlowe na tyłach tego obiektu, nowoczesny bazar, park edukacyjny – multimedialne centrum edukacji dla najmłodszych Mikołajek (jako filia centrum Kopernik), kompleks sportowy, przeniesienie lokalizacji nowych uczelni (do tej pory mieszczących się w przypadkowych budynkach) (por. Gzell *ibid* s. 112-114).

Prace doczekały się kilku pokazów podczas spotkań dotyczących koncepcji – w klubie 21 przy ośrodku tenisowym na Kabatach, z udziałem ministra stanu Olgierda Dziekońskiego; podczas spotkania stowarzyszenia Nasz Ursynów, podczas warsztatów projektu ReNewTown programu Central Europe oraz w Urzędzie Dzielnicy Ursynów z udziałem Burmistrz Urszuli Kierzkowskiej, która w sposób następujący wypowiedziała się na temat projektu: „Koncepcja, którą Państwo opracowujecie i lansujecie, niezwykle odpowiada moim wizjom i życzeniom (...). Koncepcja Serce Ursynowa wychodzi naprzeciw niezwykle istotnym potrzebom – poczuciu jedności, wspólnoty i identyfikacji z miejscem. Prace miały stać się podstawą konkretnych działań – etapu, który tylko częściowo został zrealizowany.

Wdrażanie i działanie

Projekty, które przedstawiały wizualizacje koncepcji przestrzenno-funkcjonalnej 'ulicy miejskiej' oraz powiązana z tym koncepcja teoretyczna 'Serce Ursynowa' posłużyły jako podstawa do wielu działań. Po pierwsze, grupa inicjatywna złożyła wniosek do planu zagospodarowania przestrzennego, dotyczącego części ul. Indiry Gandhi, uwzględniające kilka pomysłów zaczerpniętych a wizualizacji oraz innych przedyskutowanych. Autorka niniejszego opracowania przedstawiła koncepcję na wykładach Uniwersytetu Trzeciego Wieku przy Urzędzie Dzielnicy Ursynów. Zorganizowano także spotkanie z właścicielami działek wzdłuż i wokół ulicy Indiry Gandhi, na którym obecni byli prezesi spółdzielni mieszkaniowych, menager Multikina, przedstawiciele Urzędu Dzielnicy, architekt prof. Marek Budzyński, znany z projektów części Północnego Ursynowa oraz Pasażu Ursynowskiego, w celu zorganizowania poparcia i lobbingu osób decyzyjnych. Równolegle włączono plany realizacji ulicy miejskiej do programu Stowarzyszenia Nasz Ursynów. Autorka opracowania ubiegała się także o mandat radnej dzielnicy Ursynów w wyborach samorządowych 2010 roku, opierając swój program na ukierunkowanym rozwoju lokalnym. Dla promowania inicjatywy zaangażowano także prasę w osobie red. Dariusza Bartoszewicza z Gazety Stołecznej.

3.3.3. Podsumowanie

Mimo licznych działań, dużego rozgłosu, udziału samorządu i lokalnych stowarzyszeń, mieszkańcom-ekspertom nie udało się zdobyć odpowiedniego poparcia, aby 'ruszyć' z realizacją projektu. Wniosek do planu zagospodarowania przestrzennego nie został uwzględniony w planie, który następnie przygotował Wydział Architektury Urzędu Miasta. Jak pokazały kolejne lata, koncepcja nie doczekała się realizacji, choć powstanie między Kościołem Św. Tomasza a Urzędem Dzielnicy Centrum Kultury Alternatywy, w pewnym sensie wpisuje się plan dzielnicowej 'agory', lansowany równolegle przez varsavianistę i ówczesnego przewodniczącego Rady Dzielnicy Ursynów Lecha Królikowskiego.

Podjęte działania można zakwalifikować jako rodzaj *Participatory Action Research*, gdyż celem projektu było działanie w sensie dążenia do realizacji pomysłu. Odnosząc ten przypadek do modelu przedstawionego przez Vaughn i Jacques (2020) można przyjąć, że zrealizowano wszystkie etapy procesu badawczego, przy czym partnerstwo tworzone było przez mieszkańców, oraz różne podmioty społeczne, publiczne i prywatne, które uczestniczyły w projektowaniu/kształtowaniu/planowaniu. Na etapie zbierania danych (czy informacji) zaangażowani byli głównie eksperci – ze środowiska naukowego, konsultingowego oraz samorządu, z kolei na etapie upowszechniania i działania włączono mieszkańców – skupionych wokół lokalnych stowarzyszeń, poprzez kampanię wyborczą do Rady Dzielnicy, Uniwersytet Trzeciego Wieku, lokalne szkoły i kluby sportowe. Oceniając 'partycypacyjność' projektu według 5 poziomów wskazanych przez autorki: informowanie (poziom 1), konsultowanie (poziom 2), włączenie (poziom 3), współpraca (poziom 4) i upełnomocnienie (poziom 5), można stwierdzić, że na etapach tworzenia partnerstwa i planowania osiągnięto poziom 4, jeśli przyjmiemy, że projekt powstał całkowicie oddolnie i włączył do współpracy przedstawicieli różnych grup mieszkańców. Skoro na etapie zbierania danych, informacji, prowadzenia analizy i tworzenia wizualizacji uczestniczyli głównie eksperci, należy uznać, że osiągnięto poziom 1 i 2. Na etapie upowszechniania osiągnięto poziom 4 włączenia; podobnie na etapie działania. Dyskusyjną jest kwestia czy kiedykolwiek osiągnięto poziom 5, wydaje się, że gdyby zrealizowano praktyczne cele projektu, można by tak ocenić jego całokształt.

W odniesieniu do trzech głównych cech metodologicznych podejścia partycypacyjnego można stwierdzić, że PAR zastosowano w projekcie o charakterze interdyscyplinarnym w tym sensie, że powstał na styku zainteresowań geografii społeczno-ekonomicznej, urbanistyki i architektury. Podejście partycypacyjne doskonale odpowiadało celowi projektu, jakim była zmiana w przestrzeni poparta także przekonaniem społecznym o takiej potrzebie. Podejmowano również próby upodmiotowienia większej grupy uczestników poprzez działanie oparte na wiedzy.

4. O krok dalej, czyli badania partycypacyjne zespołu IGiPZ PAN w projekcie DUT CONIFER

4.1. Projekt pt. *Współtworzenie wizji mobilności opartej na identyfikacji potrzeb dla miasta bliskich odległości (CONIFER) w ramach programu Driving Urban Transitions (DUT)*¹⁸

Współczesna kultura mobilności miejskiej opiera się w znaczącej części na transporcie samochodowym. Wysoki poziom motoryzacji na obszarach zurbanizowanych wpływa niekorzystnie zarówno na jakość środowiska, jak i jakość życia mieszkańców. Z tego powodu kluczowe jest poszukiwanie rozwiązań w ramach programów, strategii i polityk poziomu lokalnego, regionalnego, krajowego i ponadkrajowego ograniczających konsekwencje wysokiej wewnętrzniejskiej mobilności kołowej mieszkańców miast. Do procesu zmiany kultury mobilności w planowaniu strategicznym włączane są coraz częściej kategorie bliskości i dostępności, stanowiące osnovę długoterminowych scenariuszy, wizji i ścieżek politycznych.

Jedną z koncepcji do których odniesienie w planowaniu jest najczęstsze jest miasto 15-minutowe (15mC) (Moreno, 2024) oraz powiązane z nią miasto 20-minutowe, 30-minutowe oraz dzielnica 20-minutowa. Jak piszą Logan et al. (2022, abstrakt):

„Miasto lub dzielnica 10-, 15- lub 20-minutowa – którą dla uogólnienia nazywamy miastem x-minutowym – to rodzaj projektu mającego na celu zmniejszenie zależności od samochodów poprzez umożliwienie mieszkańcom miast dotarcie pieszo lub rowerem do niezbędnych obiektów użyteczności publicznej w ciągu x minut od ich domu”.

Moreno zwraca uwagę, że życie w wielkim mieście przysparza mieszkańcom problemów związanych z tym, że wiele punktów usługowych, szkół czy firm zlokalizowanych jest w centrum, a dojazd do tych miejsc jest nieefektywny czasowo i ekonomicznie. Koncepcja miasta 15-minutowego zakłada, że wszystkie najważniejsze usługi znajdują się w odległości 15-minutowego spaceru, jazdy rowerem

¹⁸ Partnerstwo na rzecz zrównoważonych, inteligentnych i sprzyjających integracji miast *Driving Urban Transitions* (DUT), w ramach programu HORYZONT EUROPA mające na celu wsparcie zrównoważonego rozwoju miast, w tym: działań na rzecz energii, transportu, gospodarki o obiegu zamkniętym, poprzez innowacje technologiczne, społeczne i biznesowe.

lub hulajnogą. Według Moreno taka metropolia byłaby otwarta na mieszkańca, a przy tym wspierałaby ekologię, lokalne biznesy i kulturę, a także integrację społeczną. Ze względu na korzyści, które obejmują zrównoważony rozwój, zdrowie i spójność społeczną, koncepcja ta jest promowana przez międzynarodową organizację C40 Cities w ramach programu *Green and Just Recovery Agenda* (Zielona i Sprawiedliwa Odbudowa) po pandemii.

W ogólnym zatem ujęciu koncepcje nawiązujące do życia opartego na bliskiej odległości stają się podstawowym kluczem w planowaniu i integralnymi komponentami planów zrównoważonej mobilności miejskiej (SUMP). Ze względu na założenia tych koncepcji, podkreślających równość i sprawiedliwość społeczną, konieczna jest ich realizacja w ramach podejścia partycypacyjnego opartego na potrzebach mieszkańców, uwzględniającego te jednostki i grupy, które są często pomijane w projektowaniu miejsc, z których na co dzień korzystają. W procesie wspierania procesów planowania, Programy DUT wspierają inter- i transdyscyplinarne badania i innowacje, które obejmują różnorodnych interesariuszy – władze miast, szeroko rozumiane społeczeństwo obywatelskie, przedsiębiorców i inne podmioty komercyjne. Projekty w ramach programu DUT realizują konsorcja składające się z instytucji naukowych, samorządów miast i organizacji pozarządowych. Część partnerów nie otrzymuje finansowania.

Rozwój w kierunku miasta 15-minutowego jest jednym z istotniejszych filarów projektów rozpisywanych i realizowanych w ramach programu *Driving Urban Transitions*. Projekty skupiają się na wyzwaniach związanych z mobilnością miejską, logistyką, przestrzenią publiczną i polityką opartą na bliskości, aby promować tworzenie neutralnych klimatycznie, odpornych dzielnic dla wszystkich. W projektach realizowane są zarówno badania konwencjonalne (ilościowe i jakościowe), jak i partycypacyjne, przy czym udział i zakres stosowanych podejść jest zróżnicowany. Wśród realizowanych obecnie w tej kategorii warto wymienić projekt 15minESTATES (partner wiodący: Ryski Uniwersytet Techniczny), którego celem jest przeformułowanie koncepcji 15mC i dostosowanie jej do wyzwań związanych z mobilnością w dużych osiedlach mieszkaniowych. Realizowane badanie skupiają się na pięciu obszarach studiów przykładowych, wykorzystują metody *co-creation* w celu wypracowania realnych rozwiązań dotyczących reorganizacji przestrzeni publicznych w lokalnych obszarach miejskich, zgodnie z potrzebami różnych grup użytkowników. Innym przykładem jest projekt *AccessCity4All* (partner wiodący: Austriacka Akademia Nauk), który realizuje badania zmierzające w kierunku dostosowania koncepcji miasta 15-minutowego do wspierania aktywnej mobilności w dzielnicach o różnym poziomie dostępności. Analizy prowadzone są w 50 osiedlach mieszkaniowych pięciu miast europejskich, przy wykorzystaniu metod mieszanych, konwencjonalnych ilościowych i jakościowych, a także partycypacyjnych metod tworzenia cyfrowych map (Public Participation GIS, PPGIS). Ukierunkowany na ograniczenie wewnątrzmięskiej mobilności kołowej jest z kolei projekt *Car-goNE City* (partner wiodący: Uniwersytet Technologiczny Chalmers), badający w jakim stopniu wspólna mobilność rowerów towarowych może zwiększyć dostępność podstawowych funkcji miejskich, obniżyć koszty transportu gospodarstw domowych i społeczeństwa

oraz zastąpić lub ograniczyć korzystanie z prywatnych samochodów. Badania angażują mieszkańców w partycypacyjne projektowanie wspólnej mobilności przy użyciu metod cyfrowego uczestnictwa opracowanych za pomocą aplikacji mobilnej (Metvibee). Tworzona aplikacja MobileCity ma stanowić narzędzie polityczne, symuluje politykę transportową i wykorzystujące gamifikację do angażowania interesariuszy. Projekt realizowany jest w siedmiu miastach europejskich.

W ramach filaru 15-minutowe miasto, od lutego 2025 roku realizowany jest projekt pt. *Współtworzenie wizji mobilności opartej na identyfikacji potrzeb dla miasta bliskich odległości (Co-imagining needs-based mobility visions for the proximity city*, o akronimie CONIFER), którego założenie przedstawione jest w sposób następujący:

„Koncentrując się na ekosystemie szkolnym, obejmującym dzieci, młodzież, w tym osoby znajdujące się w trudnej sytuacji, ich opiekunów i nauczycieli, CONIFER na nowo definiuje mobilność miejską, przechodząc od uzależnienia od samochodów do życia opartego na bliskości. Aby urzeczywistnić tę wizję, opracowujemy metodologię partycypacyjnego prognozowania, która koncentruje się na potrzebach młodzieży, ich opiekunów i nauczycieli” (por. <https://dutupartnership.eu/projects/conifer>).

Partnerem wiodącym projektu jest Wolny Uniwersytet w Brukseli (VUB), a w realizacji uczestniczy 25 instytucji i organizacji, w tym samofinansujące się. Badania mają charakter transdyscyplinarny w ramach szeroko ujętych nauk społecznych i obejmują geografię społeczną i ekonomiczną i gospodarkę przestrzenną, w tym geografię kulturową i gospodarczą, a także urbanistykę, planowanie transportu i społeczne aspekty transportu. CONIFER koncentruje się na tej konkretnej grupie społecznej ze względu na jej znaczący udział w codziennej mobilności, oraz na fakt, że sposób w jaki ludzie przemieszczają się w wieku dziecięcym ma istotny wpływ na mobilność w wieku dorosłym.

W ramach projektu oceniane są: obiektywna dostępność, percepcje, dyskursy i narracje bliskości między różnymi kulturami mobilności. Kluczowym założeniem badań jest ich realizacja w ramach podejścia partycypacyjnego, przy zastosowaniu formy laboratorium obywatelskiego, będącego wariantem żywego laboratorium lub miejskiego laboratorium (por. m.in. rozdział 3.2.1 i przypis 14), w którym to konkretnie interesariuszami są mieszkańcy. Laboratoria obywatelskie utworzono w pięciu krajach, przy czym w Belgii w dwóch miastach –Brukseli i Kortrijk. Pozostałe platformy powstały w Matosinhosie (Portugalia), Budapeszcie (Węgry), Kolonii (Niemcy) i Toruniu (Polska). Uzyskane wyniki mają służyć opracowaniu scenariuszy i wizji dla przestrzeni miejskiej, łącząc innowacyjną metodę dynamiki systemów i metody kreatywne, takie jak grywalizacja, sztuka i myślenie projektowe, czy wydarzenia flagowe. Projekt zakłada także zbadanie roli sztucznej inteligencji we wspieraniu tych procesów. Przyjęto, że wizje i scenariusze zostaną poddane ewaluacji, zostaną skonsolidowane, a na ich podstawie powstaną spójne ścieżki służące tworzeniu polityki planowania przestrzennego i konkretne plany działania. Jednym z założeń projektu jest także możliwość przełożenia wypracowanych narzędzi i rozwiązań na grunt innych miast – stosowane metody zostaną ujęte w formie planów, pakietu brandingowego 15mC i zaleceń politycznych.

4.2. Rozumienie krajobrazów mobilności w laboratoriach obywatelskich – badania zespołu IGiPZ PAN

W ramach projektu CONIFER zespół IGiPZ PAN skupia się przede wszystkim na konceptualizacji i realizacji zadań pakietu 3 poświęconego rozumieniu specyfiki kultury mobilności w danym mieście. Zadanie obejmuje kompleksowy proces badawczy, którego celem jest identyfikacja kultur mobilności za pomocą metod ilościowych, jakościowych i partycypacyjnych. W diagnozie krajobrazów mobilności przyjęto różne metody badawcze – konwencjonalne ilościowe i jakościowe oraz partycypacyjne, których celem jest analiza obiektywnych i subiektywnych odległości w mieście oraz kultur mobilności, zwłaszcza w odniesieniu do dzieci i młodzieży pochodzących z różnych środowisk. Moduł 3 obejmuje pięć zadań, w tym diagnostykę obiektywnej dostępności 15-minutowej, powiązanie poczucia miejsca z życiem opartym na bliskiej odległości, gromadzenie codziennych doświadczeń za pośrednictwem mediów partycypacyjnych, analizę narracji mobilności w dyskursie politycznym oraz analizę ukrytych uprzedzeń w kulturach mobilności na podstawie analizy treści mediów społecznościowych. Zespół IGiPZ PAN koordynuje realizację dwóch z powyższych zadań, z czego w poniższej części ze względu na kwestie metodyczne skupiono się jedynie na jednym z nich.

Badania w module 3 rozpoczęto w lipcu 2025 roku, zatem materiał przedstawiony w niniejszym rozdziale przedstawia jedynie założenia zadania, które planowane jest w ramach tego pakietu, a realizowane będzie przez zespół IGiPZ PAN w ramach podejścia partycypacyjnego w sześciu laboratoriach obywatelskich, z czego w Toruniu zespół będzie koordynował cały proces. Wyniki badania w laboratoriach zostaną skonfrontowane, a ich analiza posłuży opracowaniu zestawu rozwiązań uwzględniających specyfikę miast, a jednocześnie będzie podstawą do generalizacji i uniwersalizacji.

4.3. Gromadzenie codziennych doświadczeń za pośrednictwem mediów partycypacyjnych – zastosowanie metody Photovoice, czyli głosu fotografii w badaniach percepcji środowiska naturalnego, społecznego i infrastruktury

Jedno z pięciu zadań modułu trzy projektu dotyczy doświadczeń dzieci i młodzieży związanych z przestrzenią, w której przebywają na co dzień, w szczególności wokół miejsca zamieszkania i drogi do szkoły. Zidentyfikowane miejsca spotkań oraz kluczowe punkty na drodze do szkoły (trasa, środki transportu, charakter przestrzeni, odległość itp.) zostaną potraktowane jako katalog, do których poszukiwane będą: ocena i emocjonalne odniesienie, a w kolejnym etapie dyskusja, konfrontacja i określenie sposobów na wyeliminowanie lub osłabienie czynników wywołujących negatywne emocje. Dzieci i młodzież w dwóch grupach wiekowych: 10-13 i 14-18 lat będą uczestnikami badania Photovoice.

Metodę Photovoice przedstawiono w rozdziałach 1.2.4 i 2.1. W tej części uzupełniono treść, lub podkreślono kilka istotnych cech metody z punktu widzenia zastosowania w projekcie CONIFER. Jak stwierdzają Jarosz i Gierczyk (2016, s. 170):

„Podstawowym założeniem Photovoice jest uznanie, iż obrazy potrafią wyrażać intencje, poglądy odczucia i sposób odbioru rzeczywistości, ale też problemy i sytuacje doświadczane przez jednostki i grupy. Zakłada się, iż poprzez fotografie osoby potrafią oddać doświadczaną przez siebie rzeczywistość i sposób jej rozumienia lepiej niż za pomocą słownych relacji lub wówczas, gdy takie relacje z różnych powodów są ograniczone lub niemożliwe, jak na przykład przy ograniczeniach komunikacyjnych, kulturowych lub rozwojowych. Jednocześnie zakłada się, iż obrazy (zdjęcia) potrafią uczyć, umożliwiają rozwój samoświadomości i analizę tożsamości indywidualnej czy grupowej i przez to owocować działaniami w społeczności”.

Za Delgado (2015, s. 5) autorzy określają metodę Photovoice jako charakterystyczną dla formy *Action Research*. Twierdzą, że w wyniku takiego badania następuje równolegle zmiana indywidualna i zmiana na poziomie społeczności. Z faktu tego wynika, że Photovoice jest skuteczną techniką stosowaną w pracy z dziećmi, ponieważ daje uczestnikom możliwość wzmocnienia pozycji poprzez wykorzystanie ich osobistego głosu, doświadczenia i języka (Hergenrather et al., 2009, s. 687). W projekcie CONIFER metoda Photovoice jest wykorzystana do uchwycenia i nazwania elementów środowiska naturalnego, i społecznego, a także infrastruktury fizycznej (terenów rekreacji, dróg i transportu publicznego, obiektów użyteczności publicznej itp.) związanej z otoczeniem miejsca zamieszkania i drogą do szkoły, wywołujących pozytywne i negatywne emocje, oraz do wspólnego tworzenia wizji i rozwiązań naprawczych służących dzieciom i młodzieży w kontekście miasta bliskich odległości.

Badanie rozpisano na pięć etapów. Rozpoczęto od etapu planowania (wyboru szkół, organizacji zespołów, grup dzieci i opiekunów, kwestii prawnych związanych z odpowiednimi pozwoleniami i warunkami, wyboru miejsca spaceru warsztatowego, organizacji sprzętu i potrzebnych materiałów). Następnie wkroczono w etap realizacji, który składa się z trzech części opisanych poniżej. Zespoły poszczególnych laboratoriów obywatelskich organizują pracę według możliwości podczas jednej do trzech sesji. Po etapie realizacji zespół prowadzący zadanie zbiera i analizuje dane stosując mieszane podejście – stricte partycypacyjne, w którym przewodnim celem jest działanie i zmiana, oraz fenomenologiczne, w którym na etapie wstępnym prowadzone jest badanie zebranego materiału przez naukowców – prowadzących. W kolejnym kroku dokonuje się konfrontacji i porównania danych w układzie międzynarodowym. Uzyskane wyniki służą do tworzenia planów działania.

Etap realizacji obejmuje

- a) spacer warsztatowy, podczas którego prowadzący wyjaśnia dzieciom, na czym polega zadanie, a dzieci oprowadzają badaczy po swoim 15-minutowym mieście w otoczeniu szkoły, pokazując miejsca w których się spotykają i spędzają razem czas (ryc. 19)

- b) czas, w którym uczestnicy samodzielnie wykonują zdjęcia (ryc. 20)
- c) warsztaty składające się z dyskusji i wspólnego zadania o charakterze artystyczno-plastycznym, podczas którego dzieci lub młodzież w grupach wykonują pracę prezentującą, jak wyobrażają sobie korzystne zmiany w swoim otoczeniu związane z bliskością i przyjaznym charakterem miejsc spotkań oraz bezpieczeństwem i komfortem w drodze do szkoły – pieszo, na rowerze, hulajnodze lub transportem publicznym (ryc. 21)

Zdjęcia w badaniu Photovoice projektu CONIFER są wykonywane w dwóch kategoriach tematycznych: 'miejsca codziennych spotkań z rówieśnikami w przestrzeni publicznej' i 'droga do szkoły'. W obu zakresach dzieci proszone są o fotografowanie elementów środowiska zurbanizowanego, naturalnego i społecznego, które ułatwiają bądź utrudniają spotkania z rówieśnikami w danym miejscu, oraz takie, które wywołują negatywne lub pozytywne emocje związane z miejscem i drogą do szkoły. Prowadzący warsztaty zaopatrzeni jest w scenariusz, w którym przedstawione są między innymi tzw. pytania pomocnicze, mające wskazać dzieciom jakich sytuacji mają szukać w swoim otoczeniu

- ▶ Negatywne emocje: Co powoduje strach lub dyskomfort w miejscach spotkań i podczas drogi do szkoły?
- ▶ Pozytywne emocje: Gdzie i jakie są strefy komfortu i pozytywne aspekty związane z miejscami spotkań i drogą do szkoły?

Podczas dyskusji (b) każde dziecko odnosi się do swoich rysunków: nadaje im tytuły i opisuje je, dzieci identyfikują wspólne idee, uczucia, następnie głosują na najsilniejsze, najsłabsze i kluczowe emocje, które towarzyszą im w ich otoczeniu.

Ryc. 19. Spacer warsztatowy w badaniu Photovoice (fot. Krzysztof Zarecki)

Ryc. 20. Warsztaty Photovoice – zaznaczanie na mapach lokalizacji fotografowanych obiektów (fot. Ewa Korcelli-Olejniczak)

Ryc. 21. Zadanie wspólne podczas warsztatów Photovoice – tworzenie posteru przedstawiającego rozwiązania dla miasta (fot. Ewa Korcelli-Olejniczak)

Uczniowie omawiają rolę środowiska społecznego, naturalnego i fizycznego oraz identyfikują sposoby radzenia sobie z negatywnymi czynnikami i emocjami, skupiając się w szczególności na tym, co mogą zrobić same, rodzice, nauczyciele, inne osoby (w tym władze miasta). Dyskusja prowadzona jest według podejścia SHOWED i składa się z sześciu etapów analizy zdjęcia- See (zobacz), How (jak), Our (nasz/co wspólnego), Why (dlaczego), Empower (wzmocnienie) i Do (zrób). Pomagają one uczestnikom, a także badaczom, zrozumieć, co znajduje się

na zdjęciu, jak odnosi się to do ich życia, dlaczego dany problem istnieje, jak go zrozumieć i co można zrobić, aby wprowadzić zmiany.

Zadanie wspólne (c) polega na tym, że dzieci podzielone na grupy pracują nad plakatem pokazującym, jak sprawić, by droga do szkoły była przyjemniejsza i bardziej przyjazna. Ich praca wynika z dyskusji nad rozwiązaniami, które mogłyby wesprzeć rozwój w kierunku bardziej bezpiecznych, zrównoważonych w zakresie środowiskowym przestrzeni, wyposażonych w odpowiednią infrastrukturę i funkcje odpowiadające koncepcji miasta X-minutowego (bliskich odległości).

4.4. Oczekiwania związane z ‘partycypacyjnością’ metody Photovoice w projekcie CONIFER

Jak zaznaczono w części 4.2.1, a także we wcześniejszych rozdziałach, badania angażujące dzieci, spełniające wymogi prawne i etyczne, a jednocześnie takie, z którymi wiążą się określone oczekiwania dotyczące gromadzonych danych wymagają przyjęcia szczególnych metod. W literaturze dotyczącej udziału dzieci w generowaniu informacji szczegółowo przebadano czynniki ontologiczne i epistemologiczne odnoszące się do tego, co stanowi informację i kto i w jaki sposób może być uznany za źródło istotnych informacji (Gallacher i Gallagher, 2008; Uprichard, 2010). Odrębnie analizowano poziom włączenia (por. Tisdall, 2015) dzieci (Hart, 1992; Shier, 2001), lub ich sposób upodmiotowienia w badaniu. Według Harta na przykład, najwyższym szczeblem ‘drabiny partycypacji’ jest sytuacja, w której decyzje są inicjowane przez dzieci, a następnie przekazywane osobom dorosłym. W dalszym ciągu jednak wiedza na temat tego, jakie metody są odpowiednie, aby ułatwić uczestnictwo dzieci i uwzględnić proces nadawania przez nich znaczenia zjawiskom, miejscom czy rzeczom, jest niepełna (por. Boileau, 2013; Murray, 2013; Sevón et al., (2023) dokonali przeglądu literatury dotyczącej badań z udziałem dzieci do lat 12, skupiając się konkretnie na badaniach partycypacyjnych. Autorzy podzielili prace na sześć kategorii. Są to: (1) podejście multipleksowe i mozaikowe, (2) obserwacja i etnografia, (3) metody oparte na języku, (4) metody wizualne, (5) metody kreatywne i zabawowe oraz (6) dzieci jako współbadacze. Najczęściej stosowane metody mieściły się w kategoriach ‘podejście multipleksowe i mozaikowe’ oraz ‘wizualne’. W ramach pierwszej z nich w artykułach podkreślano umiejętności dzieci w zakresie zaprezentowania siebie, ich prawa do wyrażania opinii i bycia wysłuchanym oraz ich wiedzę na temat spraw, które mają wpływ na ich codzienne życie. Wskazano m.in. prace Carroll i Sixsmith, 2016; Flear i Li, 2016 oraz Rogers i Boyd, 2020, które odnosiły się do tych zagadnień. W kategorii ‘metody wizualne’ mieściły się prace (por. m.in. Hilppö in., 2017; Martin i Buckley, 2020; Rodríguez-Carrillo et al., 2020; Jadue Roa in., 2018) skupiające się na dokonywanej przez dzieci ocenie codziennego otoczenia, środowiska szkolnego, także zmian zachodzących w tym środowisku. Wizualne metody gromadzenia danych uznano za skuteczne w uzyskiwaniu opinii małych dzieci, zwłaszcza tych, które

mają trudności w komunikacji pisemnej lub werbalnej. Jako zaletę metod wizualnych uznano także to, że dają dzieciom większą swobodę w podejmowaniu decyzji dotyczących tego, co ma zostać uwzględnione w badaniu, oraz pozwalają im w bardziej swobodny sposób wyrazić swoje nastroje i emocje (por. Dockett et al., 2017; Pyle, 2013). Wśród słabości takiego podejścia zaakcentowano subiektywizm obrazów, które mogą podlegać interpretacji zewnętrznej. Podsumowując omawiany przegląd warto zwrócić uwagę na fakt, że w ramach wszystkich kategorii podejść badań partycypacyjnych, które analizują Sevón et al. (ibid), wymieniane jest robienie zdjęć – niekiedy będące treścią, czasem elementem zabawy, sposobem wyrażenia emocji lub udokumentowania zjawiska. Wynika to w dużej mierze z przytoczonych wcześniej zalet tego narzędzia i czynności, w szczególności jeśli dotyczy to młodszych dzieci.

Powracając do zaproponowanej w projekcie CONIFER metody Photovoice, wychodzi ona naprzeciw potrzebom dziecka, często pokonując ich ograniczenia związane z komunikacją werbalną, pozwala także skupić się na emocjach. Angażując dzieci w dokumentację i ocenę ich bezpośredniego otoczenia, pozwala także na odniesienie się do kwestii wykraczających poza nie. Wbrew krytycznym spostrzeżeniom Uprichard (2010), która stwierdza, że badania z udziałem dzieci zazwyczaj koncentrują się wyłącznie na ich codziennych praktykach i środowisku, zakłada się, że dzieci mogą być aktywnymi podmiotami, zdolnymi do generowania informacji i wyrażania opinii na bardziej złożone tematy. Badanie Photovoice daje dzieciom możliwość tworzenia wizji i rekomendacji, które służą zmianom w zakresie środowiska naturalnego, społecznego i infrastruktury.

Innym aspektem jest poziom faktycznej partycypacyjności możliwy przy zastosowaniu metody Photovoice w ujęciu zaproponowanym w projekcie CONIFER. Analizując udział dzieci w badaniu według pięciu poziomów włączenia przyjętych przez Vaughn i Jacquez (2020) – por. rozdział 3, można stwierdzić, że możliwe jest osiągnięcie poziomów 3-5 (włączenie-współpraca-upełnomocnienie), jeśli rekomendacje powstałe podczas warsztatów faktycznie posłużą wdrożeniu przynajmniej najmniejszych zmian. Jednocześnie (Gallacher i Gallagher, 2008) należy zwrócić uwagę na fakt, że upełnomocnienie, czy upodmiotowienie dzieci w procesie badania partycypacyjnego implikuje udział dorosłych, tym sensie, że bez opracowanych metod dzieci byłyby w stanie być w pełni sprawcze. Podobnie, jeśli dotyczy to udziału w procesie badawczym, nie uczestniczą one w nim od etapu tworzenia koncepcji i zespołu, zatem ich partycypacyjność koncentruje się na etapie zbierania danych, informacji, częściowo prowadzenia analizy. Wydaje się, że znacznym wzmocnieniem przyjętego w laboratoriach obywatelskich procesu partycypacyjności dzieci byłoby włączenie ich w działania wynikające ze zrealizowanych badań.

5. Podsumowanie i wnioski

W niniejszej monografii, poza analizą badań własnych, przedstawiono ramy koncepcyjno-metodologiczne podejścia partycypacyjnego na tle badań konwencjonalnych, nakreślając różnice, korzyści, prezentując przykłady form i metod, charakterystycznych dla tego podejścia, a także stanowiących modyfikację, niekiedy innowacyjną, podejścia konwencjonalnego. Zasadnicze różnice między podejściem partycypacyjnym, a badaniami tradycyjnymi dotyczą pozycji obiektu badania i włączania uczestników w procesy decyzyjne, badawcze i działania. Celem badań partycypacyjnych jest wspólne zaangażowanie badacza i obiektu w demokratycznym dialogu, jako współbadaczy i współobiekty badania (Heron i Reason, 1997; 2001). Wskazują na to badania naukowe, np. badania ewaluacyjne 58 projektów naukowych realizowanych w ramach podejścia partycypacyjnego (Lamelas in., 2024) które pokazały, że procesy badań partycypacyjnych zwiększają dostęp do wiedzy i sprzyjają tworzeniu sojuszy oraz relacji opartych na zaufaniu poprzez pełen szacunek dialog uwzględniający różne punkty widzenia. Jednocześnie istotą procesu jest tzw. ‘oddziaływanie’ czy ‘wpływ’ procesu badawczego na rzeczywistość, przy czym nie tylko definiowany według tradycyjnego, pozytywistycznego, linearnego modelu procesu badawczego, w którym powstaje ono czy on jako efekt wyników badań (por. Banks et al., 2017; Pain et al., 2015) „jako różnicę(a), jaką badania wywarły na społeczność praktyków, dziedzictwo, które pozostawiają po sobie” (Abma et al., 2019, s. 221-222), lecz również jako „zmiana sposobu myślenia, emocji i praktyki naukowców oraz głównych organizacji partnerskich, która następuje w wyniku ich zaangażowania w proces prowadzenia badań w działaniu” (Banks et al., 2017 s, 543). Pierwszy z wpływów Banks et al. nazywają kolaboracyjnym, drugi partycypacyjnym. Badacze odnoszą się także do trzeciego typu wpływu nazywanego kolektywnym czy wspólnym i definiowanym, jako celowa strategia partnerów badawczych mająca na celu osiągnięcie konkretnej, ukierunkowanej zmiany w praktyce i/lub polityce w oparciu o kwestie wskazane w badaniach. W odniesieniu do poszczególnych typów ‘wpływu’ badań partycypacyjnych Numans et al. (2023) wyróżnili następujące wskaźniki zmian:

- ▶ Wpływ partycypacyjny: (1) sposobu myślenia, (2) emocji, (3) postawy oraz (4) działania;

- ▶ Wpływ kolaboracyjny: (1) zainteresowanie badaniami, (2) zastosowanie wyników badań, (3) wpływ badań na zmiany;
- ▶ Wpływ kolektywny: (1) przemyślana strategia, (2) konkretna, ukierunkowana zmiana zarówno w praktyce, jak i polityce.

W rozdziale 5.1. skupiono się na szacowaniu poziomu ‘partycypacyjności’ badań w ramach (z)realizowanych projektów, uwzględniając zakres w jakim stosowano w nich podejście partycypacyjne; oceniono innowacyjność przyjętych form i metod oraz ich przydatność w procesie zbierania danych i informacji na temat procesów transformacji w danym regionie czy miejscu, a także możliwość potencjalnego przełożenia stosowanych metod i podejścia na inny kontekst geograficzny, społeczny, czy kulturowy. Na poziomie wstępnym oceniono także wpływ (lub potencjalny wpływ) badań partycypacyjnych każdego z czterech projektów według kryteriów zaproponowanych przez Numans et al. (2023). W rozdziale 5.2 odniesiono się do wyzwań oraz ograniczeń procesu badawczego realizowanego z uwzględnieniem lub w ramach podejścia partycypacyjnego na podstawie doświadczeń omawianych projektów. Skupiono się w szczególności na postawie interesariuszy, a także innych podmiotów uczestniczących w procesie.

5.1. Potencjał podejścia partycypacyjnego na podstawie (z)realizowanych projektów

5.1.1. Poziom i charakter ‘partycypacyjności’ projektów

Na wstępie tej części warto przywołać cel niniejszej monografii oraz pytania badawcze, które postawiono wobec analizowanego materiału. Celem opracowania był powrót do dwóch zrealizowanych, oraz dwóch toczących się badań w ramach projektów naukowych i praktyczno-naukowych i spojrzenie na ich założenia, proces i wyniki pod kątem tego czy, w jakim stopniu i w jaki sposób badania w realizowanym projekcie wpisywały się w paradygmat partycypacyjny, lub jak i w jakim zakresie realizowały podejście partycypacyjne? Jednocześnie autorka podjęła próbę uzasadnienia, że wiedza uzyskana przy zastosowaniu podejścia partycypacyjnego jest wartościowa wbrew twardej argumentacji wbudowanej głównie w paradygmat pozytywistyczny, według której „skażenie” działaniem, jako przynajmniej równoległym celem procesu badawczego, zakłóca lub zaprzecza obiektywizmowi stanowiącemu (przyjętą) cechą rygorystycznej metody naukowej (Denzin et al., 2024).

Poddane analizie projekty różnią się zasadniczo zasięgiem, tematyką badawczą, konkretną metodyką, a także pod kątem udziału określonych grup interesariuszy (por. rozdział 5.2.1). W projekcie 7 PR UE DIVERCITIES, który dotyczył znaczenia zróżnicowania społecznego w miastach dla spójności społecznej, mobilności społecznej, a także rozwoju przedsiębiorczości w skali miejskiej oraz dzielnic charakteryzujących się problemami społecznymi zaangażowano dwie

grupy interesariuszy: ekspertów szczebla krajowego i przedstawicieli samorządu, oraz dzieci – uczniowie w wieku gimnazjalnym. Interesariusze uczestniczyli w badaniach fragmentarycznie, a projekt realizowany był w ramach badań konwencjonalnych, z uwzględnieniem metod partycypacyjnych. W projekcie Sercem Ursynowa – Ulica Miejska interesariuszami byli mieszkańcy i studenci. Projekt był na wszystkich etapach realizowany w ramach podejścia partycypacyjnego (PAR), przy czym prowadzono także analizy statystyczne i prace dokumentacyjne, charakterystyczne dla badań konwencjonalnych. W projekcie HEU RUSTIK, jako wiodące przyjęto podejście Living Lab, które cechuje badania partycypacyjne. Interesariuszami byli przedstawiciele samorządu poziomu regionalnego i lokalnego, dyrektorzy szkół, działacze lokalnych stowarzyszeń, przedsiębiorcy, a na etapie planowania i zbierania danych także mieszkańcy. Każdy z 14 zespołów koordynujących żywe laboratorium zastosował wybrane metody badawcze, przy czym były to zarówno metody charakterystyczne dla badań konwencjonalnych, jak i partycypacyjnych. W przypadku LL Mazowieckie etap planowania miał charakter partycypacyjny i składał się ze spotkań grup fokusowych. Realizowana ankieta z mieszkańcami również miała charakter partycypacyjny, gdyż właśnie mieszkańcy identyfikowali produkty i usługi, które miały być wprowadzone przez lokalnych przedsiębiorców. Przeprowadzanie ankiet ze stowarzyszeniami i przedsiębiorcami wpisuje się z kolei w kanwę badań konwencjonalnych, inicjowanych przez koordynatora LL, który następnie dokonywał analizy danych. Faza (praktycznego) eksperymentu to aktywności o charakterze partycypacyjnym, charakterystyczne dla etapu działania w badaniach partycypacyjnych. Projekt DUT CONIFER poza badaniami konwencjonalnymi, prowadzonymi przez zespoły partnerów projektu, wykorzystuje laboratoria obywatelskie, jako platformy badania i działania. Interesariuszami w tych laboratoriach są dzieci i młodzież, a także nauczyciele i częściowo rodzice. W projekcie stosowane są zarówno metody charakterystyczne dla badań konwencjonalnych – analiza literatury, analiza obszarów eksperymentalnych, ankiety, analiza treści dyskursu politycznego, jak i metody, które charakteryzują podejście partycypacyjne, czyli warsztaty z użyciem aplikacji w postaci ankiety opartej na mapie służącej do zbierania opinii i danych zarówno ilościowych, jak i jakościowych, oraz metoda Photovoice.

Poza powyższymi kwestiami, podjęta w niniejszym opracowaniu analiza powinna odpowiedzieć na pytanie, czy w badaniu procesów zmian, których to projekty te w różny sposób dotyczyły i dotyczą, przyjęcie podejścia partycypacyjnego (w mniejszym lub większym zakresie) pozwala na osiągnięcie celów poznawczych i praktycznych? Przyjmuje się także, że na gruncie podjętej analizy powstaje wiedza z zakresu metodologicznego, odnosząca się m.in. do innowacyjności w zakresie sposobu zbierania danych i możliwości (wszakże ograniczonej) przenoszenia konkretnych ujęć i metod na inne konteksty geograficzne, społeczne czy nawet kulturowe.

Ogólny poziom ‘partycypacyjności’ podjętych badań w (z)realizowanych projektach przeanalizowano w częściach 3.1.5, 3.2.3, 3.3.3 i 4.4, odwołując się do założeń przyjętych w modelu przez Vaughn i Jacquez (2020), który (por.

rozdział 1.2.4) przedstawia 5 poziomów partycypacji przyjętych na podstawie *Spectrum of Public Participation*: informowanie, konsultowanie, włączenie, współpraca i upodmiotowienie (upełnomocnienie, wzmocnienie) oraz 6 etapów procesu badawczego: tworzenie partnerstwa, projektowanie/kształtowanie/planowanie, zbieranie danych, analiza, upowszechnianie i działanie. Zakładając w sposób dość mało restrykcyjny, że osiągnięcie pełnego zakresu partycypacyjności bliski jest konstruktowi intelektualnemu, a nie rzeczywistości, przyjmuje się, że znaczny zakres partycypacyjności badania osiąga się, gdy na każdym (lub większości) z sześciu etapów mamy do czynienia co najmniej z 3. poziomem ze spektrum, czyli zaangażowaniem. Warto w tym miejscu przypomnieć, że spośród trzech form partycypacji w badaniach naukowych, do których odwołuje się Chambers (1994a), tylko trzecia wpisuje się w tzw. paradygmat partycypacyjny, gdyż odnosi się do procesu usamodzielniania się i wzmocniania lokalnych społeczności, które z pomocą aktorów naukowych przejmują w pewnym sensie ster zarządzania procesem. Wówczas to naukowcy uczestniczą niejako w 'ich' projektach, służących bezpośrednio realizacji celów lokalnych.

W oszacowaniu poziomu i zakresu 'partycypacyjności' (z)realizowanych wraz z zespołami projektów przedstawionych w rozdziale 3 i 4 posłużono się modelem Vaughn i Jacquez (ibid). Autorka określa poziom i zakres 'partycypacyjności' poszczególnych form lub metod i narzędzi przyjętych w realizacji procesu badawczego (tab. 1).

Analizowane projekty znacząco różnią się pod względem poziomu partycypacyjności. Wynika to przede wszystkim z ogólnie przyjętych założeń co do ich koncepcji i metodyki badawczej. Trzy z przedstawionych przypadków to projekty, które przyjęły podejście partycypacyjne jako wiodące, w czwartym (7 PR UE DIVERCITIES) w ramach badań konwencjonalnych zastosowano metody typowe dla badań partycypacyjnych. Charakterystyczne jest również to, że w trzech projektach występuje znaczne zróżnicowanie poziomu partycypacji, przy czym największe dotyczy projektu Sercem Ursynowa – Ulica Miejska, w którym etap zbierania danych cechował najniższy poziom partycypacji, natomiast na pozostałych etapach osiągnięto poziom współpracy – czwarty w skali pięciostopniowej. Stosunkowo wyrównany poziom partycypacji charakteryzuje w swoich założeniach badanie w ramach projektu CONIFER – zaangażowania i współpracy na wszystkich etapach, które wpisują się w podejście partycypacyjne, przy czym w przypadku uczestnictwa dzieci na etapie działania, zakłada się poziom 5, najwyższy. Podobnie przyjęto zresztą w przypadku projektu Sercem Ursynowa – Ulica Miejska, jednak nie doczekano się praktycznej realizacji przedsięwzięcia.

Konsekwentnie na wszystkich etapach wysokim poziomem partycypacji charakteryzuje się badanie w ramach LL Mazowieckie w projekcie HEU RUSTIK, przy czym najwyższy poziom osiąga na etapie zbierania danych i działania. W pierwszym przypadku to mieszkańcy stają się podmiotem badania, w drugim przedsiębiorcy wdrażający konkretne usługi. Ocenia się, że najniższy z kolei poziom partycypacji osiągnięto na etapie upowszechniania danych, gdyż w tym procesie nie wszystkie grupy spośród szerokiego grona interesariuszy uczestniczą w sposób

Tabela 1. Oszacowanie poziomu 'partycypacyjności' projektu w poszczególnych etapach realizacji

Nazwa projektu	Stosowana forma lub metoda	Etap realizacji	Poziom partycypacji
7 PR UE DIVERCITIES – badania warszawsko-praskie	Policy Platform	planowanie i projektowanie upowszechnianie (częściowo) działanie	konsultowanie (2) włączenie i współpraca (3 i 4) włączenie (3)
	Integrujący Program Edukacyjny	zbieranie danych upowszechnianie (częściowo) działanie	włączenie (3) włączenie (3) włączenie (3)
Sercem Ursynowa – Ulica Miejska	PAR – Partycypacyjne Badanie w Działaniu	tworzenie partnerstwa planowanie i projektowanie zbieranie danych upowszechnianie działanie	współpraca (4) współpraca (4) informowanie i konsultowanie (1 i 2) współpraca (4) współpraca (4)
HEU RUSTIK – LL Mazowieckie	Living Lab	tworzenie partnerstwa planowanie i projektowanie zbieranie danych upowszechnianie działanie	współpraca (4) współpraca (4) upełnomocnienie (5) włączenie (3) współpraca i upełnomocnienie (4 i 5)
DUT CONIFER – badania zespołu IGIPZ PAN moduł 3.3. (założenia)	Photovoice w ramach Civic Lab	zbieranie danych upowszechnianie działanie	włączenie i współpraca (3 i 4), potencjalnie upełnomocnienie (5) włączenie i współpraca (3 i 4) potencjalnie upełnomocnienie (5)

Opracowanie własne na podstawie IAP2 International Association of Public Participation (2018) oraz Vaughn i Jacquez (2020).

pełny (por. 5.1.2). W projekcie 7 PR UE DIVERCITIES z kolei, w przypadku Policy Platform grupa interesariuszy była na tyle wąska, że na etapie upowszechniania osiągnięto poziom współpracy. Dzieci zostały natomiast włączone do procesu upowszechniania tworząc prace artystyczne odzwierciedlające zjawisko różnorodności i transformację ich sąsiedztwa w kierunku miejsc przyjaznych różnorodności społecznej, a prace były udostępniane dalej, innym uczniom, nauczycielom i rodzicom tworząc szkolną wystawę.

5.1.2. Innowacyjność metodologiczna

Jak zaznaczają Cornwall i Jewkes (1995 s. 1168), a także Vaughn i Jacquez (2020), jedną z istotnych cech podejścia partycypacyjnego jest innowacyjność adaptacji metod zaczerpniętych z badań konwencjonalnych i ich użycie w nowych kontekstach, w nowy sposób oraz często przez, ale także z udziałem miejscowej ludności. Lê i Schmid (2020 s. 1) za West i Farr (1990, s. 9) definiują innowacyjność badań jako „celowe wprowadzenie i zastosowanie pomysłów, procesów, produktów lub procedur, nowych dla danej jednostki, mających na celu osiągnięcie znaczących korzyści”. Skupiają się przy tym nie tylko na zmianie treści metody, lecz na zastosowaniu istniejącej metody w nowym kontekście empirycznym lub teoretycznym. W procesie tym następuje również transformacja narzędzia badawczego i sposobu jego wykorzystania. Podkreślając szczególne znaczenie jakie innowacyjność metodologiczna odgrywa w badaniach metodami jakościowymi, Lê i Schmid (ibid) dokonali analizy prac z zakresu zarządzania strategicznego za okres 10 lat wyróżniając konkretne sposoby, w jakie naukowcy wprowadzili innowacje w powiązanych ze sobą elementach procesu badawczego: generowaniu danych, analizie danych i prezentacji wyników.

Dokonana w nawiązaniu do powyższych definicji i komponentów wstępna analiza w ramach konkretnych metod i form badań partycypacyjnych omawianych w niniejszej pracy projektów wskazuje na umiarkowany poziom innowacyjności. Wiąże się to z faktem, że wprowadzanie metodologicznych innowacji stanowi znaczne wyzwanie w realizacji badań, w szczególności prowadzonych w ramach projektów międzynarodowych. Wiąże się to z tym, że w badaniach międzynarodowych uczestniczą zespoły o różnych tradycjach naukowych, czasem normach etycznych, podejściach do badań czy nawet sposobach komunikacji z uczestnikami. Ponadto innowacje metodologiczne często wymagają dodatkowych zasobów: szkoleń, sprzętu, oprogramowania, dłuższego czasu na wstępne testy, podczas gdy instytucje finansujące oczekują rezultatów w określonym czasie i formacie, co zniechęca do ryzyka eksperymentowania z nowymi metodami.

Za najbardziej zaawansowane w tym względzie należy uznać podejście Living Labu w projekcie RUSTIK, ze względu na wykorzystanie koncepcji popularnej w badaniach miast na gruncie obszaru wiejskiego, który jest bardzo interesującą przestrzenią dla tej formy, biorąc pod uwagę wyzwanie, jakim jest budowanie mniej rozwiniętego niż w miastach pomostowego i łączącego kapitału społecznego. Forma ta pozwala na włączenie w proces badawczy różnych interesariuszy i wzmocnienie świadomości ich roli. Co ciekawe Living Lab, będąc formą badań partycypacyjnych jest strukturą pojemną i dopuszcza stosowanie różnych metod, w tym również konwencjonalnych. W przypadku LL Mazowieckie na etapie planowania zastosowano grupy fokusowe, przy czym zarówno prace nad współczynnikiem potencjału rozwoju przedsiębiorczości podczas drugich warsztatów, jak i wspólne tworzenie podczas warsztatów czwartych wstępnej listy produktów i usług, która stanowić miała trzon ankiety z mieszkańcami podregionu radomskiego, były innowacyjne w tym sensie, że niewykorzystywane w tej formie w danym środowisku. Z kolei

przeprowadzony eksperyment, mimo, że był testem na małej próbie, to należy go uznać za innowacyjny, ze względu na fakt, że dane zgromadzone od mieszkańców zostały praktycznie wdrożone przez przedsiębiorców. Chociaż nie stosowano zaawansowanych ani nowych metod gromadzenia danych, to połączono różne ankiety ze scrapowaniem danych, czyli wydobywaniem, zbieraniem i przetwarzaniem informacji na temat zarejestrowanych działalności z sieci, głównie ze stron internetowych. Podsumowując, najwyższy poziom innowacyjności osiągnięto w gromadzeniu danych, mniejszy w procesie analizy, natomiast prezentację wyników wzmocniło wykorzystanie Claude AI i map google, na których zaprezentowano lokalizację firm, należących do branż, które potencjalnie mogłyby wykorzystywać krzemień czekoladowy w swojej działalności.

Projekt Sercem Ursynowa – Ulica Miejska, jako partycypacyjne badania w działaniu, był innowacyjny pod kątem szczególnego wykorzystania różnorodnej wiedzy eksperckiej mieszkańców dzielnicy. Proces nie został zainicjowany przez instytucję badawczą, jednak w jego realizacji uczestniczył poza IGiPZ PAN Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, a szczególną rolę odegrali studenci tworzący wizualizacje przestrzenno-funkcjonalne proponowanych przemian. Do stworzenia podkładu analizowanej przestrzeni wykorzystano dane satelitarne, co gwarantowało pracę z bardzo dokładnym odwzorowaniem siatki ulic i obszaru do zagospodarowania. Pewien zakres innowacyjności osiągnięto zatem pod kątem gromadzenia danych, mniejszy w przypadku analizy, natomiast celem prezentacji wyników był jak najwyższy poziom partycypacyjności, a nie modyfikacja dostępnych metod.

Metody stosowane w badaniach warszawsko-praskich projektu 7 PR UE nie były w większości innowacyjne, jednak uczestnictwo Policy Platform w całym procesie badawczym, a także udział jednego spośród jej członków w Policy Advisory Board całego konsorcjum należy uznać za oryginalne podejście, pozwalające na regularny i konsekwentny przepływ informacji między zespołem badawczym, a samorządem. Włączenie z kolei do projektu programu edukacyjnego rozszerzyło badania o element partycypacyjny, w którym dzieci i młodzież odkrywały w nowy sposób swoje otoczenie, nadając mu inny niż do tej pory sens. Wykorzystanie takiego narzędzia należy uznać za wartościowe rozszerzenie badań konwencjonalnych, przede wszystkim w zakresie gromadzenia danych i prezentacji wyników.

Założeniem badań Photovoice w ramach projektu DUT CONIFER jest dogłębne poznanie emocji towarzyszących dzieciom i młodzieży w drodze do szkoły i w miejscach codziennych spotkań z rówieśnikami. Wydaje się, że stosunkowo innowacyjne jest zastosowanie w kontekście miasta 15-minutowego metody, której tradycją jest praca z grupami wykluczonymi i wrażliwymi. Badania pozwolą na odejście od typowych współcześnie aktywności cyfrowych i poznanie otoczenia szkoły językiem uczuć.

5.1.3. Transferowalność stosowanych podejść i metod badawczych

Jednym z aspektów prowadzonych badań, które w warstwie teoretycznej pozwalają na tworzenie swoistych generalizacji, a w przestrzeni praktycznej przyczyniają się do powstawania dobrych i złych praktyk dla innych kontekstów geograficznych, społecznych czy kulturowych jest tzw. transferowalność. Jako koncepcja badawcza transferowalność została wprowadzona przez Lincolna i Gubę (1985) w ramach ich wysiłków zmierzających do odróżnienia wyników i zastosowań interpretacyjnych badań jakościowych od koncepcji pozytywistycznych. Drisko (2024, s. 103) definiuje transferowalność, lub przenośność, jako wiązany z uogólnianiem proces abstrahowania służący do zastosowania informacji pochodzących od konkretnych osób, środowisk i epok do innych, które nie były bezpośrednio badane. W przypadku niniejszego opracowania pytanie dotyczy tego, czy formy badań lub metody zastosowane w przeanalizowanych badaniach w ramach (z)realizowanych projektów, mają taki charakter, oraz w jakim zakresie. Autorka świadomie nie pogłębia zagadnienia do pytań związanych z podstawą i istotą diachronicznego i synchronicznego przenoszenia optyki badawczej (por. Krynicka, 2007), choć zakłada, że znaczną transferowalność zapewniają paradygmaty naukowe dostarczające odpowiedni i stabilny kontekst metodologii badawczej.

W przypadku badań w ramach LL Mazowieckie projektu RUSTIK pytanie o transferowalność lub powtarzalność odnosi się przede wszystkim do typu obszaru oraz skali. W ramach dyskusji prowadzonej w zespole LL ustalono, że realizacja podobnych badań na poziomie makroregionu lub kraju byłaby trudniejsza, ze względu na charakter wyzwania jakim jest wykorzystanie naturalnych i kulturowych zasobów lokalnych do rozwoju przedsiębiorczości i zwalczania problemów społecznych związanych ze strukturalnym bezrobociem, oraz wpływem młodszych mieszkańców. Pomysł wykorzystania występującego w gminie Orońsko, a zatem lokalnie, minerału w szerszym układzie podregionu mierzyło się z licznymi wątpliwościami ze strony uczestników badania spoza gminy, np. z brakiem zainteresowania, zaakceptowania itd. Wydaje się z kolei, że przyjęte podejście partycypacyjne, przynajmniej w formie założeń i organizacji sprawdzić się może w każdym kontekście kulturowym, w którym istnieje otwartość i potrzeba wymiany informacji, a także współpracy. Podobnie Policy Platform projektu DIVERCITIES mogłyby stać się metodą towarzyszącą projektom, których celem jest przełożenie badań na politykę i praktykę. Dotyczy to zarówno obszarów wiejskich i miejskich, a także różnych kontekstów kulturowych, przy czym te ostatnie mogłyby decydować o składzie i kompetencjach tych platform.

Inaczej w przypadku programu edukacyjnego projektu DIVERCITIES, którego stosowanie mogłyby spotkać się z oporem różnych środowisk, a w szczególności tradycyjnych kultur. Wydaje się, że zarówno w tym przypadku, jak i w badaniach Photovoice w kontekście miasta 15-minutowego, to bardziej nieojobętna ideowo problematyka może stanowić ograniczenie transferowalności, a nie metoda per se. Projekt Sercem Ursynowa – Ulica Miejska można uznać za transferowalny i powtarzalny w innym kontekście geograficznym czy kulturowym, jednak zasadniczo

w skali lokalnej. Zarówno obszary wiejskie, małe miasto, jak i inne duże miasta mogłyby zastosować to badanie, jako przykład lub schemat włączenia, współpracy i upodmiotowienia lokalnej społeczności w procesie realizacji przedsięwzięcia związanego ze zmianą funkcjonalno-przestrzenną. Należy również podkreślić, że w tym zakresie istnieje duże pole do modyfikacji i ulepszeń.

5.1.4. Ocena 'wpływu' badań partycypacyjnych

Istotnym kryterium, na podstawie którego można oceniać badania partycypacyjne (por. Banks et al., 2017), jest wpływ procesu i wyników na relacje, tworzenie, wzmacnianie i trwałość partnerstw, które powstały, zastosowanie, wykorzystanie wiedzy w tworzeniu strategii i konkretnych praktyk, oraz indywidualne i grupowe działanie. W tej części dokonano wstępnej jakościowej oceny (z)realizowanych badań w ramach omawianych projektów pod kątem ich partycypacyjnego, kolaboracyjnego i kolektywnego 'wpływu' według wskaźników zaproponowanych przez Numans et al. (2023). Przyjęto skalę sześciostopniową, w której 5 oznacza duży wpływ, 4 – dość duży, 3 – średni, 2 – dość niewielki, 1 – mały, 0 – brak, natomiast X oznacza wpływ potencjalny i nieokreślony (ale spodziewany ze względu na cele projektu). Porównanie badań w przedstawionych projektach wskazuje na dość duże zróżnicowanie pod kątem wpływu, zarówno w obrębie danego projektu, stosowanej metody, czy pomiędzy projektami (tab. 2). Ze względu na wczesny etap realizacji projektu DUT CONIFER zestawienie dotyczy *de facto* trzech omawianych projektów.

W projekcie DIVERCITIES najbardziej uwidaczniają się różnice między dwiema metodami partycypacyjnymi – Policy Platform i Programem Edukacyjnym w zakresie wpływu kolektywnego, który w przypadku Policy Platform jest znaczący, natomiast jeśli idzie o Program Edukacyjny zdecydowanie mały oraz wpływu partycypacyjnego, gdzie sytuacja przedstawia się odwrotnie – podczas, gdy w wyniku programu edukacyjnego mieliśmy do czynienia ze znacznymi zmianami w zakresie postaw, emocji i sposobu myślenia, wpływ na te wskaźniki Policy Platform ocenić należy jako niewielki. Co ciekawe, nie widać w tym względzie związku między poziomem partycypacji a 'wpływem' partycypacyjnym.

W przypadku projektu Sercem Ursynowa – Ulica Miejska najsilniejszy wydaje się wpływ partycypacyjny, co wynika z kształtowanych w trakcie trwania projektu postaw, oraz przełożenia jego na trwałość przyszłych partnerstw, np. działalność jego uczestników w zarządzie stowarzyszenia Nasz Ursynów, lub udział w wyborach samorządowych, podczas których w programach wyborczych utrwalana była wizja tego projektu. Ze względu jednak na brak przełożenia badań i działań projektu na faktyczne decyzje, strategie, czy inwestycje 'wpływ' kolektywny, a także kolaboracyjny (poza elementem zainteresowania badaniem, które było znaczące), zostały ocenione jako niewielkie lub małe, z jednym wyjątkiem. Wniosek, który uczestnicy projektu złożyli do planu zagospodarowania przestrzennego został co prawda odrzucony przez miasto, ale w jego miejsce władze zaproponowały

swoje zmiany, twierdząc, że w pewnym zakresie propozycje uwzględniono. Do czasu funkcjonowania Multikina na Ursynowie, a po otwarciu Centrum Kultury 'Alternatywy', miejsce to pełniło rolę ogniskującą oferując różne funkcje z zakresu kultury i rekreacji. W przypadku projektu Sercem Ursynowa – Ulica Miejska widać pewną zależność między wysokim poziomem partycypacji, a wpływem partycypacyjnym.

Projekt HEU RUSTIK wypada w ocenie 'wpływu' umiarkowanie, przy czym za najsilniejszy należy uznać wpływ kolaboracyjny w zakresie upowszechniania

Tabela 2. Oszacowanie 'wpływu' badań w poszczególnych projektach w podziale na jego typy

Nazwa projektu	Stosowana forma lub metoda	Wpływ badań		
		Kolaboracyjny	Kolektywny	Partycypacyjny
7 PR UE DIVERCITIES – badania warszawsko-praskie	Policy Platform	zainteresowanie badaniami – 4, zastosowanie wyników badań – 3, wpływ badań na zmiany – 1-2	przemysłana strategia – 4, konkretna, ukierunkowana zmiana zarówno w praktyce, jak i polityce – 4	sposobu myślenia – 2, emocji – 2, postawy – 2, działania – 2
	Integrujący Program Edukacyjny	zainteresowanie badaniami – 4, zastosowanie wyników badań – 1, wpływ badań na zmiany – 1	przemysłana strategia – 1, konkretna, ukierunkowana zmiana zarówno w praktyce, jak i polityce – 1	sposobu myślenia – 4, emocji – 4-5, postawy – 3, działania – 2
Sercem Ursynowa – Ulica Miejska	PAR – Partycypacyjne Badanie w Działaniu	zainteresowanie badaniami – 4, zastosowanie wyników badań – 2, wpływ badań na zmiany – 1-2	przemysłana strategia – 2, konkretna, ukierunkowana zmiana zarówno w praktyce, jak i polityce – 3	sposobu myślenia – 4, emocji – 4-5, postawy – 4, działania – 2-3
HEU RUSTIK – LL Mazowieckie	Living Lab	zainteresowanie badaniami – 4, zastosowanie wyników badań – 3, wpływ badań na zmiany – 1-2	przemysłana strategia – 2-3, konkretna, ukierunkowana zmiana zarówno w praktyce, jak i polityce – 3	sposobu myślenia – 3-4, emocji – 5, postawy – 4, działania – 2-3
DUT CONIFER – badania zespołu IGIPZ PAN moduł 3.3. (potencjalnie)	Photovoice w ramach Civic Lab	zainteresowanie badaniami – 3, zastosowanie wyników badań – X, wpływ badań na zmiany – X	przemysłana strategia – X, konkretna, ukierunkowana zmiana zarówno w praktyce, jak i polityce – X	sposobu myślenia – X, emocji – X, postawy – X, działania – X

Opracowanie własne na podstawie wskaźników zmian wg Numans et al. (2023).

wiedzy, a także partycypacyjny ze względu na trwałość partnerstwa pomiędzy instytucją naukową a organizacją pozarządową, które to partnerstwo stanowi trzon badań i działań Living Labu. Partnerstwo to zostało przez okres trwania projektu wzmocnione, co może skutkować współpracą w przyszłości, a także kontynuacją działań w ramach innych projektów lub form finansowania. Za najślabszy uznaje się wpływ kolaboracyjny w zakresie wpływu na określone działanie oraz kolektywny związany z tworzeniem określonej strategii związanej z celem badań. Niska ocena związana jest ze spadającym wraz z rozwojem procesu LL zainteresowaniem władz samorządowych współpracą z zespołem projektu, dotyczącą przekładania rekomendacji i wyników na konkretne zapisy w dokumentach, a także działania.

Ze względu na wstępny etap projektu DUT CONIFER, większość wskaźników można określić jedynie w sposób hipotetyczny. Założenia badań w ramach projektu są takie, że wyniki mają posłużyć do tworzenia odrębnych strategii lub konkretnych uregulowań dotyczących przestrzeni wspólnych i drogi do szkoły dzieci i młodzieży uwzględniających wytyczne koncepcji miasta bliskich odległości. Zatem w wymiarze kolaboracyjnym, zastosowanie i wpływ badań na zmiany szacuje się na 4, w wymiarze kolektywnym oczekuje się ukierunkowanych strategii i konkretnych zmian w praktyce, zarówno w skali sąsiedztwa szkół objętych badaniem, jak i miasta. W zakresie wpływu partycypacyjnego spodziewane są zasadnicze zmiany sposobu myślenia, wyzwolenie emocji, podczas badania i w jego wyniku, zasadnicze zmiany postawy oraz konkretne działania szkół, samorządów, ale i uczestników.

5.2. Wyzwania procesu badawczego uwzględniającego podejście partycypacyjne

Realizacja badań partycypacyjnych wiąże się z licznymi wyzwaniami i ograniczeniami, które w wielu warstwach pokrywają się z tymi występującymi w badaniach konwencjonalnych. Jednym z wymiarów wyzwań specyficznych jednak dla podejścia partycypacyjnego jest właściwe rozumienie roli badacza jako organizatora procesu. W Partycypacyjnych Badaniach w Działaniu (PAR) na przykład, gdzie zaangażowanie badającego wiąże się opowiedzeniem się po stronie jednej grupy czy idei (por. Whyte, 1991) może powstać rozdźwięk między celami naukowymi a praktycznymi. Jak piszą np. Christensen et al., (2016, s. 119) „utrata kontroli przez badaczy wydaje się (...) sprzeczna z tradycyjnym rozumieniem tego, czym są i czym powinny być niezależne, autonomiczne, krytyczne i rzetelne badania naukowe”.

Ograniczenia i wyzwania mogą wystąpić na każdym z etapów procesu badawczego – podczas tworzenia partnerstwa trudnością jest na przykład zachowanie właściwych, pozbawionych uprzedzeń relacji związanych ze środowiskiem, jakie uczestnicy reprezentują. W okresie planowania i projektowania mogą dojść do głosu rozbieżności między interesariuszami, które prowadzący powinien właściwie rozpoznawać. Podczas etapu zbierania danych i analizy zespoły mierzą się

z trudnościami takimi jak brak określonych umiejętności, niski wskaźnik zwrotności w badaniach społecznych, brak środków do realizacji badań itp. W fazie upowszechniania i działania, choć nie tylko, kluczową rolę odgrywają interesariusze. Ze względu na charakter badań partycypacyjnych postawa interesariuszy często warunkuje realizację zadań, stanowiąc istotny czynnik na każdym ich etapie.

W niniejszym opracowaniu i rozdziale skupiono się na wyzwaniach i ograniczeniach z jakimi mierzyły i mierzą się badania partycypacyjne w ramach projektów o których mowa w rozdziałach 3 i 4, zakładając, że prześledzenie tych pierwszych może stanowić pewien wkład do wiedzy na temat tego zjawiska. Zagadnienie podzielono na dwa aspekty – postawę interesariuszy, jako element wspólny, oraz pozostałe ograniczenia procesu badawczego, które różnią się ze względu na odmienne założenia stosowanych form i metod.

5.2.1. Postawa interesariuszy

Jak przedstawiono w rozdziale 5.1.1, stosowane w analizowanych projektach w różnym zakresie podejście partycypacyjne cechuje się zróżnicowanym poziomem i charakterem partycypacyjności (por. tab. 1). W zależności od przedstawionego badania mamy także do czynienia z innymi grupami interesariuszy, których rola w badaniu wiąże się z realizowanymi celami. Sposób w jaki interesariusze odpowiadają na postawione im zadania określa się tu jako ich postawę.

Członkami Policy Platform projektu 7 PR UE DIVERCITIES byli urzędnicy i przedstawiciele władz samorządowych, przy czym Ci drudzy stanowią reprezentację mieszkańców. Ich udział wspierał proces badawczy, wspomagając również etap upowszechniania i działania, w ramach którego wykorzystano określone wyniki w procesie tworzenia Strategii *Warszawa 2030*. Postawa członków Policy Platform była zmienna w czasie, niektóre osoby odegrały rolę szczególnie współtworząc proces badawczy od etapu planowania do działania. W Programie Edukacyjnym interesariuszami były dzieci w wieku 12-15 lat, przy czym nie byli oni interesariuszami w pełni samodzielny (por. 4.4). Celem tego zadania było uświadomienie tej grupie jak istotne jest w ich codziennym otoczeniu zauważanie, rozumienie i poszanowanie zjawiska różnorodności społecznej, oraz jak kluczowe może ono być dla rozwoju lokalnej społeczności. W przypadku badań prowadzonych w Warszawie dzieci przeszły drogę od braku zainteresowania tematem, przez wybiórczą uwagę do znacznego zaangażowania, czego wyrazem były wypowiedzi i pełne ekspresji prace artystyczne obrazujące zjawisko różnorodności.

W projekcie 'Sercem Ursynowa – Ulica Miejska' interesariuszami byli mieszkańcy, których przedstawiciele jednocześnie współtworzyli projekt, występując w roli badaczy i ekspertów. Postawa interesariuszy była aktywna na początku realizacji projektu, z kolei na etapie działania doszło do znacznych rozbieżności między badaczami a znaczną grupą uczestników. Niezrozumienie celów, brak zaufania wobec podejmowanych aktywności i zamierzeń doprowadziło do zawieszenia projektu.

W Living Labie projektu RUSTIK rola interesariuszy, w tym przypadku przedstawicieli samorządu, organizacji samorządowych, przedsiębiorców, dyrektorów szkół i lokalnych ekspertów jest z założenia kluczowa, choć w zależności od etapu badań bywała zmienna dla poszczególnych grup. Zgodnie z celem badawczym Living Labie to przedsiębiorcom wyznaczono rolę szczególną – podczas cyklu planowania zostali włączeni, jako współtwórcy procesu, podczas eksperymentu z kolei mieli możliwość realizacji działań biznesowych związanych z promowaniem lokalnych zasobów naturalnych. Postawę tej grupy interesariuszy należy uznać za zróżnicowaną – od aktywnej do umiarkowanie pasywnej. Na podstawie przeprowadzonych z nimi wywiadów ewaluacyjnych ex post zadeklarowali oni zainteresowanie kontynuowaniem takich działań i rozwijaniem sieci kontaktów. Jednak skuteczność przyszłych aktywności wiąże się z zaangażowaniem pozostałych interesariuszy, w tym samorządu lokalnego, co może stanowić zasadnicze wyzwanie zarówno dla działań praktycznych, jak i procesu badawczego. Tak jak w cyklu planowania postawa samorządu gminy Orońsko, oraz powiatu szydłowieckiego była aktywna i polegała na zainteresowaniu oraz zaufaniu, pod koniec fazy eksperymentu, gdy dokonywano jego wstępnej ewaluacji, oraz w fazie tworzenia implikacji dla polityki ze strony władz lokalnych nastąpiło znaczne osłabienie zainteresowania.

Tak jak w przypadku wyłączenia się interesariuszy z działań w projekcie Sercem Ursynowa – Ulica Miejska uniemożliwiło przeprowadzenie działań w ramach PAR, pasywność postawy pewnej grupy interesariuszy w badaniach LL Mazowieckie stanowi ograniczenie, jeśli idzie o pełne wykorzystanie potencjału eksperymentu w sensie praktycznym, oraz ograniczenie w zakresie realizacji założeń podejścia jakim jest Living Lab, który na etapie działania w projekcie RUSTIK zakłada przeniesienie doświadczeń i wyników eksperymentu na płaszczyznę programów, strategii i polityk.

Założeniem badań w ramach laboratoriów obywatelskich projektu DUT jest współtworzenie przez interesariuszy, dzieci i młodzież, wizji zrównoważonej, dostępnej i sprawiedliwej mobilności miejskiej. Choć rola badaczy wiąże się z nakreśleniem kierunku i koncepcji badań oraz działania, bez aktywnej postawy dzieci, a także ich otoczenia – rodziców i szkół, realizacja zadań może być zagrożona lub mocno ograniczona.

5.2.2. Inne ograniczenia procesu badawczego

W procesie prowadzonych badań partycypacyjnych napotkano również inne wyzwania, które są charakterystyczne dla tego podejścia. Przedstawiono tu kilka z nich:

- ▶ Czas i zasoby potrzebne do realizacji konkretnych zadań

Proces partycypacyjny zakłada tzw. długi rozbieg, w postaci etapu planowania i projektowania, a w szczególności budowania partnerstw. Ambitne cele wiążą się często z wielokrotnymi próbami nawiązywania kontaktów z konkretnymi

interesariuszami lub ich grupami, dostosowywaniem się do ich możliwości czasowych i wymagają skrupulatnego, choć elastycznego planowania. Stworzenie ram organizacyjnych dla badań partycypacyjnych wymaga deklaracji uczestnictwa przez okres dłuższy niż ma to miejsce w przypadku większości badań konwencjonalnych. Z powyższych względów realizacja badań partycypacyjnych stanowi wyzwanie dla krótkookresowych projektów, tym bardziej jeśli nie przewiduje się ich kontynuacji.

► **Elastyczność koncepcji**

Proces konceptualizacji takich badań wymaga również dużej elastyczności, związanej z faktem, że na każdym etapie można musieć się mierzyć z koniecznością zmiany metody, lub wprowadzeniem nowych elementów w miejsce takich, których nie udało się zrealizować. W koncepcji LivingLabów projektu HEU RUSTIK operuje się pojęciem inteligentnego błędu – sytuacji niepożądanego i często nieprzewidywalnego, która odgrywa jednak kluczową rolę w poszerzaniu wiedzy i wzmacnianiu rezyliencji wobec skutków niewłaściwie dobranej metody. Podczas badań w LL Mazowieckie weryfikowano listę metod w stosunku do planu wyjściowego, gdyż określone na etapie planowania narzędzia nie dostarczały odpowiednich danych.

► **Kwestie prawne i etyczne**

Pytania związane z tym do kogo należą wiedza i inne efekty badawcze, w tym na przykład zdjęcia lub filmy wykonywane przez interesariuszy w ramach badań wykorzystujących metody wizualne są kluczowe w procesie badawczym. Nabycie określonej wiedzy i przygotowanie odpowiednich dokumentów stanowi czasochłonne i pracochłonne przedsięwzięcie, którego doświadczamy na etapie planowania badań metodą Photovoice w laboratoriach obywatelskich projektu DUT CONIFER. Sytuację komplikuje dodatkowo włączenie dzieci jako interesariuszy. Z pewnością realizacja podobnych badań w innych kulturowo regionach świata wiązałaby się z dodatkowymi utrudnieniami. W wielu kulturach na przykład dzieci nie są traktowane jako pełnoprawni uczestnicy życia publicznego, ich zdanie nie jest brane pod uwagę w sprawach takich jak planowanie przestrzeni, edukacja czy polityka społeczna). Włączenie dzieci do badań może być postrzegane, jako nieodpowiednie lub niezgodne z normami wychowawczymi (np. naruszenie autorytetu dorosłych).

► **Długi proces realizacji**

Dość istotnym wyzwaniem badaczy podejmujących badania partycypacyjne jest długi okres ich realizacji, co nie wpisuje się w oczekiwania związane z publikowaniem dla celów ewaluacyjnych dorobku i ewaluacji instytucji naukowych. Projekty oparte na lub częściowo realizujące badania partycypacyjne rzadko dają wyniki przed końcem realizacji procesu. Jednocześnie informacje i dane zbierane podczas ich realizacji na ogół wymagają pogłębionych ram teoretycznych, aby sprostać rygorowi tradycyjnych standardów i procedur akademickich

► **Nadmierne lub zbyt słabe zaangażowanie emocjonalne badaczy**

Niektóre formy badań partycypacyjnych zakładają ideowość badacza, zgodną z celem realizowanych zadań i działań. Wydaje się, że każda z tych sytuacji – zbyt słabe i zbyt silne zaangażowanie emocjonalne badacza – może utrudnić realizację

celów badawczych. Zaangażowanie emocjonalne jest zarówno szansą jak i pułapką tego podejścia, istotne jest zatem, aby zespoły realizujące takie badania miały świadomość który z etapów procesu jest dla nich kluczowy, oraz w jakim zakresie chodzi o pogłębienie wiedzy naukowej, a w jakim o działanie w praktyce, oraz jak te cele pogodzić.

5.3. Wnioski końcowe

W niniejszym opracowaniu dokonano analizy dwóch ukończonych i dwóch trwających procesów badawczych dotyczących różnych wymiarów zmian zachodzących i generowanych na obszarach miejskich lub wiejskich pod kątem tego, w jaki sposób stosują podejście partycypacyjne. W ramach prowadzonych projektów określono formy i metody badawcze wpisujące się w to podejście i przedstawiono je na tle obszernej literatury teoretycznej, metodologicznej i regionalnej. Dokonano oszacowania stosowanych metod według wybranych kryteriów poziomu partycypacji, wpływu, transferowalności i innowacyjności, odnosząc się także do wyzwań i ograniczeń, które z prowadzonych badań wynikają.

Na podstawie przeprowadzonych i trwających studiów można stwierdzić, że podejście partycypacyjne cechuje się dużą różnorodnością form i metod, oraz dostarcza wiele możliwości, które w procesie badań konwencjonalnych są ograniczone. Kluczowa wydaje się kwestia uczestnictwa interesariuszy od początku procesu badawczego. Cel i problem badawczy mają swoje źródło w przestrzeni, której dotyczą. Badacze świadomie ograniczają swoją rolę na rzecz upodmiotowienia społeczności lokalnych czerpiąc wiedzę i inspirację z ich potrzeb, doświadczeń i wartości, gdyż, jak wskazują Guba i Lincoln (2005, s. 196), uznaje się prymat wiedzy praktycznej, żywej i krytycznej subiektywności.

Podejście partycypacyjne pozwala na zbliżenie się procesu badawczego i jego realizacji w praktyce, tak jak np. w przypadku przedsiębiorców w projekcie HEU RUSTIK powstały załączki sieci i łańcucha dostaw związanych z produkcją i wykorzystaniem wyrobów oraz symboliki krzemienia czekoladowego. Podejście partycypacyjne pozwala także na dotarcie do wiedzy osadzonej lokalnie, współtworzenie tej wiedzy w sposób kolegialny z przedstawicielami interesariuszy, wreszcie tworzenie wiedzy społecznie użytecznej. Ponadto obserwacje przedstawicieli lokalnych społeczności jako uczestników procesu badawczego nie tylko podnoszą jakość badania, ale zapewniają trafność fasadową i przekładają się na zasadność oraz trwałość interwencji (por. Cornwall i Jewkes, 1995, s. 1674). Tak wytworzona wiedza posiada inną wagę przy tworzeniu dokumentów strategicznych i podejmowaniu polityczno-administracyjnych decyzji.

Szczególnie wskazane wydaje się stosowanie podejścia partycypacyjnego w badaniu społeczności lub grup społecznych, do których dotarcie innymi metodami bywa utrudnione, lub gdy oczekujemy realnych efektów wykonywanych zadań. Także w warunkach postępującej zarówno w miastach jak i na obszarach

wiejskich dezintegracji społecznej badania partycypacyjne mogą wspomóc tworzenie więzi wokół wspólnych celów, wspierać lokalną inicjatywę i organizację. Podejście partycypacyjne sprawdza się szczególnie w badaniach transdyscyplinarnych, których ramy uzupełniają i wzbogacają wiedzę naukową o inne rodzaje wiedzy i sposoby poznawania (por. Brown et al., 2010). Podążając za stwierdzeniem Cornwall i Jewkes (1995, s. 1667), kluczowe w tym podejściu nie są metody, ale postawy badaczy, od których zależy z kolei w jaki sposób prowadzone są badania, w jakim zakresie pozwalają na uczestnictwo oraz dla kogo są prowadzone. Zbliżenie się do badanego pozwala na poznanie go w sposób pełniejszy niż ma to miejsce w przypadku konwencjonalnego dystansowania się badacza. Badacz musi jednak posiadać określone umiejętności takie jak kompetencje emocjonalne czy osobowość otwartą na dyskurs, różnorodność i odmienne opinie (por. Guba i Lincoln, *ibid.*, s. 196) co potwierdziło się szczególnie na etapie tworzenia zespołu i planowania w projektach RUSTIK i Sercem Ursynowa – Ulica Miejska, oraz zbierania danych i upowszechniania w badaniach projektu DIVERCITIES. W projekcie DUT CONIFER badania Photovoice w laboratoriach obywatelskich budowane są m.in. na doświadczeniach poprzednich sukcesów i wniosków z inteligentnych błędów, które popełniono.

Wyraźne otwarcie we współczesnych badaniach na podejście partycypacyjne nie musi być jedynie nietrwałą modą ponowoczesności, w której metodyka badawcza, przejściowo, przestaje być zbiorem uniwersalnie stosowanych reguł i abstrakcyjnych pojęć. Jeśli podejście to utrwali swoją pozycję jako równoległe, towarzyszące lub uzupełniające wobec konwencjonalnego, należy spodziewać się, że w szczególności w studiach transdyscyplinarnych, także tych dotyczących różnych aspektów zmian w środowisku człowieka, będzie coraz częściej stosowane, a przez badaczy dystansujących się wobec ‘zacierania się gatunków’ (Geertz, 1980) będzie co najmniej uznawane.

Participatory approach in investigating and generating change in urban and rural areas

Summary

In the early 1990s, N.K. Denzin and Y.S. Lincoln (1994) stated in their *Handbook of Qualitative Research* that the non-positivist orientation had created a context that challenged conventional research, and that the legitimacy of the emerging paradigms should be considered well-established and equal to other approaches. With the development of postmodern society and postmodern concepts, alongside the well-known humanistic or radical non-positivist (or anti-scientific, cf. Chojnicki 1985) orientations, a new paradigm emerged, referred to as participatory/cooperative (cf. Heron and Reason 1997), the essence of which is action as the direct goal of research. In its assumptions, this paradigm shifts the focus from the results to the research process, and from scientists to local communities who participate in all stages of this process (cf. Cornwall and Jewkes 1995). As R. Chambers (1994a) states, we are dealing with a change in the center of gravity—from the selection of the topic, through the analysis stage, to the beneficiaries, the research focuses on stakeholders. In terms of methodology, the participatory paradigm is open and uses both quantitative methods and those belonging to the domain of non-positivist orientations, modifying them according to its needs. This is facilitated by the increasingly significant ‘blurring of genres’ (Geertz 1993) within humanistic and radical paradigms, where research methodology ceases to be a collection of strict, universally applied rules and constructs.

Although in-depth theoretical and scientific discussions on the emergence of the participatory paradigm are conducted on the basis of postmodernist trends and emerge from the social reality of the postmodern era, the idea originated in the first half of the 20th century in the Frankfurt School, which was based on interdisciplinary social research focused on the critique of capitalist society. The work of K. Lewin (1946), who is considered one of the main fathers of this approach, focused on so-called action research, a cyclical process consisting of planning, action, and fact-finding related to social problems and oriented towards change. Calling his approach “democratic” or “participatory” leadership, Lewin emphasized the role of involving representatives of different groups in the decision-making process, while maintaining the important role of the leader. The precursors of the current participatory paradigm also include P. Freire (1970), O. Fals Borda (2006), and J. Heron and P. Reason (1997), who are mentioned in the first paragraph.

While in terms of its ontology, epistemology, ethics, and methodology, participatory research is embedded in the participatory paradigm, its character is diversified when it comes to the level of the participants’ involvement at different stages of the research process – from a ‘cosmetic label’ participatory research usually taking the form of engaging stakeholders or the local community in consultations at the level of analysis or pre-dissemination, over a process that engages participants in projects initiated by research institutions, to projects where researchers are engaged in locally initiated research (cf. Chambers 1994). In its ideal form participatory research is a bottom-up process, focused on locally defined perspectives and priorities, it engages participants from the beginning of the research procedure, i.e. from the stage of building the partnership, and it prioritizes the research process, focusing on action as a final result rather than the knowledge created. What is also crucial, it breaks with the central or centralist position of the researcher to upgrade and empower the participants.

The present book while drawing on the experience of own research carried out within projects that in various ways relate to the process of change of urban and rural areas poses and tries to answer the following questions: To what extent and in what way did the research in the project fit into the participatory paradigm, and how deeply did it implement a participatory approach? What methodological knowledge was gained from this research? Does a participatory approach allow cognitive and practical goals to be achieved in the study of transformation processes?

The projects analyzed differ significantly in terms of scope, research topics, specific methodology, and the participation of specific stakeholder groups. The EU FP7 DIVERCITIES project, which focused on the importance of social diversity in cities for social cohesion, social mobility, and the development of entrepreneurship at the urban level and in neighborhoods

characterized by social problems, involved two groups of stakeholders: national experts and local government representatives, and children—middle school students. The stakeholders participated in the research on a fragmentary basis, and the project was carried out as part of conventional research, with some participatory methods included. In the project *Sercem Ursynowa – Ulica Miejska* (The Heart of Ursynów – the Urban Street), the stakeholders were residents and students. The project was implemented at all stages using a participatory approach (PAR), while also conducting statistical analyses and documentation work characteristic of conventional research. The HEU RUSTIK project adopted the Living Lab approach, which is characteristic for participatory research. The stakeholders were representatives of regional and local government, school principals, local association activists, entrepreneurs, and, at the planning and data collection stage, also residents. Each of the 14 teams coordinating the living laboratory used selected research methods, including both conventional and participatory methods. In the case of LL Mazowieckie, the planning stage was participatory and consisted of focus group meetings. The survey conducted with residents was also participatory, as it was the residents themselves who identified the products and services to be introduced by local entrepreneurs. Conducting surveys with associations and entrepreneurs is part of conventional research, initiated by the LL coordinator, who then analyzed the data. The (practical) experiment phase consists of participatory activities, characteristic of the action stage in participatory research. In addition to conventional research conducted by project partner teams, the DUT CONIFER project uses civic labs as platforms for research and action. The stakeholders in these laboratories are children and young people, as well as teachers and, to some extent, parents. The project uses methods characteristic of conventional research in a conventional way – literature analysis, pilot area analysis, surveys, analysis of political discourse content – and methods that characterize the participatory approach, i.e., workshops using a map-based survey application to collect both quantitative and qualitative opinions and data, as well as the Photovoice method.

The projects were analyzed and assessed according to the level of participation, methodological innovativeness, transferability of approaches and methods applied, as well as the level of impact of the research. The overall level of ‘participation’ in the research undertaken in the projects implemented was analyzed referring to the assumptions adopted in the model by Vaughn and Jacquez (2020), which presents five levels of participation adopted on the basis of the Spectrum of Public Participation: informing, consulting, involving, collaborating, and empowering, as well as six stages of the research process: partnership building, design/shaping/planning, data collection, analysis, dissemination, and action. It is assumed that a significant degree of research participation is achieved when, at each (or most) of the six stages, we are dealing with at least level 3 of the spectrum, i.e., involvement. It is worth recalling here that of the three forms of participation in scientific research referred to by Chambers (1994a), only the third fits into the so-called participatory paradigm, as it refers to the process of empowering and strengthening local communities, which, with the help of scientific actors, take over the management of the process. In this case, researchers participate in ‘their’ projects, which directly serve local goals. By modifying the assumptions of the Vaughn and Jacquez model (*ibid*), according to which the level of participation should suggest the choice of research methods and tools, the level and scope of ‘participation’ in the projects implemented was determined by the forms and methods adopted in them and the implementation of the research process.

The projects analyzed differ significantly in terms of their level of participation. This is primarily due to the generally accepted assumptions regarding their concept and research methodology. Three of the cases presented are projects that adopted a participatory approach as their leading approach, while in the fourth (EU FP7 DIVERCITIES), methods characteristic of participatory research were used as part of conventional research. It is also characteristic that in three projects there is a significant variation in the level of participation, with the greatest variation in the Urban Street project, in which the data collection stage was characterized by the lowest level of participation, while in the other stages a fourth level of cooperation on a five-point scale was achieved. A relatively even level of participation characterizes the CONIFER project, which involves engagement and cooperation at all stages, in line with the participatory approach, with the highest level (5) assumed for the participation of children at the action stage. A similar approach was adopted in the case of the Urban Street project, but the project was never implemented in practice. Consistently, at all stages, the study conducted as part of LL Mazowieckie in the HEU RUSTIK project is characterized by a high level of participation, with the highest level being

achieved at the data collection and action stages. In the first case, it is the residents who become the subject of the study, in the second, it's the entrepreneurs implementing specific services. It is estimated that the lowest level of participation was achieved at the data dissemination stage, as not all groups from among the wide range of stakeholders have fully participated in this process. In the EU FP7 DIVERCITIES project, on the other hand, the stakeholder group for the Policy Platform was so narrow that a higher level of participation – cooperation, was achieved only at the dissemination stage. In the Educational Program children were involved in the dissemination process by creating artwork reflecting the phenomenon of diversity and the transformation of their neighborhoods into places friendly to social diversity, and the artwork was shared with other students, teachers, and parents by creating a school exhibition.

A preliminary analysis of methods applied in the projects discussed indicates a moderate level of innovation. This is due to the fact that the introduction of methodological innovations poses a significant challenge in the implementation of research, especially that conducted within the framework of international projects. The most advanced framework in this respect is the living lab approach in the RUSTIK project, due to the fact that a concept popular in urban research has been transferred to a rural setting which is a very interesting space for this form, given the challenge of building bridging social capital that is less developed than in cities. When assessing the transferability of the participatory methods and frameworks, it has been found that it is rather the ideology behind projects that hampers their replicability in other cultural contexts than the methods themselves. Both the LL approach in its RUSTIK form, or the Policy Platform of the DIVERCITIES project could become a method accompanying any project whose goal is to translate research into policy and practice. This applies to both rural and urban areas, as well as to different cultural contexts, with the latter potentially determining the composition and competences of these platforms. The educational problem on the other hand could meet with local resistance.

A comparison of the studies in the projects presented indicates considerable variation in terms of impact, both between as well as within a given project. As an example, the DIVERCITIES project highlights the differences between its two participatory methods – the Policy Platform and the Educational Program – in terms of collective impact, which is significant in the case of the PP Platform, while in the case of the Educational Program it is definitely small, and the participatory impact, where the situation is reversed – while the Educational Program resulted in significant changes in attitudes, emotions, and ways of thinking, the impact of the PP on these indicators should be assessed as small. Interestingly, there is no apparent relationship between the level of participation and participatory “impact” in this regard. The present study also analyses the limitations and challenges of participatory research including the time and resources needed to complete specific tasks, or the stakeholder attitudes.

The Author concludes that based on completed and ongoing studies, the participatory approach is characterized by a wide variety of forms and methods, and provides many opportunities that are limited in conventional research processes. The key issue is the participation of stakeholders from the very beginning of the research process. The research objective and problem originate in the space they concern, and researchers consciously limit their role in favor of empowering local communities, drawing knowledge and inspiration from their needs, experiences, and values, because, as Guba and Lincoln (2005, p. 196) point out, the primacy of practical knowledge, living and critical subjectivity is recognized. The participatory approach seems particularly appropriate when studying communities or social groups that are difficult to reach by other methods, or when real results from the tasks performed are expected. Also, in the context of social disintegration, which is progressing in both urban and rural areas, participatory research can help to create bonds around common goals and support local initiatives and organizations. The participatory approach is particularly effective in transdisciplinary research, as its framework complements and enriches scientific knowledge with other types of knowledge and ways of learning (cf. Brown et al., 2010). Getting closer to the subject allows for a more complete understanding than is possible with the conventional distancing of the researcher. However, the researcher must possess certain skills, such as emotional competence and a democratic personality, i.e., one that is open to discourse, diversity, and differing opinions (cf. Guba and Lincoln *ibid*, p. 196). Given the above arguments, it can be expected that the participatory approach will consolidate its position in scientific research, including research on transformation processes, as an alternative or parallel source of knowledge.

Literatura

- Aalto, H.E., Marcus, L., & Torsvall, J. (2018). Towards a Social-Ecological Urbanism: Co-Producing Knowledge through Design in the Albano Resilient Campus Project in Stockholm. *Sustainability*, 10(3), 7-17. <https://doi.org/10.3390/su10030717>
- Abma, T., Banks, S., Cook, T., Dias, S., Madsen, W., Springett, J., & Wright, M.T. (2019). *Participatory research for health and social well-being*. Switzerland: Springer. Pobrane z: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-93191-3> (12.07.2025).
- Ahmad, F., Mahmood, S., Pietkiewicz, I., McDonald, L., & Ginsburg, O. (2011). Concept mapping with South Asian Immigrant Women: Barriers to mammography and solutions. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 14(2), 242-250. <https://doi.org/10.1007/s10903-011-9472-7>
- Almirall, E., & Wareham, J. (2011). Living Labs: arbiters of mid-and ground-level innovation. *Technology Analysis & Strategic Management*, 23(1), 87-102. <https://doi.org/10.1080/09537325.2011.537110>
- Asante, E., Yirenkyi, S.M. (2018). Engaging communities for development action: The theatre for development (TfD) approach. *International Journal of Development and Sustainability*, 7(2), 589-603.
- Aubert, A., & Soler, M. (2007). Dialogism: The dialogic turn in the social sciences. *The Praeger handbook of education and psychology*, 3, 521-529.
- Banks, S., Herrington, T. & Carter, K. (2017). Pathways to co-impact: Action research and community organising. *Educational Action Research*, 25(4), 541-559. <https://doi.org/10.1080/09650792.2017.1331859>
- Banks, S., Hart, A., Pahl, K. & Ward, P. (red.). (2018). Co-producing research. A community development approach. Bristol: Policy Press.
- Barbarino, R., Herlo, B., & Bergmann, M. (2022). Online Podcast Production as Co-Creation for Intercultural Participation in Neighbourhood Development. *Urban Planning*, 7(3), 418-429. <https://doi.org/10.17645/up.v7i3.5434>
- Beck, U., Giddens, A., & Lash, S. (1994). *Reflexive modernization. Politics, tradition, and aesthetics in the modern social order*. Stanford: Stanford University Press/Polity Press.
- Bednarek-Szczepańska, M. (2020). Współczesne podejścia do uczestnictwa społeczności lokalnej w planowaniu przestrzeni w literaturze naukowej, *Przegląd Geograficzny*, 92(4), 543-567.
- Bednarek-Szczepańska, M. (2022). Siła protestu w grze o przestrzeń. Wpływ społeczności lokalnej na decyzje środowiskowe dla obiektów hodowli i chowu zwierząt. *Studia Regionalne i Lokalne*, 87(1), 66-85.
- von Below, J., Nahuelhual, L., Eleuterio, A.A. & Laterra, P. (2021). Can participatory action research foster social learning in communities struggling for land tenure? *Land Use Policy* 101. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2020.105192>.
- Bergvall-Kåreborn, B. & Ståhlbröst, A. (2009). Living Lab: An Open and Citizen-Centric Approach for Innovation. *International Journal of Innovation and Regional Development*, 356-370. <https://doi.org/10.1504/IJIRD.2009.022727>
- Bertalanffy von, L. (1968). *General System Theory: Foundations, Development, Applications*. New York: George Braziller.
- Bielecka-Prus, J. (2013). Paradygmat partycypacyjny w naukach społecznych. Wykorzystywanie danych wytworzonych przez badanych w analizie jakościowej. *Rocznik Lubuski*, 39(1), 29-50.
- Bień, M., Jarczewski, W., Piziak, B. (2020). *Urban lab. Narzędzie poprawy jakości życia mieszkańców miast zgodne z ideą smart city*. Warszawa-Kraków: Instytut Rozwoju Miast i Regionów.
- Björklund, J., Eksvärd, K., Andersson, O., Berglund, K-G., Engström, U., Eriksson, B., Johansson, D., Larsson, A.Y., Mizban, A., Nilsson, B-I., Nilsson, H., Pellas, G., Sjöstedt, K., Sjöstedt, M., Wilhelmsson, L., Wilhelmsson, S-E., Homman, K. & Ögren, E. (2005). Vad kan egentligen kallas ekologiska tomater? *Ekologiskt lantbruk*, 42.

- Boileau, E.Y.S. (2013). Young voices: The challenges and opportunities that arise in early childhood environmental education research. *Canadian Journal of Environmental Education*, 18, 142-154.
- Bowes, J.E., & Jankowski, P. (2015). Public Participation Geographic Information Systems: A Comprehensive Review of the Literature. *Landscape and Urban Planning*, 26(3), 181-197.
- Börner, S., Kraftl, P., & Giatti, L.L. (2020). Blurring the 'ism' in youth climate crisis activism: everyday agency and practices of marginalized youth in the Brazilian urban periphery. *Children's Geographies*, 19(3), 275-283. <https://doi.org/10.1080/14733285.2020.1818057>
- Bradley, J., & Schaefer, K.C. (1998). *The uses and misuses of data and models*. Thousand Oaks: Sage.
- Briggs, C. (1986). *Learning how to ask: A sociolinguistic appraisal of the role of interview in social science research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, T. (2009). *Change by design: How design thinking transforms organizations and inspires innovation*. New York: HarperCollins.
- Brown, G. (2014). Engaging the wisdom of crowds and public judgment for land use planning using public participation GIS (PPGIS). *Australian Planner*, 52(3), 199-209. <https://doi.org/10.1080/07293682.2015.1034147>
- Brown, G., & Kyttä, M. (2014). Key issues and research priorities for public participation GIS (PPGIS): A synthesis based on empirical research. *Applied Geography*, 46, 122-136. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2013.11.004>
- Brown, V.A., Harris, J.A., Russell, J.Y. (2010). *Tackling wicked problems: Through the transdisciplinary imagination*. UK: Earthscan.
- Burrell, G., & Morgan, G. (1979). *Sociological Paradigms and Organizational Analysis*. Aldershot: Gower.
- Burton, P. (2009). Conceptual, Theoretical and Practical Issues in Measuring the Benefits of Public Participation. *Evaluation*, 15(3), 263-284. <https://doi.org/10.1177/1356389009105881>
- Busch, M.D., Jean-Baptiste, E., Person, P.F., & Vaughn, L.M. (2019). Activating social change together: A qualitative synthesis of collaborative change research, evaluation and design literature. *Gateways: International Journal of Community Research and Engagement*, 12(2), 1-26. <https://doi.org/10.5130/ijcre.v12i2.6693>
- Capra, F. (1996). *The Web of Life: A New Scientific Understanding of Living Systems*. New York: Anchor Books.
- Carroll, C., Sixsmith, J. (2016). Exploring the facilitation of young children with disabilities in research about their early intervention service. *Child Language Teaching and Therapy*, 32(3), 313-325. <https://doi.org/10.1177/0265659016638394>
- Chambers, R. (1983). *Rural Development: Putting the last first*. USA: Longman Inc. <https://doi.org/10.4324/9781315835815>
- Chambers, R. (1992). *Rural Appraisal: Rapid, Relaxed and Participatory*. Institute for Development Studies. IDS Discussion Paper 311. Brighton: IDS.
- Chambers, R. (1994a). *Paradigm shifts and the Practice of Participatory Research and Development*. IDS Working paper 2, Brighton: IDS.
- Chambers, R. (1994b). The Origins and Practice of Participatory Rural Appraisal. *World Development*, 22(7), 953-969. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(94\)90141-4](https://doi.org/10.1016/0305-750X(94)90141-4)
- Chilvers, J. (2009). Deliberative and participatory approaches in environmental geography. In: Castree, N. Demeritt, D. & Liverman, D. et al. (red.). *The Companion to Environmental Geography* (s. 400-417). Oxford: Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444305722.ch24>
- Chojnicki, Z. (1984). Dylematy metodologiczne geografii. *Przegląd Geograficzny*, 56(3-4), 3-18.
- Chojnicki, Z. (1985). Orientacje filozoficzno-metodologiczne geografii – ich koncepcje i modele. *Przegląd Geograficzny*, 57(3), 255-281.
- Chojnicki, Z. (1999). *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Chojnicki, Z. (2000). *Filozofia Nauki. Orientacje, koncepcje, krytyki*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

- Chojnicki, Z. (2001). Dualizm metodologiczny w geografii społeczno-ekonomicznej. W: H. Rogacki (red.), *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej* (s. 17-35). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Bogucki.
- Christensen, D.R., Hansen, L.E., Krøgholt, I. & Stage, C. (2016). The participatory researcher: developing the concept of 'accompanying research'. *Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift*, 19(1), 116-136. <https://doi.org/10.18261/ISSN2000-8325-2016-01-07>
- Cohen, B. (2015). The 3 Generations of Smart Cities. Inside the Development of the Technology Driven City. Pobrane z <https://www.fastcompany.com/3047795/the-3-generations-of-smart-cities> (04.06.2025).
- Collins, S.E., Clifasefi, S.L., Stanton, J., The Leap Advisory Board, Straits, K.J.E, Gil-Kashiwabara, E., Rodriguez Espinosa, P., Nicasio, A.V., Andrasik, M.P., Hawes, S.M., Miller, K.A., Nelson, L.A., Orfaly, V.E., Duran, B.M., Wallerstein, N. (2018). Community-based participatory research (CBPR): Towards equitable involvement of community in psychology research. *American Psychology*, 73(7), 884-898. <https://doi.org/10.1037/amp0000167>
- Cooke, B. & Kothari, E. (2001). (red.) *Participation: The new tyranny?* London, New York: Zen Books.
- Cornish, F., Breton, N., Moreno-Tabarez, U., Delgado, J., Rua, M., De-Graft Aikins, A. & Hodgetts, D. (2023). Participatory Action Research. *Nature Reviews Methods Primers*, 3. Pobrane z: https://eprints.lse.ac.uk/118822/1/Cornish_PAR_author_copy_ACCEPTED_version.pdf (1.08.2025).
- Cornwall, A., & Jewkes, R. (1995). What is participatory research? *Social Science & Medicine*, 41(12), 1667-1676. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(95\)00127-s](https://doi.org/10.1016/0277-9536(95)00127-s)
- Czepkiewicz, M., Brudka, C., Jankowski, P., Kaczmarek, T., Zwoliński, Z., Mikuta, Ł., Bąkowska, E., Młodkowski, M. & Wójcicki, M. (2016). Public Participation GIS for sustainable urban mobility planning: methods, applications and challenges. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna* 35, 9-35. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2016.35.01>
- Davies, G, Burgess, J. (2004). Challenging the 'view from nowhere': citizen reflections on specialist expertise in a deliberative process. *Health Place*, 10(4), 349-361. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2004.08.005>
- Dąbrowski, A. (2017). Czym jest introspekcja? Badanie rozwiązań pluralistycznych. *Analiza i Egzystencja* 28, 39-66. <https://doi.org/10.18276/aie.2017.38-03>
- Dekker, K. (2007). Social capital, neighbourhood attachment and participation in distressed urban areas. A case study in The Hague and Utrecht, the Netherlands. *Housing Studies*, 22(3), 355-379. <https://doi.org/10.1080/02673030701254103>
- Delgado, M. (2015). *Urban youth and photovoice; Visual ethnography in action*. Oxford: Oxford University Press
- Denzin, N.K., & Lincoln, Y.S. (red.). (1994). *Handbook of qualitative research*. Los Angeles: SAGE.
- Denzin, N.K., Lincoln, Y.S., Giardina, M.D. & Canella, G.S. (red.). (2024). *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. Los Angeles: SAGE.
- Derek, M., Duda-Gromada, K., Kosowska, P., Kowalczyk, A. & Madurowicz, M. (2013). Problemowe i problematyczne abc turystyki w Warszawie, *Prace Geograficzne*, 134, 7-36.
- Descartes. (2001). *Medytacje o pierwszej filozofii*. (Tłum. M. i K. Ajdukiewiczowie, S. Swieżawski, I. Dąbmska). Kęty: Antyk.
- Devlin, J.F., Yap, N., Weir, R. (2005). Public Participation in Environmental Assessment: Case Studies on EA Legislation and Practice. *Canadian Journal of Development Studies/Revue canadienne d'études du développement*, 26(3), 487-500. <https://doi.org/10.1080/02255189.2005.9669069>
- Dias, S., Gama, A., Simões, D., & Mendão, L. (2018). Implementation Process and Impacts of a Participatory HIV Research Project with Key Populations. *BioMed Research International*, 845218, 1-9. <https://doi.org/10.1155/2018/5845218>
- Ditmarr, H., Ohland, G. (2004). *The New Transit Town: Best Practices in Transit-Oriented Development*. Washington: Inland Press.

- Dockett, S., Einarsdottir, J., & Perry, B. (2017). Photo elicitation: Reflecting on multiple sites of meaning. *International Journal of Early Years Education*, 25(3), 225-240. <https://doi.org/10.1080/09669760.2017.1329713>
- Domański, R. (2000). *Miasto Innowacyjne*. Studia KPZK PAN, t. CIX, Warszawa: KPZK PAN.
- Driedger, S.M., Kothari, A., Morrison, J. et al. (2007). Correction: Using participatory design to develop (public) health decision support systems through GIS. *International Journal of Health Geographics*, 6, 53. <https://doi.org/10.1186/1476-072X-6-53>
- van Driel, J. Béneker, T., Bolt, G., van Kempen, R. (2016). Educational Programme: Diverse Cities. The Assets of Urban Diversity. Developed as part of the DIVERCITIES project. Pobrane z: www.urbandivercities.eu (10.07.2025)
- Driskol, J.W. (2024). Transferability and Generalization in Qualitative Research. *Research on Social Work Practice*, 35(1), 102-110. <https://doi.org/10.1177/10497315241256560>
- Duea, S.R., Zimmerman, E.B., Vaughn, L.M., Dias, S., & Harris, J. (2022). A Guide to Selecting Participatory Research Methods Based on Project and Partnership Goals. *Journal of Participatory Research Methods*, 3(1). <https://doi.org/10.35844/001c.32605>
- Dutilleul, B., Birrer, F.A.J., & Mensink, W. (2010). Unpacking European Living Labs: Analysing Innovation's Social Dimensions. *Central European Journal of Public Policy*, 4(1), 60-85. Pobrane z: <https://ssrn.com/abstract=2533251> (04.10.2024).
- Eksvärd, K. (2010). Facilitating Systemic Research and Learning and the Transition to Agricultural Sustainability. *The Journal of Agricultural Education and Extension*, 16(3), 265-280. <https://doi.org/10.1080/1389224X.2010.502759>
- Eksvärd, K. & Björklund, J. (2010). Is PLAR (Participatory learning and action research) a sufficient approach for the purpose of supporting transitions for sustainable agriculture? A case study from Sweden. *Journal of Agricultural Extension and Rural Development*, 2(9), 179-190.
- El Ashmawy, R.A., Ragheb, A, Ragheb, G.A. & Abdelrazik, D. (2022). Participatory methods for urban development. *Journal of Urban Development and Management*, 1(2), 87-101. <https://doi.org/10.56578/judm010202>
- Elshof, G.T. (2005). *Introspection Vindicated: An Essay in Defense of the Perceptual Model of Self-Knowledge*. Ashgate: Aldershot.
- Elwood, S. (2009). Geographic information science: emerging research on the societal implications of the geospatial web. *Progress in Human Geography*, 34(3), 349-357. <https://doi.org/10.1177/0309132509340711>
- Eriksson, M., Niitamo, V.P., & Kulkki, S. (2005). State-of-the-art in Utilizing Living Labs Approach to User-Centric ICT Innovation- a European approach. Lulea: Center for Distance-spanning Technology. Lulea University of Technology Sweden: Lulea. Pobrane z: http://84.88.32.6/openlivinglabs/documents/SOA_LivingLabs.pdf (15.08.2025)
- Esposito De Vita, G., Trillo, C. & Martinez- Perez, A. (2016). Community planning and urban design in contested places. Some insights from Belfast. *Journal of Urban Design*, 21(3), 320-334. <https://doi.org/10.1080/13574809.2016.1167586>
- Fals Borda, O. (2006). Participatory (action) research in social theory: Origins and challenges. W: P. Reason, H. Bradbury (red.), *The SAGE handbook of action research: Participative inquiry and practice* (s. 27-37). London: SAGE.
- Felt, U., Fochler, M. (2008). The Bottom-up Meanings of the Concept of Public Participation in Science and Technology. *Science and Public Policy*, 35(7), 489-499.
- Fetterman, D.M. (2005). Empowerment Evaluation Principles in Practice: Assessing Levels of Commitment. W: D.W. Fetterman, A. Wandersman (red.), *Empowerment Evaluation Principles in Practice* (s. 42-72). New York: Guilford Press.
- Fisher, P.A., & Ball, T.J. (2003). Tribal Participatory Research: Mechanisms of a collaborative model. *American Journal of Community Psychology*, 32(3-4), 207-216. <https://doi.org/10.1023/B:AJCP.0000004742.39858.c5>
- Fleer, M., & Li, L. (2016). A child-centred evaluation model: Gaining the children's perspective in evaluation studies in China. *European Early Childhood Education Research Journal*, 24(3), 342-356. <https://doi.org/10.1080/1350293X.2016.1163934>

- Fletcher, A.J., Marchildon, G. (2014). Using the Delphi Method for Qualitative, Participatory Action Research in Health Leadership. *International Journal of Qualitative Methods*, 13(1), 1-18. <https://doi.org/10.1177/160940691401300101>
- Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class: and How It's Transforming Work, Leisure, Community, and Everyday Life*. New York: Basic Books.
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum.
- Freitag, A. & Pfeffer, M.J. (2013). Process, not product: investigating recommendations for improving citizen science "success". *PLoS ONE*, 8(5), e64079. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0064079>
- Gallacher, L.-A., & Gallagher, M. (2008). Methodological immaturity in childhood research? *Childhood*, 15(4), 499-516. <https://doi.org/10.1177/0907568208091672>
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in Ethnomethodology*. New Jersey: Prentice Hall.
- Geddes, I., Charalambous, N., Papallas, A. (2019). Participatory methods in the development of public space: case studies review. Conference paper. Planning for Transition. AESOP Annual Congress, Venice. Pobrane z: <https://www.researchgate.net/publication/334806926> (12.07.2025).
- Geertz, C. (1980). Blurred Genres: the Refiguration of Social Thought. *American Scholar*, 39, 165-178.
- Geertz, C. (1993). *Local knowledge: Further essays in interpretive anthropology*. Fontana.
- Geertz, C. (2000). *The legacy of Thomas Kuhn: the right text at the right time in Available Light: anthropological reflections on philosophical topics*. Princeton: Princeton University Press
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Giffinger, R., Fertner, C., Kramar, H., & Meijers, E. (2007). Smart Cities Ranking of European Medium-Sized Cities (s. 11). Vienna, UT: Centre of Regional Science. Pobrane z: http://www.smart-cities.eu/download/city_ranking_final.pdf (12.08.2025).
- Gosling, L and Edwards, M. (2003). *Toolkits: A practical guide to assessment, monitoring, review and evaluation. Second edition*. London: Save the Children.
- Griebling, S., Vaughn, L., Howell, B., Ramstetter, C. & Dole, D. (2013). From passive to active voice: Using photography as a catalyst for social action. *International Journal of Humanities and Social Science*, 3(2), 16-28.
- Guba, E.G. & Lincoln, Y.S. (1982). Epistemological and methodological bases of naturalistic inquiry. *Educational Communication and Technology Journal*, 30, 233-252. <https://doi.org/10.1007/BF02765185>
- Guba, E.G., & Lincoln, Y.S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. W: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Handbook of qualitative research* (s. 105-117). Los Angeles: SAGE.
- Guba, E.G., & Lincoln, Y.S. (2005). Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences. W: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *The SAGE handbook of qualitative research* 3rd ed. (s. 191-215). Los Angeles: SAGE.
- Gzell, S. (2010). *Reurbanizacja uwarunkowania*. Warszawa: Urbanista.
- Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action. Reason and the rationalization of society*. Boston: Beacon Press.
- Hart, R.A. (1992). *Children's participation: From tokenism to citizenship*. New York: International Child Development Centre.
- Hassanien, N. (1999). *Changing the Way America Farms Knowledge and Community in the Sustainable Agriculture Movement*. Nebraska: University of Nebraska Press.
- Hasson, F., Keeney, S., & McKenna, H. (2000). Research guidelines for the Delphi survey technique. *Journal of Advanced Nursing*, 32(4), 1008-1015. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.2000.t01-1-01567.x>
- Heigl, F., Kieslinger, B., Paul, K.T., Uhlik, & Doerler, J. (2019). Toward an international definition of citizen science. *PNAS*, 116(17), 8089-8092.

- Hergenrath, K.C., Rhodes, S.C., Cowan, C.A., Pula, S. (2009). Photovoice as Community-Based Participatory Research: A Qualitative Review. *American Journal of Health Behavior*, 33(6), 686-698. <https://doi.org/10.5993/AJHB.33.6.6>
- Heron, J. (1996). *Co-operative inquiry: Research into the human condition*. London: Sage.
- Heron, J. & Reason, P. (1997). A Participatory Inquiry Paradigm. *Qualitative Inquiry*, 3(3), 274-294. <https://doi.org/10.1177/107780049700300302>
- Heron, J., Reason, P. (2001). The practice of cooperative inquiry: Research 'with' rather than 'on' people. W Reason, P. & Bradbury, H. (red.). *Handbook of action and research. Participative inquiry and practice*. Thousand Oaks: Sage.
- Hidalgo Standen, C. (2021). The use of photo elicitation for understanding the complexity of teaching: a methodological contribution. *International Journal of Research & Method in Education*, 44(5), 506-518. <https://doi.org/10.1080/1743727X.2021.1881056>
- Hilppö, J., Lipponen, L., Kumpulainen, K., & Rajala, A. (2017). Visual tools as mediational means: A methodological investigation. *Journal of Early Childhood Research*, 15(4), 359-373. <https://doi.org/10.1177/1476718X15617795>
- Huang, J.H., Thomas, E. (2021). A Review of Living Lab Research and Methods for User Involvement. *Technology Innovation Management Review* 11, 9/10, 88-107.
- IAP2 International Association for Public Participation. (2018). *Spectrum of Public Participation*. https://cdn.ymaws.com/www.iap2.org/resource/resmgr/pillars/spectrum_8.5x11_print.pdf
- Idziak, W., Majewski, J., & Zmyślony, P. (2015). Community participation in sustainable rural tourism experience creation: a long-term appraisal and lessons from a thematic villages project in Poland. *Journal of Sustainable Tourism*, 23(8-9), 1341-1362. <https://doi.org/10.1080/09669582.2015.1019513>
- Israel, B.A., Eng, E., Schulz, A.J. & Parker, E.A. (2005). *Methods in Community-Based Participatory Research for Health*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Jadue Roa, D.S., Whitebread, D., & Gareca Guzmán, B. (2018). Methodological issues in representing children's perspectives in transition research. *European Early Childhood Education Research Journal*, 26(5), 760-779. <https://doi.org/10.1080/1350293X.2018.1522764>
- Jałowiecki, B. (2010). *Spółeczne wytwarzanie przestrzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Jankowski, P. (2009). Towards participatory geographic information systems for community-based environmental decision making. *Journal of Environmental Management*, 90(6), 1966-1971. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2007.08.028>
- Jarosz, E., Gierczyk, M. (2016). Photovoice w badaniach i działaniach społecznych. *Pedagogika Społeczna*, 2, 167-181.
- Johnson, K., & Martínez Guzmán, A. (2013). Rethinking concepts in participatory action research and their potential for social transformation: Post-structuralist informed methodological reflections from LGBT and trans-collective projects. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 23(5), 405-419. <https://doi.org/10.1002/casp.2134>
- Kane, M., & Trochim, W.M.K. (2007). *Concept mapping for planning and evaluation*. Thousand Oaks: Sage Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781412983730>
- Kankainen, A., Vaajakallio, K., Kantola, V., & Mattelmäki, T. (2012). Storytelling Group – a co-design method for service design. *Behaviour & Information Technology*, 31(3), 221-230. <https://doi.org/10.1080/0144929X.2011.563794>
- Kara, H. (2017). Identity and power in co-produced activist research. *Qualitative research*, 17(3), 289-301. <https://doi.org/10.1177/1468794117696033>
- Kemmis, S. & McTaggart, R., (2005). Participatory Action Research: Communicative Action and the Public Sphere. W: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research, 3rd Edition* (s. 559-603), Thousand Oaks: SAGE.
- Kernerder-Gubała, K., Buławka, N., Buławka, S. & Szubski, M. (2017). GIS w badaniach powierzchniowych stanowisk górniczych na przykładzie kopalni krzemienia czekoladowego w Orońsku (gm. Orońsko, pow. Szydłowiecki, woj. Mazowieckie). *Archeologia Polski*, 62, 7-37. Pobrane z: <https://journals.iaepan.pl/apol/article/view/222> (12.08.2024).
- Kesby, M., Kinson, S. and Pain, R. (2005). 'Participatory' approaches and diagramming tech-

- niques. W: R. Flowerdew, D. Martin (red.), *Methods in Human Geography* (s. 144-66). Harlow: Pearson.
- Kezar, A., & Maxey, D. (2016). The Delphi technique: an untapped approach of participatory research. *International Journal of Social Research Methodology*, 19(2), 143-160. <https://doi.org/10.1080/13645579.2014.936737>
- Kilpatrick, S, Cheers, B., Gilles, M., Taylor, J. (2009). Boundary crossers, communities, and health: Exploring the role of rural health professionals. *Health & Place*, 15(1), 284-290.
- Király, G., Miskolczi, P. (2019). Dynamics of participation: System dynamics and participation – An empirical review. *Systems Research and Behavioral Science*, 36(2), 199-210. <https://doi.org/10.1002/sres.2580>
- Korcelli-Olejniczak, E. (2014). Partycypacja nauki i jej instytucji w kształtowaniu przestrzeni miasta, *Studia Komitetu Przemysłowego Zagospodarowania Kraju PAN*, 157, 52-63.
- Korcelli-Olejniczak, E., A. Bierzyński & Węctawowicz, G. (2014). *Governance arrangements and initiatives in Warsaw, Poland*. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Korcelli-Olejniczak, E. (2017). Degraded and upgraded? Economic activity in a diversifying inner-city subarea. *Argomenti: Rivista di Economia, Cultura e Ricerca Sociale*, 7, 61-78. <https://doi.org/10.14276/1971-8357.1072>
- Korcelli-Olejniczak, E. & Piotrowski, F. (2017). Diverse and different : on the faces of social solidarity in Warsaw. *Geographia Polonica*, 90(3), 265-280. <https://doi.org/10.7163/GPol.0093>
- Korcelli-Olejniczak, E. (2018). Miasto z różnorodnością. O badaniach warszawsko-praskich, *Mażowsze Studia Regionalne*, 27, 65-79.
- Korcelli-Olejniczak, E., Tammaru, T. (2019). Social diversity and social interaction: community integration and disintegration in inner-city districts of Tallinn and Warsaw. *Mitteilungen der Osterreichischen Geographischen Gesellschaft*, 161, 91-115. <https://doi.org/10.1553/moegg161s91>
- Korcelli-Olejniczak, E., & Witeska-Chmielewska, K. (2025). On inducing innovation in endogenous rural development. A living lab experiment. *European Planning Studies*, 33(11), 1936-955. <https://doi.org/10.1080/09654313.2025.2533945>
- Kostreš, M. Hanson, H. (2019). *Participatory Processes in Urban Planning*. Novi Sad: Faculty of Technical Sciences.
- Krueger, R.A., & Casey, M.A. (2000). *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Krynicka, T. (2007). *Izydor z Sewilli*. Kraków: WAM.
- Kuhn, T. (2001). *Struktura rewolucji naukowych*. Warszawa: PWN.
- Kumari, S., Seth, T., Prajapat, K., Harsur, M.M., Reddy, B.R., and Kumar, D. (2019). Case study-participatory rural appraisal: an approach for identification of the problems and solution for the problems. *Mutilogic in Science*, 16, 118-126.
- Lakatos, I. (1978). *The Methodology of Scientific Research Programmes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lamelas, V.S., Valente, R., Gresle A-S. (2024). Evaluating participatory research projects through a harmonized, online, self-reflection, and impact-assessment methodology. *Research Evaluation*, 33. <https://doi.org/10.1093/reseval/rvae051>
- Lather, P. (2007). *Getting lost: Feminist efforts toward a double (d) science*. New York: State University of New York Press.
- Lather, P., & Smithies, C. (1997). *Troubling the angels: Women living with HIV/AIDS*. Westview: HarperCollins.
- Laws, S., Harper, C., Marcus, R. (2003). *Research for Development*. London: SAGE Publications, Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781849209786>
- Lê, K.J. & Schmid, T. (2020). The practice of innovating research methods. *Organizational research methods*, 25(1), 1-29.
- Leach, M., (1991). DELTA and village level planning in Sierra Leone: possibilities and pitfalls, *RRA Notes*, 11, 42-44.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.

- Leminen, S. (2015). Q&A. What Are Living Labs? *Technology Innovation Management Review*, 5(9), 29-35. <https://doi.org/10.22215/timreview/928>
- Lewin, K. (1946). Action Research and Minority Problems, *Journal of Social Issues*, 2(4), 34-46. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1946.tb02295.x>
- Lincoln, Y.S. & Guba, E.G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Los Angeles: SAGE.
- Lincoln, Y.S., Lynham, SA & Guba, E.G. (2024). Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences, revisited. W: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, M.D. Giardina, & G.S. Canella (red.), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (75-111). Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC, Melbourne: SAGE.
- Lisowski, P. (2000). Radom – w blasku czy cieniu Warszawy? *Studia Regionalne i Lokalne*, 4(4), 113-132.
- Lobe, B. & Morgan, D.L. (2021). Assessing the effectiveness of video-based interviewing: A systematic comparison of video-conferencing based dyadic interviews and focus groups. *International journal of social research methodology*, 24(3), 301-312. <https://doi.org/10.1080/13645579.2020.1785763>
- Loeffler, E., & Bovaird, A.G. (red.). (2021). *The Palgrave handbook of co-production of public services and outcomes*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Loehr, K., Weinhard, M., & Sieber, S. (2020). The World Café as a participatory method for collecting qualitative data. *International Journal of Qualitative Methods*, 30(4), 211-218. <https://doi.org/10.1177/1609406920916976>
- Logan, T.M., Hobbs, M.H., Conrow, L.C., Reid, N.L., Young, R.A., Anderson, M.J. (2022). The x-minute city: Measuring the 10, 15, 20-minute city and an evaluation of its use for sustainable urban design, *Cities*, 131, 103924. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2022.103924>
- Lykes, M.B., & Crosby, A. (2014). Creativity as an intervention strategy with Mayan women in Guatemala. *Intervention. Journal of Mental Health and Psychosocial Support in Conflict Affected Areas*, 12(1), 30-42.
- Mahr, D. & Strasser, B.J. (2021). Citizen science and biomedical research. *The Lancet Child & Adolescent Health*, 5(10), 682-683. [https://doi.org/10.1016/s2352-4642\(21\)00237-6](https://doi.org/10.1016/s2352-4642(21)00237-6)
- Martin, S., & Buckley, L. (2020). Including children's voices in a multiple stakeholder study on a community-wide approach to improving quality in early years setting. *Early Child Development and Care*, 190(9), 1411-1424. <https://doi.org/10.1080/03004430.2018.1538135>
- Massey, D.B. (2005). *For space*. London: SAGE Publications. Pobrane z: <http://www.sagepub.co.uk/booksProdDesc.nav?prodId=Book227109> (14.10.2025).
- Mda, Z. (1993). *When People Play People*, London: Zed Books.
- Mead, G.H. (1934). *Mind, Self, and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Meijer, M., Diaz-Varela, E. and Cardín-Pedrosa, M. (2015). Planning practices in Galicia: How communities compensate the lack of statutory planning using bottom-up planning initiatives. *Spanish Journal of Rural Development*, 6(1-2), 65-80. <https://doi.org/10.5261/2015.GEN1.08>
- Meijer, M., Syssner, J. (2017). Getting ahead in depopulating areas – How linking social capital is used in informal planning practices in Sweden and the Netherlands. *Journal of Rural Studies*, 55, 59-70. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.07.014>
- Mendes, A.B., Bruns, C., Mahr, D., Driessen, S. (2024). Understanding methodological innovation in participatory research: insights from participatory EU-funded projects. *Journal of Science Communication*, 23(06). <https://doi.org/10.22323/2.23060803>
- Moreno, C. (2024). *The 15-Minute City: A Solution to Saving Our Time and Our Planet*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Murray, J.M. (2013). Young children's research behaviour? Children aged four to eight years finding solutions at home and at school. *Early Child Development and Care*, 183(8), 1147-1165. <https://doi.org/10.1080/03004430.2013.792255>
- Nagy, G., Korcellí-Olejniczak, E., Lundkvist, A., Tas, K., Pikhart, M., Kličková Szomolai, V., Szebeni, D. (2024). *Central European Urban Resilience Handbook for Best Practices*. Cegléd: Urban Development Association.
- Newman, S.D., Andrews, J.O., Magwood, G.S., Jenkins, C., Cox, M.J. & Williamson, D.C. (2011). Com-

- munity Advisory Boards in Community-Based Participatory Research: A Synthesis of Best Processes. *Preventing Chronic Disease*, 8(3).
- Niżnik, J. (1979). Idea paradygmatu w naukach społecznych. *Człowiek i Światopogląd*, 1, 143-150.
- Numans, W., Boog, J., Van Regenmortel, T., & Schalk, R. (2023). Examining the Co-impact of Participatory Action-Oriented Research. Bringing Hidden effects to the Surface. A Case Study. *International Journal of Qualitative Methods*, 22. <https://doi.org/10.1177/16094069231199948>
- Osborne, D., & Gaebler, T. (1992). *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*. Addison-Wesley, Reading.
- Ostrom, E. (1996). Crossing the great divide: Coproduction, synergy, and development. *World development*, 24(6), 1073-1087.
- Pain, R. (2014). Impact: Striking a blow or walking together? *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 13(1), 19-23. Pobrane z: <https://acme-journal.org/index.php/acme/article/view/986> (02.08.2025).
- Pain, R., Askins, K., Banks, S., Cook, T., Crawford, G., Crookes, L., & Vanderhoven, D. (2015). *Mapping alternative impact: Alternative approaches to impact from co-produced research*. Durham: Durham University. Pobrane z: www.dur.ac.uk/resources/beacon/MappingAlternativeImpactFinalReport.pdf (12.08.2025).
- Pawłowska, B., Chmiel, B., Szmelter-Jarosz, A. (2025). The impact of public participation on sustainable urban development in Poland. *Economics & Environment*, 1(92), 1-14. <https://doi.org/10.34659/eis.2025.92.1.1032>
- Pennebaker, J.W. (1997). Writing About Emotional Experiences as a Therapeutic Process. *Psychological Science*, 8(3), 162-166.
- Pietraszko-Furmanek, I. (2012). *Partycypacja społeczna w środowiskach lokalnych*. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o.
- Platt, J. (2012). The history of the interview. W: J.F. Gubrium, J.A. Holstein, A.B. Marvasti, K.D. McKinney (red.), *The SAGE handbook of interview research: The complexity of the craft* (s. 9-26). Thousand Oaks: SAGE.
- Pretty, J., Guilt, I., Thompson, J. & Scoones, I. (1995). *A Trainer's Guide for Participatory Learning and Action*. London: International Institute for Environment and Development.
- Punch, S. (2002), Research with Children: The Same or Different from Research with Adults?, *Childhood*, 9(3), 321-341.
- Pushor, D. (2008). Collaborative Research. W: L.M. Given (red.). *The SAGE encyclopedia of qualitative research methods* (s. 206-207). London: SAGE.
- Pyle, A. (2013). Engaging young children in research through photo elicitation. *Early Child Development and Care*, 183(11), 1544-1558. <https://doi.org/10.1080/03004430.2012.733944>
- Rahman, M.A., Fals-Borda, O. (1991). *A Self-review of PAR. Action and Knowledge: Breaking the Monopoly with Participatory Action Research*. London: Intermediate Technology Publications.
- Rodriguez, N.M. & Ryave, A. (2002). *Systematic self-observation: A method for researching the hidden and elusive features of everyday social life*. Los Angeles: SAGE.
- Rodríguez-Carrillo, J., Mérida-Serrano, R., & González-Alfaya, M.E. (2020). 'A teacher's hug can make you feel better': Listening to U.S. children's voices on high-quality early childhood teaching. *European Early Childhood Education Research Journal*, 28(4), 504-518. <https://doi.org/10.1080/1350293X.2020.1783925>
- Rogers, M., & Boyd, W. (2020). Meddling with mosaic: Reflections and adaptations. *European Early Childhood Education Research Journal*, 28(5), 642-658. <https://doi.org/10.1080/1350293X.2020.1817236>
- Sacks, H., Schegloff, E., & Jefferson, G. (1974). A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language*, 50(4), 696-735. <https://doi.org/10.2307/412243>
- San-Juan-Escudero, A., Ballesteros-Peña, S., Fernández-Aedo, I., Caballero Sánchez, S., Fernandez-Alonso, J., Gullón, P., Franco, M., Gravina, L. (2025). Exploring urban design's impact on physical activity: A participatory photovoice study across socioeconomically diverse

- neighborhoods. *Landscape and Urban Planning*, 259, 105334. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2025.105334>
- Schön, D.A. (1983). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. New York: Basic Books.
- Schulz, A.J., Zenk, S.N., Kannan, S., Israel, B.A., Koch, M.A., Stokes, C.A. (2005). CBPR Approach to Survey Design and Implementation: The Healthy Environments Partnership Survey. W: B.A. Israel, E. Eng, A.J. Schulz, E.A. Parker (red.), *Methods in Community-Based Participatory Research for Health* (s. 107-127). San Francisco: Jossey-Bass.
- Sevón, E., Mustola, M., Siippainen, A., & Vlasov, J. (2023). Participatory research methods with young children: a systematic literature review. *Educational Review*, 77(3), 1000-1018. <https://doi.org/10.1080/00131911.2023.2215465>
- Sharmin, N., Hira, S., Ayon, B.D., Awal, Md.R., Islam, R., Khatun, F. & Hossain, D. (2013). Solving community problems through participatory planning: role of cbo (a case study of Monipuripara, Dhaka). *OIDA International Journal of Sustainable Development*, 6(6). Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/294873479_SOLVING_COMMUNITY_PROBLEMS_THROUGH_PARTICIPATORY_PLANNING_ROLE_OF_CBO_A_CASE_STUDY_OF_MONIPURIIPARA_DHAKA (16.08.2025).
- Sharrock, W., Read, R. (2002). *Kuhn: philosopher of scientific revolution*. Cambridge: Polity Press.
- Shier, H. (2001). Pathways to participation: Openings, opportunities and obligations. *Children & Society*, 15(2), 107-117. <https://doi.org/10.1002/chi.617>
- Shippee, N.D., Domecq Garces, J.P., Prutsky Lopez, G.J., Wang, Z., Elraiyah, T.A., Nabhan, M., Brito, J.P., Boehmer, K., Hasan, R., Firwana, B., Erwin, P.J., Montori, V.M., & Murad, M.H. (2015). Patient and service user engagement in research: A systematic review and synthesized framework. *Health Expectations*, 18(5), 1151-1166. <https://doi.org/10.1111/hex.12090>
- Sieber, R.E. 2006. Public Participation Geographic Information Systems: A literature review. *Annals of the Association of American Geographers*, 96(3), 491-507.
- Smith, H., Budworth, L., Grindey, C., Hague, I., Hamer, N., Roman, K. & Langley, J. (2022). Co-production practice and future research priorities in United-funded applied health research: A scoping review. *Health Research Policy and Systems*, 20(36), 1-43. <https://doi.org/10.1186/s12961-022-00838-x>
- Sobieraj, I. (2023). Nauka obywatelska (citizen science) – szanse i wyzwania dla ewaluacji. *Polski Przegląd Ewaluacyjny* (13), 23-31.
- Stępiak, M., Węclawowicz, G., Gorczyńska, M., Bierzyński, A. (2009). Warszawa w świetle Narodowego Spisu Powszechnego. *Atlas Warszawy z. 11*. Warszawa: IGIPIZ PAN.
- Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego do 2030+. (2022). Warszawa: MBPR.
- Sui, D., Elwood, S., Goodchild, M. (red.). (2013). *Crowdsourcing Geographic Knowledge: Volunteered Geographic Information (VGI) in Theory and Practice*. New York: Springer.
- Szaflarski, M., Vaughn, L.M., McLinden, D., Wess, Y., & Ruffner, A. (2015). Using concept mapping to mobilize a black faith community to address HIV. *International Public Health Journal*, 7(1), 117-130. Pobrane z: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28239439> (14.07.2025).
- Talen, E. (2000). Bottom-up GIS: A New Tool for Individual and Group Expression in Participatory Planning. *APA Journal*, 66(3), 279-294.
- Taşan-Kok, T., van Kempen, R., Raco, M. and Bolt, G. (2013). Towards Hyper-Diversified European Cities: A Critical Literature Review. Utrecht: Utrecht University, Faculty of Geosciences.
- Taşan-Kok, T., Bolt, G., Plüss, L., & Schenkel, W. (2017). *A Handbook for Governing Hyper-diverse Cities*. Utrecht: Utrecht University, Faculty of Geosciences.
- Tisdall, E.K.M. (2015). Participation, rights and 'participatory' methods. W: A. Farrell, S.L. Kagan, E.K.M. Tisdall (red.). *The SAGE handbook of early childhood research* (s. 73-88). Thousand Oaks: SAGE. <https://doi.org/10.4135/9781473920859>
- Tuan, Y. (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Tumwine, J.K. (1989). Community participation as myth or reality: A personal experience from Zimbabwe. *Health policy and planning*, 4(2), 157-161.

- Turan, Z. (2018). Finding the “local green voice”? Waterfront development, environmental justice, and participatory planning in Gowanus, NY. *Urbani Izziv*, 29, 79-94. <https://doi.org/10.5379/urbani-izziv-en-2018-29-supplement-005>
- Uprichard, E. (2010). Questioning research with children: Discrepancy between theory and practice? *Children & Society*, 24(1), 3-13. <https://doi.org/10.1111/j.1099-0860.2008.00187.x>
- van der Vaart, G., van Hoven, B., & Huigen, P.P.P. (2018). Creative and arts-based research methods in academic research. Lessons from a participatory research project in the Netherlands. *Forum Qualitative Sozialforschung*, 19(2). <https://doi.org/10.17169/FQS-19.2.2961>
- Valladares, A. (2017). Successes and failures of participation-in-design: Cases from Old Havana, Cuba. *Frontiers of Architectural Research*, 6(3), 401-411. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2017.06.001>
- Vaughn, L.M., & Jacquez, F. (2020). Participatory Research Methods – Choice Points in the Research Process. *Journal of Participatory Research Methods*, 1(1), 1-14. <https://doi.org/10.35844/001c.13244>
- Voytenko, Y., McCormick, K., Evans, J., Schliwa, G. (2016). Urban living labs for sustainability and low carbon cities in Europe: Towards a research agenda. *Journal of Cleaner Production*, 123, 45-54.
- Wang, C., Burris, M.A. (1994). Empowerment through Photo Novella: Portraits of Participation. *Health Education & Behavior*, 21(2), 171-186.
- Wang, C., Burris, M.A. (1997). Photovoice: Concept, Methodology, and Use for Participatory Needs Assessment. *Health Education & Behavior*, 24(3), 369-387.
- West, M.A., Farr, J.L. (1990). *Innovation and creativity at work. Psychological and Organizational Strategies*. Chichester, UK: John Wiley.
- Westerlund, M., & Leminen, S. (2011). Managing the Challenges of Becoming an Open Innovation Company: Experiences from Living Labs. *Technology Innovation Management Review*, 1(1), 19-25. <https://doi.org/10.22215/timreview/489>
- Whyte, W.F. (red.). (1991). *Participatory Action Research*. London: SAGE.
- Winograd, G.A., Woods, D.D. (1997). The challenge of human-centered design. W: J. Flanagan, T. Huang, P. Jones, S. Kasif (red.), *Human-Centered Systems: Information, Interactivity, and Intelligence* (s. 1-33), Washington DC: National Science Foundation.
- Worth, S. & Adair, J. (1972). *Through Navajo Eyes: An exploration in film communication and anthropology*. Bloomington: University of Indiana Press.

Dr hab. Ewa Korcelli-Olejniczak jest zatrudniona od 2013 r. na stanowisku profesora w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Jej zainteresowania naukowe to teoretyczne, metodologiczne i praktyczne podstawy nauk społecznych, badania nad regionami metropolitalnymi i ich powiązaniem, porównawcze studia miast, obejmujące kwestie przemian społecznych i gospodarczych, a także różnorodność społeczną, partycypacja i planowanie strategiczne. Jest autorką licznych publikacji oraz uczestniczką projektów takich jak: 7 PR UE DIVERCITIES, ESPON Best Metropolises, HORYZONT EUROPA RUSTIK, DUT CONIFER czy *Sercem Ursynowa – Ulica Miejska*. Bierze udział w badaniach eksper-

tycznych na rzecz instytucji publicznych (m.in. Ministerstwo Rozwoju i Technologii, Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego, Urząd m.st. Warszawy). Jest członkiem PTG i TUP, a także Austriackiego Towarzystwa Geograficznego. Sprawowała funkcję wykładowcy z dziedziny metodologii badań społecznych i różnorodności społecznej na Wydziale Pedagogicznym UW. Uczestniczyła w pracach grupy roboczej ds. aktualizacji Strategii Rozwoju Warszawy – *Warszawa 2030* oraz Strategii Rozwoju Obszaru Metropolitalnego Warszawy do 2030 roku.

Niniejsza monografia stanowi studium metodologiczne, którego przedmiotem jest podejście partycypacyjne w procesie badawczym. Przeprowadzono w niej analizę badań partycypacyjnych, w szczególności na przykładach (z)realizowanych przez autorkę wraz z zespołami projektów dotyczących generowania zmian na obszarach miejskich i wiejskich. W badaniach skupiono się na sposobach włączania uczestników w proces badawczy. Podjęto także próbę oszacowania tzw. poziomu partycypacyjności na poszczególnych jego etapach, innowacyjności stosowanych metod oraz wpływu na zmiany społeczne. Przyjęto zasadnicze założenie, że badania partycypacyjne, poza realizacją swoich bezpośrednich celów, są źródłem danych naukowych będących wartościowym uzupełnieniem wiedzy uzyskanej w drodze badań konwencjonalnych.

Książka dostępna także
w wersji elektronicznej
na rcin.org.pl

ISSN 0373-6547

ISBN 978-83-973494-4-5

